

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ali TAGHIYEV

AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUM SÜRECİ ÜZERİNE GENEL
DEĞERLENDİRMELER

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ali TAGHIYEV

AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUM SÜRECİ
ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRMELER

Danışman

Hakan ALTINTAŞ

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ali TAGHIYEV'in bu çalışması, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Suat ÜNLÜ (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üye. Şerafettin ERTEN (İmza)

Tez Başlığı: Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci Üzerine Genel Değerlendirmeler

Onay: Yukarıdaki İmzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 22 /06 /2022

Mezuniyet Tarihi : 21/07/2022

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliği Oluşum Süresi Üzerinde Genel Değerlendirmeler” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir, bunu şerefimle doğrularım.

...../...../ 2022

İmza

Ali TAGHIYEV

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Ali Taghiyev
Öğrenci Numarası	202052018014
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci Üzerine Genel Değerlendirmeler
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1864598316
Rapor Tarihi	29.06.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %13 Alıntılar dahil: %14
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 135 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kavramsal Çerçeve.....	4
1.1.1. Millet	4
1.1.2. Milliyetçilik	7
1.1.3. Ulus-Devlet	11
1.1.4. Etnik Grup.....	14
1.2. Milliyetçilik Türleri	16
1.2.1. Siyasal Milliyetçilik	17
1.2.2. Kültürel Milliyetçilik.....	18
1.2.3. Sömürgeci Milliyetçilik	20
1.3. Siyasi İdeolojilerin Milliyetçiliğe Bakışı.....	22
1.3.1. Liberal Konsept.....	22
1.3.2. Realist Konsept.....	23
1.3.3. Muhafazakâr (Tutucu) Konsept.....	23
1.3.4. Sosyalist Konsept.....	24
1.3.5. Modernizm ve Post-Modernizm Konsept	25

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN’DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

2.1. Dil, Din ve Coğrafya	27
2.1.1. Azerbaycan İsmi	27
2.1.2. Azerbaycan Dili	27

2.1.3. Azerbaycan Dini.....	28
2.1.4. Azerbaycan Coğrafyası	29
2.2. Politik Tarihçesi.....	29
2.2.1. İldenizliler	30
2.2.2. Safeviler	30
2.2.3. Afşarlar	32
2.2.4. Kaçarlar.....	33
2.3. Çarlık ve Sovyet Döneminde Azerbaycan’da Toplumsal ve Siyasal Yapı	34
2.3.1. Çarlık Dönemi	34
2.3.2. Sovyet Dönemi	38
2.4. Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin Oluşumuna Neden Olan Etkenler.....	41
2.4.1. Miroslav Hroch’ın Azerbaycan Milliyetçiliğine Yaklaşımı	42
2.4.1. Gülistan ve Türkmençay Antlaşması	43
2.4.2. 1917 Ekim Devrimi’nin Azerbaycan Türkleri İçin Etkisi	44
2.4.3. Basın	44
2.4.4. Millî Bilincin Gelişmesi.....	46
2.4.5. Azerbaycan’ın Cedit Hareketindeki Rolü	49
2.4.6. Eğitim.....	52
2.4.7. Modern Edebiyatın Doğuşu.....	54
2.4.8. Türk Burjuvasının Doğuşu.....	57
2.5. Dış Etkenlerin Azerbaycan Türk Milliyetçiliğinin Oluşumuna Etkisi	59
2.5.1. Laiklik ve Sekülerizm.....	60
2.5.2. Rusların Yayılmacı, İşgalci ve Asimilasyon Politikası	62
2.5.3. Sosyalizm	65
2.5.4. Almanların Türkçülüğe Etkisi	67
2.5.5. İran ve Osmanlı Etkisi	69
2.5.6. Liberalizm	71
2.5.7. Ermeni Terörü	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN’DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUMUNA KATKI VERENLER

3.1. Teorisyenler	77
3.1.1. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)	78

3.1.2. Ali Bey Hüseyinzade-Turan (1864-1940)	80
3.1.3. İsmail Gaspıralı	81
3.2. Edebiyatçılar	81
3.2.1. Hüseyin Cavit (1882-1941)	82
3.2.2. Ahmet Cevat (1892-1937)	83
3.2.3. Abdullah Şaik (1881-1959)	84
3.3. Devlet Adamları	86
3.3.1. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)	86
3.3.2. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)	90
3.3.3. Neriman Nerimanov (1870-1925)	91
3.4. Milliyetçi Kuruluşlar	93
3.4.1. Difai Partisi	94
3.4.2. Himmet Partisi	95
3.4.3. Müsavat Partisi	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	109
ÖZGEÇMİŞ	120

KISALTMALAR LİSTESİ

ADR	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
ADRBK	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
ASSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AzKP	: Azerbaycan Komünist Partisi
BDG	: Bağımsız Demokrat Grup
BM	: Birleşmiş Milletler
DP	: Difai Partisi
GADC	: Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
HP	: Himmet Partisi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MP	: Müsavat Partisi
RSDİP	: Rusya Sosyal Demokratik İşçi Partisi
SB	: Sovyetler Birliği
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSCF	: Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti
TAMP	: Türk Ademi Mereziyetçi Parti
Yy.	: Yüzyıl

ÖZET

Tez çalışmasının amacı, Kafkasya bölgesinde bulunan Türklerin bölgedeki etkin rolünü, Rus Çarlık rejiminin yayılma politikasına karşı verdikleri mücadeleyi, ilk bağımsızlık faaliyetlerini, Sovyet Rusya'nın işgaline ve Ruslaştırma politikasına karşı Türklerin uyanış hareketlerini, Türk burjuva ve entelektüel kesimlerinin Türkçülüğü yaymak için gösterdikleri çabaları ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan devletinin sınırları içerisinde Türkçülüğün oluşmasını tetikleyen iç ve dış etkenler, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, gelişim süreci, çizdiği yol ve bu hususta verilen mücadeleler hakkında değerlendirme yapılmış ve bilgiler verilmiştir. Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin toplumsal hayattaki yansımaları, Azerbaycan'ın iç ve dış ilişkilerindeki etkisi analiz edilmiştir.

Birinci bölümde, tezin kapsamını saptamak, konsept dahilinde temelini oluşturmak ve konunun kavranması için birbirinin yerine yaygın olarak kullanılan millet, etnisite, milliyetçilik ve ulus devlet gibi nosyonlardan bahsedilmiştir. Milliyetçiliğin doğuşunu, millet ile milliyetçiliğin hangi dönemde nasıl ortaya çıktığını inceleyen kavramsal çerçeve açıklanmıştır.

İkinci bölümde, Çar ve Sovyet dönemi işgali sonucunda Azerbaycan topraklarında yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel değişiklikler üzerine Türklerin etnik kimliklerinin yok edilmesine karşı halkın tepki göstermesi, Rus emperyalizminden kurtulmak için yapılan çalışmalar ve bu süreçte yürütülen olumlu adımların etkileri vurgulanmıştır.

Üçüncü bölümde, Azerbaycan halkının davası için verdiği mücadelede Azerbaycan'ın ileri gelenleri olan burjuva ile entelektüellerin Türk Milliyetçiliği ve Turancılık ideolojisine olan etkileri incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Millet, etnisite, milliyetçilik, ulus-devlet, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Çarlık Rusya, SSCB, Azerbaycan Türkleri.

SUMMARY

GENERAL EVALUATIONS ON THE FORMATION PROCESS OF TURKISH NATIONALISM IN AZERBAIJAN

The aim of the thesis is to reveal the active role of the Turks in the Caucasus region, their struggle against the expansion policy of the Russian Tsarist regime, their first independence activities, the awakening movements of the Turks against the occupation of Soviet Russia and the Russification policy, the efforts of the Turkish bourgeois and intellectual sections to spread Turkism. In this study, Evaluation has been made and information has been given about the internal and external factors that have triggered the formation of Turkism within the borders of the Azerbaijan state since the 19th century, the emergence of Turkish nationalism, its development process, the path it has drawn and the struggles in this regard. The reflections of Turkish nationalism in social life in Azerbaijan and its effect on Azerbaijan's internal and external relations were analyzed.

In the first chapter, notions such as nation, ethnicity, nationalism and nation state, which are used widely interchangeably, are mentioned in order to determine the scope of the thesis, to form the basis within the concept and to understand the subject. The conceptual framework that examines the birth of nationalism, how the nation and nationalism emerged in which period is explained.

In the second part, the reaction of the people against the destruction of the ethnic identities of the Turks on the political, social and cultural changes in the Azerbaijani lands as a result of the occupation of the Tsar and the Soviet period, the efforts to get rid of Russian imperialism and the effects of the positive steps carried out in this process are emphasized.

In the third part, the effects of the bourgeois and intellectuals, who are the notables of Azerbaijan, on the ideology of Turkish Nationalism and Turanism were examined in the struggle of the Azerbaijani people for their cause.

Keywords: Azerbaijan, South Caucasus, Tsarist Russia, USSR, Azerbaijani Turks, Nation, Nationalism, Ethnicity, Nation-state.

TEŞEKKÜR

Tez yazımı için ruh yüksekliği önemlidir ve ruh yüksekliğinin sağlanması için, motive aldığın kişiler de çok önemlidir. Bu çalışmamın konusunun belirlenmesinden, neticesine kadar bana büyük destek olan ve beni eğiten, sürekli istişare halinde olduğum ve benim için değerli biri olan başta danışmanım Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ hocam olmak üzere jüri heyetine, hem lisans ve hem de yüksek lisans hocalarıma teşekkür ederim; özellikle lisans ve yüksek lisans döneminde bana destek olan Sayın Prof. Dr. Faruk ATAAY, Sayın Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ, Sayın Dr. Öğr. Üye Türkan ARIK, Sayın Öğr. Gör Emin NURİ hocalarıma içten dileklerle teşekkürlerimi sunarım.

Bu yaşıma kadar bana ahlaki öğreten, şekillenmemde büyük rolü olan hayat hocalarım babam Kemal TAGHIYEV ve annem Samira TAGHIYEV bu süre boyunca bana yaptıkları manevi ve maddi destekten ötürü çok mutluyum. Onlar sayesinde her zaman ileriye doğru adım attım ve atmaya devam edeceğim, onlar sayesinde ilk yürümeyi öğrendim, onlar sayesinde olumlu şeyler düşündüm, yaptıkları desteklerden ötürü içtenlikle her birine ayrı ayrı teşekkür ederim. En güzel eğlence dolu dönemimde birlikte çamura bulaşp birlikte yaramazlık yaptığımız ve çocukluğumdan beri beni hep kollayıp koruyan, Abim Muhammet TAGHIYEV de vermiş olduğu desteklerden dolayı teşekkür ederim.

Tezi oluşturduğum süre boyunca, bana kendi abim kadar abilik yapan, sürekli desteğini esirgemeyen Akdeniz Üniversitesi Diyanet Kitap Kafe'nin sorumlusu olan Aytekin ŞİMŞEK hocama desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Ali TAGHIYEV

Antalya, 2022

ÖNSÖZ

Milliyetçilik evrensel boyutta ele alınan kavramlardan birisidir. Milliyetçilik yakın çağdan itibaren büyük ses getiren nosyonlardan birisi olmuştur. Her ne kadar Yakın Çağ ile ilgili bir ideoloji olsa da, devletlerin ilk oluştuğu günden beri var olmuştur.

Çalışmada temel amaç Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve bu gelişmenin oluşmasını sağlayan ana etkenlerdir. Türk milliyetçiliği dönemin koşullarına uygun bir yapıya bürünmüş olması, Türklerin ne kadar vatana önem verdiğinin en güzel örneğidir. Her bir yurttaş geçmişten günümüze kadar devletin yapılandırılmasında, şekillenmesinde büyük destek olmuştur; bir Türk kalemde başarılı olurken diğer Türk askerî savunmada başarılı olmuştur. Türk dünyasında ortak bir ana dilin geliştirilmesi önemlidir. Bunu Azerbaycan'ın ileri gelenleri ve önderleri olan Muhammed Emin Resulzade ve Haydar Aliyev defalarca dile getirmiştir. Ana dil sayesinde her bir vatandaş millî kimliğini anlayacak ve onu muazzam bir şekilde savunacaktır.

Her bir coğrafyanın kendisine özgün milliyetçilik ülküsü vardır. Farklı lisanı, inancı, tarihi ve kültürel yaşamın sonucu milliyetçilik kavramı bu koşullara uygun şekillenmiştir. Azerbaycan'da gün yüzüne çıkmış olan milliyetçilik bir tek amaca hizmet etmiştir ve bu bir tek amaç bağımsızlığın kazanılması idi. Zira bu hususta Azerbaycan Türkleri kendi kültürüne, diline arazi bütünlüğüne sahip çıkmış ve sahip çıkmanın mücadelesinin günümüzde de açık bir şekilde vermektedir.

GİRİŞ

Azerbaycan tarihsel, kültürel, stratejik öneme sahip bölgelerden biridir. Bölgede tarihsel süreç içerisinde pek çok Türk Devleti kurulmuştur. Safevi İmparatorluğu'nun çöküşüyle ve bölgede ortaya çıkan siyasi karışıklıklar nedeniyle Azerbaycan Devleti bir bütün halinden çıkarak beyliklere ayrılmaya başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan bölgesi içinde ortaya çıkan Osmanlı-İran, İran-Rusya ve Osmanlı-Rusya savaşları nedeniyle bölge istikrarsızlaşmaya başlamıştır. Bu savaşlarda kazançlı çıkan Rusya imparatorluğu olmuştur. Çünkü Kafkasya bölgesinde ilerleme sağlamıştır.

Rusya, Hollanda, Portekiz, İspanya, İngiltere ve Fransa gibi yeni sömürgeler elde etme politikası izlemiştir. Rusya'da Ramanof Hanedanlığı'nın genişlemeci politikası sonucu, XIX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya bölgesinde ilerleyen Çarlık rejiminin karşısında bölge halkları Çarlık rejimine engel olamamışlardır. Bu süre zarfı içerisinde Kuzey Kafkasya'nın Rus işgaline uğramasıyla birlikte, 1813 Gülistan antlaşması ve ardından 1828 senesinde gerçekleşen Türkmençay antlaşması sonucu Rusya ve İran arasında yapılan anlaşmalarla Güney Kafkasya, yani Azerbaycan'ın Kuzeyi Rus işgali altına girmiş; Güney kısmı ise İran işgaline uğramıştır. Bu husus Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar sürecektir. İşgal döneminde, Azerbaycan iktisadi, siyasi ve toplumsal anlamda değişim süreci içerisine girmiştir. Beyliklerden kaynaklı olan feodal düzen yıkılmış yerini kapitalist düzen almıştır. Dünyada sanayi devriminin gelişmesiyle birlikte, Azerbaycan'da bu gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Bakü'de sanayinin kurulması sonucu, kapitalist bir sınıf ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar Rus emperyalizmi tesiri altında kalmıştır. Azerbaycan kısa süreli bağımsızlık elde etse de bu uzun süreli olmamıştır zira Çarlık rejiminin ardından Bolşevik rejimi tarafından sömürülmeye başlanmıştır. Bolşevikler tarafından kurulmuş olan Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Azerbaycan bu dönemden itibaren bölgede vuku bulan yeni olaylar sebebiyle, Azerbaycan üç yeni devlet yönetimi sistemi içerisinde gelişme göstermiştir: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) ardından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1920-1991) ve Azerbaycan Cumhuriyeti (1991 senesinden itibaren devam eden süreç).

Çarlık Rusya döneminden itibaren milliyetçilik ideolojisi Güney Kafkasya bölgesini de etkisi altın alması sonucu bölgede etnik çatışmalar ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da ortaya çıkan Türk milliyetçiliğinin uyanışı spesifik özelliklere sahiptir.

Türk Milliyetçiliği ideolojisi Azerbaycan'daki bağımsızlık mücadelelerinin katalizörü olmuştur. Azerbaycan aydınları gizli bir şekilde, Çarlık rejiminin sömürgeci ve asimile etme politikalarına karşı, örgütlenmeye başlamıştır. Mücadelenin başlarında aydınlar romantizmi benimsemiş ve ardından romantik milliyetçiliği kurtuluş olarak gören bir yaklaşım hâkim olmuştur. İlk başta entelektüellerin başını çektiği camia, Çarlık sistemi yerine; dil, tarih ve kültür gibi etnik hususlar üzerinde Azerbaycan'ın yeniden inşa edilmesine ilişkin tezleri savunmuşlardır. Tarihsel süreç içerisinde milliyetçilik harekâtı; İslamcılık, Türkçülük, liberalizm, sosyalizm ve komünizm ideolojisi içerisinde ilerleme kaydetmiştir.

Çarlık Rusya'nın baskıcı ve sömürgeci politikası ve ardından Bolşevik rejiminin kurmuş olduğu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde ve özellikle Stalin döneminde baskıcı yönetim şekli daha da şiddetlenmeye başlamıştır. Stalin komünist sistemi yerine, daha çok diktatörlüğü benimseyerek sisteme karşı gelen bölge halkına ve aydınlarına yönelik suikast, tutuklama ve sürgün yöntemleriyle sindirmiştir. Sovyet Rusya'nın hususiyle Azerbaycan'a karşı uyguladığı asimilasyon politikası aleyhine, yurttaşlar istiklal hareketini Azerbaycan'ın birinci bağımsızlık hareketine dayandırmıştır.

SSCB döneminde Azerbaycan'ın ekonomik ve toplumsal yapısı daha farklı biçime bürünmüştür. Bu dönemde, bir takım olumlu gelişmeler kayıt edilse de dış veya iç politika konusunda bilakis farklı tutum sergilenmiştir. Nitekim Azerbaycan iç ve dış politikaları bakımından Bolşevik yönetimine bağımlı durumdaydı. Kısacası Azerbaycan Türklerinin idari sistemi tamamen Rusların elinde bulunuyordu. Sovyet döneminde üzerinde durulması gereken konulardan biri de din ve dil yönünden Azerbaycan Türklerinin kimliğinin değiştirilmeye çalışılmasıdır. Halkın benimsemiş olduğu din İslam, dil Türk dili olsa da Sovyet yönetimi tarafından kimlik yönünden baskılara tabii tutularak değiştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Çarlık Rusya ve İran, Azerbaycan Türkleri ifadesinin yerine “Tatar” ya da “Azeri” olarak adlandırma yapmış ve Azerbaycan Türklerini küçük bir etnik grup şeklinde göstermeye çalışmışlardır.

Tezin odak noktası, Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşumu kapsamında genel değerlendirmeler üzerinde yoğunluk gösterse de çalışma Azerbaycan jeopolitiği ile sınırlı kalmamıştır. Zira Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini anlamak için, milliyetçiliğin nerede

ortaya çıktığı ve milliyetçiliğin dönemler içerisinde nasıl şekil aldığı konusunda bilgiler verilmiş ve milliyetçilik kavramları üzerinde durulmuştur.

Tezin hazırlanma süresi boyunca Azerbaycan ve Türkiye arşiv belgeleri başta olmakla yerli ve yabancı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Araştırma giriş, sonuç ve üç bölümden oluşur.

Çalışmanın birinci bölümü, çalışmanın kavramını oluşturmaktadır. Bu bölümde milliyetçilik kavramından bahis edilmekle birlikte, milliyetçiliğin hangi dönemde ortaya çıktığı ve zaman içerisinde hangi boyutlarda ilerleme gösterdiği konusu üzerinde tanımlamalar yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise konunun iyi anlaşılması için Azerbaycan'ın politik tarihçesinden bahis edilmekle birlikte Gülistan ve Türkmençay antlaşmasından sonra Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney bölgesi olarak ikiye ayrılması sonucu bölgede baş veren sosyal ve siyasal yapılanma süreci incelenmiştir. Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşumu ve gelişmesi hakkında bilgiler anlatılmış ve Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşumuna neden olan etkenler hakkında tanımlamalar yapılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; ise Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşumuna katkı veren teorisyenler, devlet adamları, yazarlar ve kuruluşlar hakkında anlatılmıştır. Türkçülük ideolojisinin kurucuları olan Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, İsmail Gasprıralı ve Ali Bey Hüseyinzade'nin Türkçülük uğruna vermiş oldukları mücadele ve onların Türk milliyetçiliği düşünce sistemine yapmış oldukları katkılar hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın Amacı- Kafkasya bölgesinde bulunan Türklerin, bölgedeki etkin rolü, Rus Çarlık rejiminin yayılma politikasına karşı verilen mücadele, ilk bağımsızlık faaliyetleri, bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmesi ve Ruslaştırma politikasına karşı direnen Türklerin uyanış hareketleri ve o dönemde baş veren olaylar hakkında genel bir çerçeve içerisinde değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca Azerbaycan Türklerinin hangi milliyetçilik türünü benimsedikleri konusu üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın Konusu- Milliyetçilik ideolojisi, Azerbaycan'da milliyetçiliğin yaranmasının evreleri, Azerbaycan aydınlarının Türk milliyetçiliği düşünce sistemin yapmış oldukları katkılar konusunda bilgi verilmiştir.

Çalışmanın Araştırma Soruları

- Milliyetçilik nedir?
- Milliyetçilik hangi koşullar içerisinde ilerleme kaydetmiştir?

- Azerbaycan’da milliyetçilik kavramı nasıl gelişme göstermiştir?
- Türk milliyetçiliğinin temeli neye dayanmaktadır?

Çalışmanın Ana Argümanı- Azerbaycan’da milliyetçilik kavramı nasıl gelişme gösterdi ve şekillenmesine neden olan ana etkenler.

Çalışmanın Önemi- Bu çalışmanın önemi Azerbaycan’da böyle bir çalışmanın kapsamlı bir şekilde gerçekleşmemiş olmasıdır. Çalışmada milliyetçilik kavramından bahis edilerek, Azerbaycan’da gerçekleşmiş olan Türk milliyetçiliği nasıl koşullar altında gün yüzüne çıktığı analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kavramsal Çerçeve

Tüm milliyetçilik türleri milletin oluşumu sayesinde ortaya çıkmış ve en sağlam dayanağı da milletin kendisi olmuştur. Milliyetçiliğin düşünsel kaynağı temelden millet düşüncesine dayanmıştır. Milliyetçilik süreç içerisinde tek kavram boyutundan çıkarak her devletin coğrafi mekanına, diline, dinine, sosyal yapısına ve kültürel tarihine ilişkin kavramsal ve ideolojik çerçevede genişleme göstermeye başlamıştır. Çalışmanın bu bölümünde tezin kavramsal çerçevesi incelenmiştir. Bu kapsamda, millet, milliyetçilik, ulus devlet ve etnisite kavramları incelenmiştir.

1.1.1. Millet

Millet kavramı dünya açısından kompleks ve soyut tasavvurdur. Milliyetçilik, Yakın Çağ'da en çok tartışmalara maruz kalan kavramlardan biridir. Tüm ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren milliyetçilik nosyonunu inceleyen entelektüel ve akademik düzeydeki çalışmalara hız verilmiştir. Milliyetçi düşünceler ve devletler, ulus üzerinde inşa edilmiştir. İnsanlar, bir araya gelerek millet oluşturmuş ve millet, binlerce yıl farklı şekillere bürünmüştür.

Millet sözcüğü, Latince nasci (doğmak) ile natio (doğum yeri) terimleri sonucu ortaya çıkmıştır. Batıda milletle milliyetçilik arasında çoğunlukla ayırım gözetilir. Millet, müstakil bir özelliği olan örgütlü bir camiadır. Tarih boyunca güçlü bir düşünce hareketi olan milliyetçilik, milletin var olma bilincinin anlatımıdır. Bundan ötürü millet; budunla, soyla, coğrafi yapıyla ilişkili yapı değildir. Müşterek duygular taşıyan, benzer eğitimi almış fertlerden oluşan kültürel camiadan ibarettir (Aksakal, 2015: 206). Millet kelimesi dilimize Arapçadan geçmiştir. Kaynağını Kuran'dan bulan, lisan ve şariat anlamında kullanılan bir kelimedir (Namlı, 2007: 56). Farabi'ye göre millet, bir camianın kurucu önderi aracılığıyla o camia için belirlediği, bazı koşullara bağlı olarak ortaya çıkardığı düşünceler ve tavırlardan ibarettir (Özyurt, 2020: 95).

Rogers Brubaker, milletleri asıl ve sürekli müşterekler olarak görerek millet nosyonunun şekleştirmenin muhataralarına karşı bizleri uyararak milliyetçilik olgusunun milletler olmadan düşünmenin yanlış olacağını savunmuştur. Milletin siyasal ve kültürel olarak var olmasını olumlu

olay veya oluş olarak görmemiz gerektiği üzerinde durmuştur. Brubaker, burada SSCB örneğine atıfta bulunarak birlikte olan millî cumhuriyetleri, politik elitlerin millîyetçi kreasyonu olarak tanımlar (Smith, 2013: 22). Fransız aydınlar da benzer şekilde milleti bir devlette benzer kanunlara ve kuruluşlara boyun eğen halk topluluğu olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama milletin Batılı usulde ifade ediliş biçimidir. Fakat bu kavramsallaştırmanın daha sonra millet olgusu üzerine yapılan tüm açıklama ve düşüncelere büyük etkisi olmuştur. Buna karşılık millet kavramına yönelik Batı düşüncesi içerisinde yer almayan her türlü fikir geçici olmuş varlığını sürdürememiştir (Smith, 2017: 25). Milleti objektif birtakım kriterlere göre tanımlamak da mümkündür. Böyle bir tanımlamanın temel şartı insan topluluklarının aynı kültüre, örf ve adetlere sahip olmasıdır. Bu topluluk millet olarak kabul edilirken farklı kültür, örf ve adetlere sahip olanların ise yabancı yani başka milletten oldukları kabul edilmektedir. Ancak milleti ortak kültür bağlamında ele almak birtakım sorunlara neden olmaktadır. Her ne kadar tarih, gelenek, etnisite, dil ve din gibi kültürü oluşturan unsurlar millet kavramı ile birlikte ele alınsa da, aslında milletin nerede ve ne zaman var olduğunu ortaya koyabilecek objektif bir ölçüt bulunmamaktadır (Heywood, 2020: 206).

Emmanuel Sieyes'e göre millet, birbirinden hür ve yasalar önünde eşit fertlerden oluşur. Bu konseptte bakılırsa fertlerden oluşan camialar bir bütündür. Böylelikle millet özünü meydana getiren fertlerin bir mecmusu değil, bir bireşimidir. Fertler birlikte milleti oluştursa da bunu tek yapmaya hiçbirinin gücü yetmez, zira iktidar bütüne aittir. Sieyes'in fikrinde, anayasa da bütüne yani millete dayanacak, onun teşkilatlanmasını sağlayacaktır (Sarıcı, 1996: 100).

Millet konseptini modern ulus devletle sık sık eş anlamlı olarak çalışmalarında ifade eden K. Marx ve F. Engels'in görüşü millet konseptinin mühim derecede sınıfla devlete indirgenebilir ve bu yüzden devletin gün yüzüne çıkmasına yol açan benzer iş bölümünün bir ürünü olduğu görüşündeler (Benner, 2014: 172).

Fikir adamları, milletin ortaya çıkması konusunda farklı düşüncelere sahiptirler. Bu konuda çözüm üreten düşünceler başlıklar altında toplanabilir. Tarihçiler, millet olgusunu tarihî bir bilgi olarak kabul ederler, spekülasyon ise milleti spekülasyon bir olgu olarak kabul eder, zira tarihî olguyu da göz ardı etmezler. Fikir adamlarının, millî şuurun önceki devirlerden beri insan cemiyetlerinde mevcut olduğunu ve tarihsel zaman dahilinde değişmediğini savunmuş, bu düşünceye karşı olan muhalif düşünürler ise, milliyetçiliğin millettten önce geldiğini savunarak millet kavramının büsbütün çağdaş bir olgu olduğunu iddia ederler. Milletin tarihsel bir

geçmişten gelen sosyal teşkilatlanma şekli olduğu bilgisi reddedilerek milliyetçiler tarafından tasarlandığı düşünülür. Eric J. Hobsbawm'a göre milliyetçiler, bu spekülasyonu gerçekleştirirken kimi zaman önceki kültürleri alıp onu millete dönüştürürken, kimi zaman da önceki kültürü ortadan kaldırarak yerine yeni bir kültür ve millet üretirler. Yine milletin milliyetçiler aracılığıyla icat edildiğini savunan Ernest Gellner de milliyetçilerin milleti meydana getirirken evvelden var olan tarihsel mirastan ve kültürden seçim ederek bunu misyonlarına göre istifade ettiklerini farz etmektedir (Özkan, 2008: 293). Max Weber, "millet" nosyonunu açık tanımının yapılmasındaki güçlüklerle ilgili kayıt tuttuğu yazısında din, yurttaşlık, lisan ve kan bağı gibi öğelerin milleti tanımlamada yalnız başlarına kifayetli kriter olamayacaklarını söylemiştir. Kendisi, milletin oluşması ve devletin kurulması için toplum tanımlamasını kabul eder. Zira bunu yaparken de dayanışma ve inanç öğelerine atıfta bulunur. Bu anlatımdan yola çıkarak milletin tanımı; din, lisan, inanç, tarih ve kültür birliğine sahip camialar olarak yapılabileceği gibi aynı toprak yüzünde müşterek iktisadi ve sosyal menfaate malik fertlerin benzer yönetime müteallik hisleriyle bağlanması üzerine de kurulabilmektedir (Yıldırım, 2016: 125). Max Weber'e göre, millet nosyonu rastgele bir nitelikte anlaşılabilecek olsaydı da bunun, bir milletin üyesi sayılabilecekler mahsus ortak görgül nitelikler olarak anlatılmayacağı kesindir. Belli bir anda bu teoriyi değerlendirenlerin verdiği manada alınacak olursa millet nosyonu şüphesiz her şeyden evvel, belli bir camiadan diğer zümreye karşı muayyen bir dayanışma hissinin harekete geçirebileceği manasına gelir. Kısacası, millet nosyonu değerler alemine ait bir nosyondur. Zira, bu grupların nasıl açıklanacağı veya bu tesianütten hangi ortak fiilin ortaya çıkacağı mevzusunda katıyet yoktur. Günlük dilde millet, belli bir politik camianın üyeleri ile aynı olmaz. Bir sürü politik camia vardır ki dahillerindeki bazı gruplar öz milletlerinin özgürlüğünü diğer topluluklara karşı ısrarla ileri sürerler veya farklı grupların bazı üyeleri içinde bulundukları politik camiaların tek bir türdeş millet olduğunu ilan ederler (Weber, 1998: 257).

1.1.2. Milliyetçilik

Günümüz düşünürlerinin bazıları Fransız İnkılabı'nı aydınlık çağı olarak düşünürken bazı düşünürlerse feodal baskıya karşı, ayaklanma olarak nitelendirirler. Savaş sadece tarihin akışını değiştirmemiştir; düşünsel, politik, sosyal gelişmelerde tarihin akışına yön vermiştir. Fransız Devrimi, uzun süre zarfı içerisinde olgunlaşmaya başlamıştır. Bu inkılabtan Avrupa aydınları ve ardından sömürgecilik baskısından diğer aydınlara da etkilenmişlerdir. Fransız Devrimi'yle

birlikte halk, milliyetçilik anlayışını benimseyerek tek bir vücut şeklinde, kendi seslerini krala duyurmak için bir birlik haline geldiler. İhtilal dönemindeki milliyetçilik anlayışının birlik şeklinde olmayı veya bir araya gelmeyi amaçladığı söylenebilir.

Milliyetçilik düşüncesi, Rönesans ve Reform Devri'nde gün yüzüne çıkmıştır. (Yesevi, 2018: 23). Fransız İnkılabı, 14 Temmuz 1789'da başlamış ve inkılabın önemli sebebi XVII-XVIII. yy'da yaşanan yetersiz vergi sistemi olmuştur. Fransızlar, krala karşı ayaklanınca, Avrupa'nın mütenevvi soylu aileleri "Pillnitz Demeci" ile krala sahip çıkmış ve bunun sonucun da 20 Nisan 1792 yılında inkılap radikalleşme boyutunu almıştır (Giritli, 1989: 539).

Fransız Devrimi ile beraber ortaya çıkan ulus devlet düşüncesi ve bu görüşün düşünce özelliğini oluşturan milliyetçilik, dünya siyasetinde yerini muhafaza etmektedir. Fransız Devrimi'nin evvelinde milletler ve ulus devletler olmadığı ve bunun yerine kral devletlerin var olduğunu belirtmekte ve ihtilalle beraber krallık kurumunun kaldırılıp Rousseau'nun millet hükümlanlığı düşüncesinden de müteessir olmakla, cumhuriyet düzeninin yerleştiğini ifade edilmektedir. Fransız cemiyetinde yaşayan insanların farklı kültüre, dile ve ırka sahip olmalarına bakmayarak hepsi cumhuriyet idaresi altında birleştirilmiş ve modern millet yaratılmıştır (Yaman ve Karadağ, 2018: 89). Kimlik konsepti yeryüzünde oluşan ekonomik değişiklikler ve Fransız İnkılabının gelişme göstermesiyle bir ürün olarak çağımızda yeni bir şekil almıştır. Seküler hüviyetlerin gün yüzüne çıkışı sonucu ulus devletin de oluşmasını sağlamıştır. Bu sebeple hüviyet sorunu aynı vakitte yeni dünya düzeniyle alakalı bir süje olmuştur. Bu durum imparatorluklarda bulunan ulusları yerinden oynatmıştır. Böylece Birinci Dünya Harbi'nden sonra sömürge ülkeler hariç, imparatorluklar yıkılmıştır (Kara ve Çatma, 2017: 351). Avrupa'da milletlerin oluşumu Fransız Devrimi sonrası büyük oranda planlı bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir (Yaman ve Karadağ, 2018: 92). Fransız İnkılabı sonucu dünyaya yeni ideolojiler yayılmaya başladı, bunlardan birisi de milliyetçilik ideolojisi. Milliyetçilik, hızla yayılmasıyla bazı imparatorlukları yerinden sarstı ve bazılarınınsa çökmesine neden olmakla birlikte dünyanın yeniden şekillenmesine zemin oluşturdu. Bireyle devlet arasında yeni ilişki gelişmesinin yolunu açtı. Modern devletlerin ortaya çıkışıyla milliyetçilik, çağın devletlerinde önemli pozisyona yükseldi (Akıncı, 2019: 413). R. Brubaker'ın fikrinde Fransız Devrimi dört ana unsurda farklılık oluşturdu. Zira burjuva ihtilali olarak sivil eşitliği temin etti, demokratik ihtilal olarak politik hakları vatandaşlık hakları olarak gelenekselleştirdi. Vatandaşlığı hususi bir tüzükten umumi bir statüye dönüştürürken salt devrin programını izledi. Dolayısıyla bir devamlılığı dahilinde

barındırdı. Kişisel sınırlar yerinden edilerek, karasal ve hukuki sınırların oluşmasına zemin hazırladı. Bu da onun ulusalcı ihtilal niteliğini güçlendirmiş oldu (Yıldırım, 2019: 254). E.J. Hobsbawm'a göreyse Fransız İhtilali devrindeki başka vakalardan fazlasıyla verimli olmuştu, zira yeni temel neticeleri olmuştur. Her şeyden evvel, Rusya'yı bir köşeye koyarsak o dönemde Avrupa'nın çok kuvvetli ve en fazla nüfusa sahip olan devletinde ortaya çıktı. Avrupa'da yaşayan beş nüfustan biri Fransız'dı. İkinci olarak, özünden evvelki ve sonraki inkılaplar içinde toplumsal üstünlükteki tek sosyal inkılap ve tamamı ile radikaldi. Bütün modern inkılaplar içinde sadece Fransız İhtilali yerküresini kapsama üstünlüğü taşıyordu. Fransız İhtilali tüm devletlerde bir dönüm noktası oldu (Hobsbawm, 1998: 64).

Karl Marx'a göreyse Fransız İhtilali'nden sonra, Avrupa'da baş vermiş tarihsel olaylar, bir dizi devletlerde, olayların oluşma sebeplerinin, sınıf mücadeleleri olduğunun altını çizdi. Bu arada, Fransa'da Restrasyon Devri'nin ortaya koyduğu tarihsel olaylara, tarihçiler evrensel baktıkları zaman sınıf mücadelelerinin bütün Fransız tarihini kavramanın anahtarı olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kaldılar (Lenin, 2019: 36). Nitekim Fransa'da insanlar millet düşüncesinde yalnızca bir bağımsızlaşma programı sağlamakla kalmayıp 1789'dan sonra o devirde insan hakları konseptinde somutlaşan öz inkılapçı ülkülerini ihraç etmeye de yöntemlilik vermişlerdir (Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010 :13).

Milliyetçilik toplumda, günlük yaşamımızda, sosyal hayatımızda sürekli karşımıza çıkan kavramdır. Çağımızda tartışılmaya devam eden bu kavram, kişiden kişiye farklı düşüncelerde yorumlanmıştır. Zira bu kavram üzerine net bir uzlaşa sağlanamamıştır. Milliyetçilik dönemine göre farklı şekillere bürünmüştür. Bazı dönemlerde ulusu bir arada tutarken, bazı dönemlerde ulusun gruplara bölünmesinin zeminini hazırlamıştır. Entelektüel alanda incelenmeye alınan milliyetçilik kavramı somut bir yapı içermiş bulunuyor. Milliyetçilik, nasıl bir süreç içinde gelişme göstermiştir? Milliyetçilik nedir? Doğduğu yer neresidir? Milliyetçilik mi insanları bir arada tuttu yoksa milletler mi milliyetçiliğin oluşmasına, ortaya çıkmasına veya biçim almasına neden oldu? Milliyetçiliğin etnisite ile ulus-devletin arasındaki fark nedir, aralarında nasıl bir ilişki vardır? Bu sorular sonucunda farklı görüşler, tanımlar ele alınmıştır. Milliyetçilik tanımı genellikle ulus devleti ve millet, etnisite nosyonlarıyla beraber tanımlanmıştır. Fakat hepsinin farklı bir anlamı vardır. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini anlamak veya kavramak için ilk önce bu kavramlar üzerinde durmak konuyu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

XVIII. yüzyılda Batı Avrupa’da ilerleyen milliyetçilik ideolojisi, ilk önce şehir soylularının kabullenip istifade ettiği bir nosyondur. Bu ideoloji ile politik iktidarın kaynağı tanrıdan ve kraldan alınarak camiaya kazandırılmış, bu ilerlemeden de doğal olarak en çok burjuva sınıfı faydalanmıştır. Batı Avrupa’da ilerleyen bu milliyetçilik ideolojisi sonucunda ulusal ülkeler tezahür olmuştur. Fakat ilerleyen süreç içerisinde bu ideoloji, başka camiada çeşitli hedefler için istifade edilmeye başlandı (Öztekin, 2007: 287).

Milliyetçiliği çağcıllaşma devriyle beraber ele alan veya onların bir ürünü olarak gören milliyetçilik yaklaşımı “modernist” olarak isimlendirilmektedir. Bu yaklaşımı kabul edenler, ortak paydasını ise milletler ve milliyetçiliğin modern döneme özgü biçimler olduklarının düşüncesini kabul ederler. Buna göre milliyetçilik, çağdaşlaşmanın esas parametreleri olan sanayileşme, merkezîleşmiş devlet şekillerinin teşkili, şehirleşme ve sekülerleşme prosesleriyle beraber kıymetlendirilmektedir. Milletler ve milliyetçiliği günümüz çağına özgü biçimler olarak görmek çağcıl teorisyenlerin ortak paydasını oluştursa da modernistlerin her biri çağdaşlaşma prosesinin değişik bir yönüne dikkat çekmiştir. Karl Deustch, kitle haberleşmesinin yayılmış olmasına vurgu yaparken Benedict Anderson millet kurgusunun sadece kapitalist yayıncılığın genişlemesi ile mümkün olabildiğine dikkat çekmiştir (Yahşi, 2017: 703).

Çağcıl milliyetçilik denildiği zaman ilk akla gelen isimlerden birisi de Rousseau’dur. Rousseau, devlet rejiminin genel düşünceye elverişli olması gerektiğini savundu. Böylelikle milliyetçilik kralın kölesi olmak yerine yurttaş olma üstünde durarak ihtilalci ve demokratik bir harekât olarak öne çıktı. Rousseau’nun fikrinden feyz alan ulusun özü, özünün efendisi olması istendi ve böylelikle milliyetçilik demokrasiyle beraber ilerledi. Öte yandan milliyetçilik gelişen orta sınıflar ve burjuvazi aracılığıyla destek bulmuş oldu. Bunlar ulusal beraberlik isterken iktidarın anlaşmayla tertip edilmesini ve anayasaya takayyüt edilmesini de desteklediler. Böylelikle milliyetçilik demokrasi ile beraber serpildi (Yılmaz, 2003: 196).

İnsan, nasıl dünyaya geldiği zaman ilk ailesini görüp benimsiyor ve zamanla özünü bağımsız bir kimliğe sahip olarak görüyorsa milletler de millî tarihsel süreçlerinin eseri olarak özlərini özgür, millî hüsusiyetlere sahip varlık bütünleri olduklarını düşünmektedirler. Milliyetçiliğin ortaya çıkışı bir bakıma millî tarihin gün yüzüne çıkması demektir (Güngör, 2006: 74).

Milliyetçiliğin modern kabarışının altında yatan sebep, milliyetçiliğin politik gücün iktisadi siyasete özünü tekrardan dayatması ve politik amaçtan iktisadi amaca genişlemesi nedeniyle her tarafta kendini göstermiştir (Carr, 1999: 35).

Milliyetçilik, aslı itibariyle tarih hakkında bir yorum ve bu yoruma bağlı olarak öngörülen pratiklerden ibarettir. Milliyetçiler, millet denilen camianın belli bir tarihsel zaman içerisinde meydana çıktığını iddia ederler. Bu camianın sahip olduğu, onu başkalarından ayırt eden hususiyetler uzun bir tarihsel süreç içinde ilerlemiş ve yerleşmiştir. Diğer milletler farklı hayat tarzı benimsedikleri için, onların yaşamları da farklı tecrübe içerisinde ilerleyecektir. Böylelikle hayatı ve hayat tecrübesi birbirinden değişik ama kendi içinde benzeşme gösteren camialar, birer millet teşkil ederler (Güngör, 2006: 78). Milliyetçilik, 1870'lerden itibaren hızla gelişmeye başladı ve bu durum 1914 yılına kadar mevzi kazandı. Bu, hem sosyal hem de siyasi dönüşümlerin ürünüydü (Hobsbawm, 2000: 142). Milliyetçilik, I. Dünya Savaşı ile birlikte şiddetlendi ve bu II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti, savaştan sonra oluşan Batı ve Doğu Bloku devirinde ise milliyetçilik, bu sefer de romantizmle sonuçlandı. Günümüzde nasıl bir biçime dönüşeceği akıllarda birtakım soruların oluşmasına neden olmuştur.

1.1.3. Ulus-Devlet

Genel olarak milliyetçilik literatürde önemli bir yere sahiptir. Milliyetçilik ideolojisi tarihsel süreç içerisinde ve toplumsal şartların etkisiyle dönemine göre farklı biçimler almıştır. Bazen bir birlik, bazen de ayrımcılığı sembolize etmiştir. Modernleşme sonucu günümüzün milliyetçiliği, ulus-devlet ilişkisi olarak göz önünde bulunmaktadır. Ulus-devlet ilişkisi, Batı coğrafyasının denizlere açılmaya hız vermeleriyle birlikte, coğrafi keşiflerin ilerlemesi sonucu emperyalist işgaller artmaya başlamış ve ardından Sanayi Devrimi neticesi ve ekonomik gelişmeler ışığında ulus-devlet kavramına önem verilmeye başlanmıştır. Modernitenin gelişimi ve milliyetçiliğin diyalektik kavramı sonucu ortaya çıkan ve çağımızda kullanılan devlet şekli ulus-devlet paradigmasıdır.

Devlet nosyonunu anlamadığımız sürece ulus nosyonunu anlamamız zor olur. Devlet toprak üzerinde belirli sınırları içerisinde bir bütün halindedir ve bu toprak parçası üzerinde egemenlik haklarına sahip olan insan topluluğuysa ulusun temsilidir. İnsanlık ilk çağlarda sürüler halinde avlanırken sürekli yer değiştikleri için mesken kurmamışlardır. Daha sonrasında evrimleşen insanlar, tarıma geçmekle birlikte kendilerini yabani hayvanlardan ve diğer grupların

saldırısından korumak için yaşam bölgelerine surlar yaptılar ve ilk şehir devletlerini kuran insanlık, feodal devlet biçimini benimsemeye başladı. Zira feodal devlet şeklinden, mutlak devlet şekline kadar değişik devlet paradigması kurulmasına rağmen, biri bile modern ulus-devlet paradigmasıyla örtüşemez durumdadır. Düşünürler, devletin tanımı bakımından kendi tezlerini ortaya atmışlardır.

Antonio Gramsci'nin söylediği gibi "Devlet her zaman tarihin başkahramanı olagelmıştır". Fakat çağcıl manada "devlet" konseptinin gün yüzüne çıkması Westphalia antlaşmasıyla gün yüzüne çıkan "ulus-devlet" ile başlatılmaktadır. 1648 senesinde gerçekleşen ve Otuz Yıl Mücadelelerini bitiren Westphalia Barış Sözleşmesi dünyada yeni sistemin başlangıcı olarak görülmektedir. Bu antlaşma Avrupa'da baş vermiş olan Katolik ve Protestant çekişmelerine son vermiş ve ulus-devlet biçiminin şekillenmesinin yolunu açmıştır. Milletlerarası münasebetlerden söz edildiğinde, Westphalia Sözleşmesi ile meydana çıkan egemen ülkenin milletlerarası teşkilatlanmanın egemen şekli haline dönüştüğü görülmektedir (Çiftçi, 2018: 688). Ulus devleti, dünyada en yaygın devlet şeklidir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse XV. ve XVI. yy. Avrupa'da merkezi yönetim biçiminde oluşan ve din ile dünyevi tüm kuruluş ve grupları egemenliği altına alan çağdaş devletin devamı olarak gün yüzüne çıkmıştır. Tarihsel sosyolojik bir kategori olarak ulus-devlet, Avrupa'da ortaya çıkan iktisadi ve politik merkantalizm siyaseti ve kapitalizmle beraber yükselme sürecine girmiş olan bir olgudur (Bakan ve Tuncel, 2012: 56).

Ulusla yer arasındaki ilişki, bir ulusu boydan veya etnisiteden ayırt eden etmenlerden biridir. Boylar diyarlarını başka bir yere taşıyabilirler, lakin bir ulus öz anavatanından ayrılmaz ama ana vatan yalnız genişleme veya küçülme yoluyla biçim değiştirebilir. İkincisi, bir grup ulus olma iddiasında bulunduğu topraklar üstünde kendi kaderini tayin hakkına sahiptir. Kendi ülkesi üstünde hükümlanlık arayışına girer, bu iddiasını esaslandırmak için ortak bir kültür icat eder ya da kültürden yararlanır (Hague ve Harrop, 2016: 29). Ulus-devlet veya devlet yurttaşlığı ulus nosyonlarından birbiriyle bağlanan bu komponentler tarihi olarak gelişen, lakin hiçbir şartta paralellik sergilemeyen iki proses de bir yandan ülkelerin, öbür taraftan da ulusların teşkiline dayanır (Habermas, 2004: 16). Ulus-devleti, Orta Çağ düzeninde feodal iktisatta merkantilist iktisadiyatı ortaya çıkardığı zaman hem kuramda hem de uygulamada yönetimin aksine prensipler üzerine monte etmek amacıyla bir teşebbüste bulunuldu. Yerelciliğin aksine, yeni bir milliyetçilik ideasıyla canlanan merkeziyetçiliğe ehemmiyet verildi. Bunun gerçekleşmesi

için kralın aristokrasiye karşı üstünlük göstermesi gerekiyordu. Orta Çağ'ı atlamış her ülke bu mahareti göstermiştir (Lipson, 2005: 277).

Liberal düşünceyi pratik düzeye geçiren Fransız İhtilali'nin ana unsurlarından biri de ulusal egemenlik prensibiydi. Bu prensibe bakılırsa, meşruluk unsurunun yerini ulus egemenliği almaktaydı. XIX. yy'ın ilk yarısı içerisinde ulusçuluk, liberalizmle birlikte Avrupa inkılapçı hareketlerin ilerlemesine yön veren düşünce olmuş ve İtalya'da romantik ulusçuluk, Almanya'da iktisadi ulusçuluk şekillerini almıştır (Çam, 2002: 249). Gellner modern dönemi ulusçuluk çağı olarak isimlendirmiştir. Ona göre ulusçuluk insan ruhunda daha yeni yeni var olmaya başlamıştır. Ulusçuluk kültürel zenginlikten yararlanarak camiada ulusu yaratabilmeye çalışmış ve bu süre zarfı içerisinde hareketsiz diller canlandırılır, anane icat edilir, olabildiğince ütöpik, sabık olduğu sanılan bazı has hususlar gündeme gelir. Ulusçuluk düşüncesinin biçim verdiği çağcıl camia da bundan sonra ibadet etmek için dinî simgeler yerine yüksek kültürel ilkeler ön plana çıkmıştır. (Yahşi, 2017: 707). Çağdaş ulusçuluk düşüncesinin inkişafı Almanya, Fransa ve İngiltere'nin geçirdiği tarihsel deneyime çok şey borçludur. Avrupa'da gelişen olaylar ışığında Fransa ve İngiltere'de inkişaf eden ulus düşüncesi, ulusal monarşilerin gün yüzüne çıkmasıyla beraber, bu bölgede bulunan insanların bir araya gelmesini sağlamıştır. Yalnız, ulusçuluk Fransız menşeiili ulusçuluk olarak isimlendirilmiştir. Batı Avrupa'daki ilerlemeyle ulusçuluk nosyonlarının esası, ulusal monarşilerin gün yüzüne çıkmasından sonra bulunan topraklar üstünde birleşen halkların özlerini farklı camiadan ayrı tutabilecekleri yeni bir hüviyet gereksinimine dayanmaktadır (Aksoy ve Arslantaş, 2010: 34). Modern dönemde ulus olma isteği hususi ölçüde politik istekler içerdiğinden, ulus kavramı üstünde çok büyük münakaşalar cereyan etmektedir. Literatürde kalıcı politik ihtilafların büyük nedenleri, hangi grubun ulus olarak tanınacağı sorunundan kaynaklanmaktadır (Heywood, 2004: 121).

E. Gellner'e göre, ülke gibi ulus da evrensel zaruret değil, bir olumsuzluktur ve her çağda, her koşulda var olmazlar. Ülkelerin ve ulusların olumsuzluğu benzer değildir. Ulusçuluk, ulusla devletin birbirinin nasibi olduğunu, biri olmadan diğeri eksik kalacağını ve bunun da bir facia olduğunu müdafaa eder (Gellner, 2018: 77).

Ulus nosyonu, çok az duyarlılıkla kullanılma eğilimindedir ve sıklıkla etnik grup, devlet, ırk ve ülke gibi nosyonlarla birbirinin yerine kullanılmaktadır. Örneğin, BM açıkça yanlış tesmiye edilmektedir, zira bir ulusal halklar teşkilatı değil, bir devletler teşkilatıdır. Ulus nosyonunu açıklamanın kuvvetliliği, tüm ulusların objektif ve sübjektif hususiyetlerin bir

karışımını, kültürel ve politik hususiyetlerin bir harmanını içerdikleri temelinden kaynaklanmaktadır. Objektif manada, uluslar kültürel zenginliklerdir, aynı dine sahip ve aynı lisanı konuşan ortak bir geçmişle bağlı vb. insan gruplarıdır (Heywood, 2020: 175). Tüm cemiyeti, bir ulus çatısı altında bir araya getirmek çok zor olduğu gibi, sorunları da kendisi ile beraber getirecektir. Ulus-devlete ilişkin birtakım spekülasyonlar, etkin problemlerin gün yüzüne çıkmasına neden olabilir. Ulusun oluşmasını sağlayan insanların benzer kültürden olmasını icap ettiği fikrini ve bu fikrin bir hakikilik haline dönüştürmek için devletin yapmış olduğu çalışmalar sonucunda devletin tayin etmiş olduğu tekil ulusal hüviyeti ayırt etmesinin ve ona bağlılık sergilemesini istemesinin en tayin edici nedendir (Akıncı, 2019: 422).

Ulusçuluk, ulusları meydana çıkarır. Ulusçuluk, evvelce mevcut olan tarihi servetin getirdiği bir hayli kültürün içinden seçim yaparak onların büsbütün dönüşümünü sağlasa dahi bu kültürel servetten faydalanır. Ölü diller tekrardan diriltir, anane icat edilir, oldukça hayali, geçmişe ait olduğu sanılan bazı saf hususlar gündeme gelir. Lakin ulusçu faaliyetlerin bu kreatif, hayalci, olumlu manada icatçı olması, Avrupalı mütefekkirler aracılığıyla uydurulup kendisine idame edebilen politik camiaların kanına uğursuzca zerk edilmesi ortaya konulmayacak; mümkün, suni ve bilimsel bir icat olduğu neticesine varılmamalıdır. Ulusçuluğun yararlandığı kültürel kısımlar çoğunlukla gelişigüzel oluşturulmuş tarihi buluşlardır (Gellner, 2018: 138). Ulusçuluk bazı aydınlara göre bir bilimsel hareket, bazı aydınlara göreyse bir öğretilerdir. E. Gellner'in fikrinde, ulusçuluk siyasi ilkedir. Gellner de çağcıl ulus, çağcıl ülkeyle beraber oluşan tarihi bir kategori ve politik sosyal teşkilatlanma şekli olarak kabul etmektedir (Aksoy ve Arslantaş, 2010: 32).

Ulusun tarihsel geçmişi olmayacağını fikrini savunan Renan, ulusun yeni ilke olduğu savında bulunur. Ona göre önceki devirlerden beri imparatorlukla krallıklar, kent devletleri var olmuştur lakin vatan ve ulus bilinci gelişme göstermemiştir. Ulus olmalarının karşısını lisan, inanç, menfaat ve coğrafi şartlar engellemiştir. Bundan yola çıkan Fransız mütefekkir ulus olmanın yöntemini halkların bütünleşmesi olarak ifade ediyor. Şayet bir arada yaşayan insanlar ırkı, lisanı, inancı değişik olsa da sıradağlar, nehirler aracılığıyla ayrılırsalar da ortak bir paydada buluşabilmiş ve beraber yaşamaya muvaffak olmuşlarsa işte o vakit ulus olabilmişlerdir (Sür, 2020: 158).

1.1.4. Etnik Grup

Etnik grup veya diğer adıyla etnisite, literatürde çoğunlukla kullanılan konsept olmasına rağmen millet ve ırk nosyonlarının yerine kullanılır. Etnik gruplar kendilerinin aynı kan bağından geldiklerini savunurlar. Nasıl devleti bir arada tutan halksa ırkı da bir arada tutan kan bağıdır. Fakat etnisite, kendi içinde karmaşıklık gösterir. Çağımızda aynı ırka sahip insanlar azlık teşkil eder.

Etnisite nosyonuna dair kapsamlı akademik çalışmalar yapılmıştır. Anthony Smith, etnisite nosyonu ile ilgili bilgi veren en önemli teorisyenlerden biridir. Smith, milliyetçilik teorilerinden biri olan etno-sembolizmin kurucusudur. Smith'e göre, Eski Yunancada "halk" manasına gelen "ethos" kelimesi menşinden gelen etnisite olgusu, atalara ait ortak mirasla karakterize edilen bir camiadan geldiğine inanılan kimseleri betimlemektedir. Bu biçimiyle "ethos"; ortak menşinden, akrabalıktan kaynaklanan kültür birliğine vurgu yapmaktadır. Özellikle sosyolojik köken vurgusu ön plandadır (Bölükbaşı, 2018: 107).

Bir etnik grup, kültürel gurur duygusuyla ve sosyal hüviyetle donatılmıştır. Lakin ulusun aksine müşterek politik özlemleri yoktur, egemen bağımsızlık veya politik özerklik teşkil edilmeye ve bunları ilerletmeye çalışmaz (Andrew, 2011: 2003).

Etnisitenin politik bir nosyon olarak 1953'teki ilk kullanımı, Amerika'nın sosyolog David Riesman'a atfedilir. Bir nosyon olarak "etnik" in ilk olarak 1953'te kullanımına karşın konsept, hususiyle ulus-devlet formülasyonunun geçerli olması açısından işlevseldir. Zira ulus-devlet oluşumunun ardından etkili olan belirli bir etnititenin egemen hale gelmesidir. Egemen etni, sahip olduğu kültürel ve sosyal hususiyetleri sebebiyledir ki bir ulusun politik doğuşunda ön safhada yer alacaktır. Çünkü ilk olarak muayyen bir etni belirlenir ve ardından ise bu etniye elverişli bir ulus kavramsallaştırması ve politik yöntem biçimlendirilir. Bu durumda bir etnik hüviyet olgusu üstünde vurguda bulunmak gerekir. Zira etnik kimlik, hususiyle camiada kargaşa dönemlerinde birleştirici rol oynar ve öne çıkarılır, fakat çağdaş devirlerde ortak etnik köken, ulusal hüviyetin teşkili için kapsayıcı olmamaktadır. Yine etnik kimlik, camianın özünü bir devlet yapısı içinde teşkilatlandırarak bir düzenleme yeteneğine sahip olmadan neredeyse verili olarak sahip olduğu nitelikleri anlatmak mümkündür (Yanık, 2013: 230). Irkî grup, etnik grupla eş manalı değildir ve etnisite, kültür ortaklığı gerektirir. Öte yandan etnik tabiri BM aracılığıyla 1979'da yapılan azınlık tanımı içerisinde yer almış ve azınlığın, "etnik, dilsel ve dinsel olarak nüfusun geri

kalanından farklı hususiyetler taşıyan kendi kültür, gelenek, din veya dillerini koruma yönünde beraberlik sergileyen grup” olarak beyannameinde ifade edilmiştir (Çelik, 2013: 24).

T.H. Eriksen’e göre etnisite nosyonun yorumlanmasının kilit noktasının bir grubun hususiyetleri değil, ilişkilerinin oluşumuna vurgu yapar, etnisiteyi özlerini asgari düzeyde düzgün bir ilişki içinde oldukları grupların fertlerinden başka kabul eden kişiler arasındaki içtimai bir ilkeyi ve mecazî ya da hayalî benzerliği bir sosyal hüviyet olarak tanımlar. Etnisitenin kimlik teşkil etmesindeki ya da oluşturulmasındaki rolüne işaretle onun simgesel olduğu kadar politik ve teşkilatlı bir ilke olduğunu da ifade eder. Ona göre etnisite dahildeki benzetmeler haricinde ise değişiklikler gösteren bir olgudur. Aslında Batı 1960’lardan beri sosyal bilim geleneğinde baskın fikirde bu yöndedir. Bu nazara göre etnik grup, kendi kendini kimlikleyen ve diğerleri eliyle kimliklendirilen bir fenomen olup ‘biz-onlar’ karşısına dayanan kimlik bilincinin esası hususundadır (Özdemir vd., 2010: 332).

A.D. Smith göre millet, etnik bir camia değildir; çünkü her ikisi de aynı görüngen (ortak kültürel kimlik) ailesine bağlı olmakta biraz örtüşmeler de etnik camianın çoğunlukla politik bir göndergesi yoktur ve tarihsel devlete fiilen sahip olması zorunlu olmadığından birçok durumda bir halk kültüründen ve hatta bir devlet boyutundan yoksundur (Smith, 2013: 24). Bir etnik grup, şüphesiz müşterek bir hüviyet ve kültürel bir onur duygusuyla donatılmıştır fakat bir ulustan ayrı olarak kolektif politik gayelerden mahrumdur. Bu gayeler, uzlaşma olarak politik özgürlüğe ya da devlet olmayı devam ettirme arayışı ya da arzusu şeklini almıştır. Lakin istekler, daha ılımlı bir düzeyde olasılıkla bir birlik ya da ülkeler birliğinin parçası olarak belli bir ölçüdeki özerkliği amaçlama arzusundan da ibaret olabilir (Heywood, 2020: 176).

1870-1914 yılları içerisinde, Avrupa’da endüstrinin gelişmesi sonucunda oy verme hakkının süratle genişlemesiyle beraber etnik-dilsel milliyetçilik hızla yayılmaya başladı. Bu çağda milliyetçilik en yüksek doruğuna ulaşmış oldu. 1945 senesinden ve görece bir yatışma devrinin ardından, XIX. yüzyıl mirasçıları olan etnik-dilsel milliyetçilikler tekrardan gün yüzüne çıkmış oldu. Etnik milliyetçilikler; korku tepkileri ve zayıflık, büyük ekonomik değişimlerin ve nüfus faaliyetlerinin bir hayli insanın kafasında sorular oluşturduğu ve korkuttuğu çağdaş yeryüzünün kuvvetlerini uzakta tutmak için barikatlar dikme girişimleri gibi görünmekte (Smith, 2013: 130).

tahlil etmek gerekir. Evvela, B. Anderson milletlerin ve milliyetçiliklerin bir ideoloji olarak algılandığını ifade etmektedir. Tüm insanların tasdik ettikleri millet ve milliyetçilik açıklamalarına ulaşamamak, ideolojik olarak idrak edilmesinden ötürüdür. Milliyetçiliği, liberalizm ya da faşizm gibi ideolojilerin bilakis akrabalık veya din gibi olgularla beraber tasarlamak gerekir (Halaman, 2021: 30). Milliyetçilik, milleti düşüncelerinin merkezine ekleyen ve onun iyiliğini artırmaya çalışan bir ideolojidir. Milliyetçiliğe özgü gaye, üç tanedir. Millî otonomi, millî birliktelik ve millî hüviyet. Milliyetçiliğe göre bu üç hedefe ulaşamayan milletler varlıklarını uzun süre sürdüremez. Milliyetçilik, bir ülke olarak belli eylem biçimlerine emrettiğinden bu tanım ideolojiyi amaç maksatlı bir eyleme bağlar (Smith, 2013: 20). Milliyetçilik, aynı anda milletlerarası siyaseti etkilemekle kalmamakta ve çıktığı devlet de aynı millete mensup olanların millî bir devlet kurmaları gerektiği inanç ve hedefini de aşlamaktadır. Devrimizde milletlerin yazgılarını özlerinin belirlemeleri (self determination) doktrini diye bilinen bu hedef, dünya siyasi haritasının dönüşümünde hususi bir rol oynamıştır. Milliyetçilik, çağımızda insan camialarını çağdaş ülke elinde kuvvetli bir tüm haline getirmektedir (Keskin, 1998: 246). Milliyetçiliğin ön plana çıkmasını sağlayabilecek dahili etkiler şunlardır:

- Partizan hareketlerle, adalet tekniğinin tek yanlı işler hâle getirilmesi.
- Millî kültürün farklı yol ve durumlarla yok edilmesini sağlamak için uğraşılması.
- Dünyevilik kılığı altında vicdan özgürlüğüne mani olunması.
- Dostlukların ve sözleşmelerin haricinde yabancılara, millî çıkarlara tamamen muhalif tavizlerin tanınması.
- Millî beraberliği ve özgürlüğü yok edecek düşünce ve örgütlerin memleket içinde müdafaa edilmesine, yaşamasına veya icraatları için izin verilmesi.

Bu durum karşısında dahili neticeler harici etkileri takip eder ve bu süre zarfı içerisinde milliyetçilik tepkisi mutlaka aksiyon safhasına girer (Uluçay, 1967: 30).

1.2.2. Kültürel Milliyetçilik

Belirlenmiş sınırlar içerisinde yaşayan topluluklar, yaşamları doğrultusunda o ülkenin bel kemiğini oluşturuyorlar. Kozmopolit yapıya sahip olan ülkelerde milletleri bir yerde tutan ekonomik, kültürel ve dinî nedenlerdir. Milliyetçilik çağlara göre değişim göstermiştir. Çağımızın

milliyetçilik şekli, ağırlıklı olarak kültür üzerine dayalıdır. Aynı coğrafi bölgeyi paylaşan milletler, kendi aralarında yaşamlarını sürdürüyorlar.

Kültürel hüviyet hakkındaki bütün yöntemlerin uzun ve mürekkep bir tarihî süreç içerisinde ilintili bir kalkış noktasına gerek duyulan yapıntıların olduğu belli fakat açıklamaya değer bir noktadır (Schlesinger, 1994: 240). Milliyetçiliğin kültürel temellerini incelemeye bir dizi yazgıdan sonuncusu olan ölümle başlamakta fayda var. İnsanın ölme tarzı genellikle tesadüfmüş gibi gözüküyor, ölümlüğüyse kaçınılmaz bir olgu gibi. İnsan, yaşam boyu mecburilik ve tesadüfün bileşimleriyle dolu. Özümüze has genetik yapımızın, dilimizin, cinsiyetimizin, yaşadığımız çağın, vücudumuzun yapısının, fiziksel yeteneklerimizin vb. aynı süreçte tesadüf hem de vazgeçilmez olduğumuzun herkes farkındadır. Beşeri inançlar düzinelerce değişik sosyal teşekkülün tarih boyu şaşırtıcı bir biçimde varlık sürdürebilmesi, ademoğlunun büyük ıstıraplarına, hastalığa, salgınlara, kazalara, ihtiyarlığa ve ölüme gösterdiği hayalî tepkinin başarısının bir ispatıdır (Anderson, 2017: 24).

Tavazzuh fikrinin bu mevzudaki kapsamlı eğilimi, insanın kendinde iyi olduğu ya da hiç değilse Hristiyanlığın öne sürdüğü bilakis temelden günahkar olmayıp tabiatında fazilet tohumunu barındırdığı yönündedir. Bu düşüncenin vardığı sonuç, insanın tabiatı gereği ahlaki bakımdan doğru ve iyi hareketlerde bulunabileceği ve bu sebeple hem özünü hem de camiayı hoşnut kılabilceğidir (Ağaoğulları vd., 2005: 260).

John Locke'nin fikrince, tüm insanlar şu ya da bu idarenin rehberliği altında dünyaya göz açtıklarından, insanlardan rastgele birinin ötekiyle beraberlik ve yeni bir idareciliğe başlama ya da herhangi bir biçimde yasal bir idare yaratabilme özgürlüğünde bu kadar hür olması mümkün değildir (Locke, 2021: 121). E.J. Hobsbawm'ın kendi sorduğu soruya verdiği yanıt etkileyicidir. Etnik kökenin ya da ırkın muasır milliyetçilikle herhangi bir bağı yok mudur? Belli ki vardır, zira insanoğlunun beden şeklindeki gözle görülür değişiklikleri görmezlikten gelinmeyecek kadar aşikardır ve bunlardan sıkça, millî farklılıklar değil, biz ve onlar arasındaki farklılıkları işaret etmek ya da pekiştirmek maksadı ile yararlanılmıştır (Hobsbawm, 1993: 86).

Milletlerin birbirleriyle ilkçilik bağları vardır. Primordialism veya diğer adıyla, ilkçilik bir milliyetçi terim olmaktan daha ziyade, milletlerin deneyimsiz şekilde daha eski devirlerden beri var olduğunu ve bu oluşu, çağlardan beri var olan yapılar olarak gören bir görüş açısidir. Bu bakış açısında üç biçim öne çıkmaktadır. Biri, milletlerin eski devirlerden beri var olduğunu ve çağımıza kadar ciddi herhangi bir dönüşüm geçirmediğini öne süren eskilci (özünü kaybetme)

önermedir. Belli miktarda şekilsel dönüşümler gözlense bile millî özün dönüşmediği varsayılır. İkincisi, milletlerin geniş ölçekli aileler olduğunu, etnik bağılıkların menşeinin genetik hususiyetlerde ve içgüdülerde arayan sosyo-biyolojik yöntemdir. Üçüncüsü ise, etnik beraberliklerde inancı öne çıkaran kültürel primordializm şeklidir. Milliyetçilik devrine gelinmeden milletlerden söz edilmeyeceğini anlatan Gellner, milliyetçiliği ileri bir kültürün daha evvel farklı alt kültürlerle sahip bir camiaya adapte edilmesi olarak düşünmektedir. Nitekim bakıldığında milletler milliyetçiliği değil, tam tersi milliyetçiliğin milletleri gün yüzüne çıkardığı neticesine ulaşılmaktadır (Balcı, 2011: 5).

1.2.3. Sömürgeci Milliyetçilik

Sömürgecilik veya diğer ismiyle emperyalizm, terim olarak güçlü bir ulusun diğer bir ulus üzerinde kurduğu yayılmacılık veya kendi çıkarı için diğer ulusa baskı kurarak etkisi altına alması şeklinde yorumlanabilir. Sömürgeci milliyetçiliği iki bakış açısından değerlendirebiliriz. Birincisi, farklı bir milliyetçi ulusun bir diğeri karşısında üstünlük taslaması, ikincisi ise güçlü bir devletin sömürüsüne uğrayan devletin özgürlüğünü sağlaması açısından antiemperyalist milliyetçilik kapsamında sömürgeye karşı bağımsızlık mücadelesini vermesi.

Milliyetçiliğin militan yüzü XIX. yüzyılda Avrupalılar tarafında, millî ihtişam ve zengin doğal servetlere ulaşma adına Afrika'yı zapt ettikleri zaman açığa çıkmıştı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen yayılmacılık, yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan meşhur milliyetçilik akımının desteğini arkasına almış olması bakımından evvelki emperyalizm yayılma devirlerinden farklıydı. Millî prestij, giderek artan bir şekilde ilhanlılığa malik olmayla bağdaştırılmıştır. Büyük Britanya Krallığı'nda meşhur olan milliyetçiliğin bu ruh hâlini betimlemek üzere yeni bir söz olan jingoizm bulunmuştu (Heywood, 2020: 231).

Milliyetçiliğin aşırılığı kendisiyle beraber birtakım sorunları da getirebilir. Zira aşırı tutum bir nevi harici düşmanlığını da körükler ve tiranlığın önünü de açmış bulunur. Bağımsızlık öyküsünün bir hissesi olarak görülen milliyetçilik, gerçekçi ve oldukça takdire şayan politik hedeflerin oluşması için gerçekçi bir ideolojik yapı olarak betimlenebilir. Milliyetçilik, yakın çağda varlığını aynı şekilde hissettirmedi. Milliyetçiliğin aşırılığı, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda görülen en yıkıcı savaşların bıraktığı dağınıktı. Faşizmin ve nazizm gaddarlıklarının önünü açmış bulundu; emperyalist devletlerde ana soycu nefretin ideolojisi haline geldi ve modern kâinata en tazyik politik sistemlerin beraberinde en akıl dışı bazı baştan doğuş

davranışlarını doğurdu. Milliyetçilik ve bağımsızlığın sıkça ulaşamaz şekilde birbirine karşı olduğunu gösteren argümanlar da vardır. Doğrusu Kohn da bunu kısa şekilde ifade etmiştir. Ona göre Batılı ve Batılı olmayan milliyetçilik ve sonradan iyi ile kötü milliyetçilik arasında böyle bir farkın olduğunu belirtmiştir (Chatterjee, 1996: 16).

Milliyetçi hareketlerin coğrafik genişlemeleri ve yeni davranışların Avrupa sisteminden değişik olması. Egemen ülkelerin kamusal düzeyde Wilsoncu milliyetçiliğe bağlı kaldıkları göz önünde bulundurulursa varlığı tanınmayan ya da haklarından yoksun halkların bir halk adına konuştuğunu mübahase eden herkesin taleplerini millet olma prensipi, hususiyle öz yazgısını tayin etme hakkı kaynağında dile getirmeleri normaldi. Fakat bu halihazırda tartışılan delilden fazlasını anlatıyordu. Müstemleke ve yarı müstemlekeden özgürleşme için yürütülen faaliyetlerin önderleriyle beraber düşünürler, içtenlikle öz vaziyetlerine denk düşmediği vakitlerde bile çoğunlukla Batı'dayken veya Batı'dan bilgilendikleri Avrupa milliyetçiliğinin lisanı ile ifade ediyorlardı (Hobsbawm, 1993: 163).

Carlton J. Hayes'e göre milliyetçilik, içerisinde emperyalizm olan yeni bir olguydu. Kuvvetli bir Almanya'yı ve birleşmiş bir İtalya'yı kuran, Fransa'yı Alsace-Lorraine'den mahrum bırakan; Rus kuvvetlerini İstanbul önlerine getiren, Birleşmiş Krallığı korkutan millî çatışmaların ardından gelmiştir. Milliyetçilik, devlet görevlileri açısından millî prestiji savunmak veya tekrardan kazanmak hedefli psikolojik bir yankı ve çalkantılı bir ihtirası ilan ediyordu. Fransa Avrupa içlerinde kaybettiği kazançlarını, denizaşırı sömürgeleri ile kazanmaya çalışıyordu. İngiltere, Avrupa'daki yalnızlığını veya içe kapanıklığını İngiliz İmparatorluğu'nu denizaşırı sömürgeleri ile dengeleyecekti. Rusya emperyalizmi, Kafkasya'dan Orta Asya'ya doğru genişleyecekti. İtalya ve Almaya ise millî birliklerini sağlamlaştırdıktan sonra hem dahili hem de harici sömürgelerini genişletmeyi amaçlayacaktır (Hayes, 1995: 139).

Eric Hoffer'e göre ise milliyetçilik, muasır dönemde kitle heyecanının en yoğun ve en devamlı menşeidir ve inkılapçı heyecanın tetiklemiş olduğu geniş değişimlerin zincirine son verilme isteniyorsa milliyetçiliğin heyecanının önüne geçilmelidir (Hoffer, 1995: 31).

Milliyetçi politikaya özel şeklini veren şey, milliyetçi ideolojinin içeriği ve onun neyin mümkün, neyin meşru olduğu mevzusundaki delileridir. Milliyetçi politika, içeriği analiz edilmeden tanımlanamaz. Milliyetçilik ideolojisi gerilimlerle doludur ve bu yüzden polemikseldir: Hırslı, kararsız bir sesi ve davasını kuvvetli bir muhalefete karşı kendini koruma durumuna geleceği için ve bu baskılar karşısında ihanet eder. Polemik, bir karşı ifadenin emperyalizmin

söylemi, rakip olduğu milliyetçilik ise ideolojik ifadenin bir hissesidir. Hemen karşısındaki neredeyse dokunulabilir, tarihi gerçek olarak ortaya çıkmış koloniyalist yönetim biçimine karşı çıkararak milliyetçilik, bütünüyle yeni politik imkanların olabilirliğini müdafaa etmek ister (Chatterjee, 1996: 81). Milliyetçilik, devamlı yayılan pazarın yanında, ciddi bir Avrupa ihraç malıydı. Hindistan'da, Çin'de, Mısır'da ve başka yerlerdeki yerli halklar Avrupa'ya ticaret, eğitim için geldikleri zaman buradan adapte oldukları milliyetçilik nosyonunu kendileriyle beraber ülkelerine taşımışlardı. Yerli aydınlar, özleri milliyetçi düşüncelerle doldukça bunu camialara da ulaştırdılar (Hayes, 1995: 145).

1.3. Siyasi İdeolojilerin Milliyetçiliğe Bakışı

Fransız Devrimi, Amerikan Devrimi ve ardından gerçekleşen İngiliz Sanayi Devrimi sonucu XIX ve XX.ci yüzyılda siyasal ideolojilerinde dünya çapında hızla yayılmasına neden oldu. Siyasal ideolojiler ilk önceleri sadece dar çevrelerin tekelinde ortaya çıkmış ve ardından geniş kitleleri tesiri altına almıştır. Bu gelişimler sonucu dünyanın düşünsel yapısı zaman içerisinde olumlu meyvelerini de vermeye başlamıştır. Çağdaş siyasal ideolojiler, milliyetçilik konseptini farklı şekillerde açıklamaya çalışmıştır.

1.3.1. Liberal Konsept

Literatürde politik ekseriyetle liberalizm ile milliyetçilik nosyonları arasında çatışmadan bahis edilir. Yorumcular liberalizmi ferdi özgürlük olarak görürken milliyetçilik belirli milletin menfaatlerini ön planda tutar. Fakat bazı rasyonellerse liberal milliyetçiliğin on dokuzuncu yüzyılda gün yüzüne çıktığını vurgularlar.

Liberal milliyetçilik, ademoğlunun saf olarak her biri ayrı bir hüviyete sahip bir ulus koleksiyonuna bölündüğü esas hipote üzerine yükselir. Bu sebeple uluslar politik idarecilerin ya da önderlerin grupların suni yaratıları değil asıl veya doğal camialardır. Liberal milliyetçilik, ulus düşüncesi ile yurttaşın hakimiyetine olan doktrinini birbirine bağlamaktadır. Liberal milliyetçilik M. Lind'e fikrinde, ortak kültür hususiyetlerle donatılmış millet ile devlet arasında yoğun bir ilişkinin olduğu, lisan ve kültürel bağı olan halkın politik camianın bir hissesi olarak kabul edildiği milliyetçilik türüdür. Söz konusu politik camia bütün yaş gruplarını ve sosyal sınıfları bir çemberde tevhit ederek duygusal bağlılığı tesis eden ve en küçük camiada dahi universal hususiyetleri gösteren en büyük camiadır (Özer vd., 2018: 41).

Liberal milliyetçilik, Avrupa serbestliğinin sade şekli olarak görülebilir. XIX. yüzyıl ortası Avrupa'sında milliyetçi olmak liberal, liberal olmak da milliyetçi olmak manasına gelmiştir. Bütün milliyetçilik şekilleriyle ortak olarak liberal milliyetçilik, ademoğlunun organik olarak her birisi bağımsız bir hüviyete sahip bir uluslar derlemesine bölündüğü esas hipotezi üzerinde yükselir. Liberal milliyetçiliğin öz yapısal mevzusu ulus düşüncesi ile nihai olarak Rousseau'dan türetilen halk hükümranlılığına olan doktrini birbirine bitıştirmektedir. Bu model milliyetçiliğin merkezi mevzusu ulusal öz yazgısını tayin imtiyazına bir bağlılıktır (Heywood, 2007: 160).

Devletin onayladığı ulusal kimlik iyiye dair bariz bir kavrayışa dayanmaz, ülke de değişik yaşam şekillerinin asıl yükseklik değerlendirmesi gibi bir işe soyunmaz. Liberal milliyetçi devlet, iyi hayata ilişkin anlayışların birbirine rakip nüfuzlarını kıymetlendirilmesini sivil camiadaki şahsi yeğlemelere bırakan mükemmelliyetçilik karşıtı bir ülke olarak kalır. İyi yaşama dair anlayışların akılcı bir şekilde değişe bilirliliğine hiçbir denterminasyon getirilmez. Liberal milliyetçi ülke, sadece vatandaşların hep beraber ahlaki cemaate ait oldukları bilincini kuvvetlendirmeye ve savunmaya çalışır. Böylelikle öteki vatandaşlara karşı adalet yükümlülüklerimizi tam manasıyla yerine getireceğimiz varsayılır. Kuşkucular, liberal milliyetçiliğin belli yaşam şekillerini, inançlarını veya adetlerini imtiyazlı kılmak nedeniyle her defa ulusal kimliğin içerik kısmını kalınlaştırma eğiliminde olacağını savunurlar (Kymlicka, 2006: 379).

1.3.2. Realist Konsept

Realistler milliyetçiliğe vurgu yapmazlar, onların bakış açısına göre enternasyonal düzenin ilerlemesindeki kritik aşama, ülkelerin XIX. yüzyıl başlarından itibaren milliyetçiliğin yayılmasıyla beraber ulus-devletlere çevrilmesinden ziyade 1500-1750 devrinde hükümrان ülkelerin gün yüzüne çıkışıdır. Böylelikle enternasyonal düzenin sistematik bir biçimde ülkelerarası düzen olarak görülmüştür. Buna karşın realistler, genel manada milliyetçiliği olumlu bir bakış açısından görme meylindedir. Realist bakış açısından milliyetçilik, ülke kuvvetinin esas bir yardımcı ilkesi ve ulus-devletin dışsal faaliyetini kuvvetlendiren bir dahili tamlik kaynağıdır (Heywood, 2011: 206).

1.3.3. Muhafazakâr (Tutucu) Konsept

Tarihi olarak tutucu, nosyon liberal kavramdan daha evvel inkişaf etti. XIX. yüzyılın ortalarına kadar tutucu politikacılar, milliyetçiliği ihtilalci biçimden çok yıkıcı bir şekil olarak gördüler. Muhafazakâr milliyetçilik, evrensel öz yazgısını teşkil etme imtiyazına sahip ilkeli milliyetçilikle daha kıt ve millî vatanseverlik hissi dahilinde somutlaşan sosyal uyum ve kamu düzeni vaadiyle daha çok ilgilidir. Her şeyden evvel tutucular ulus; özleriyle benzer fikirlere, huylara, yaşam zevklerine ve görünüşlere donatılmış olan insanlara yaklaşım duymalarına dair esas arzudan doğan doğal bir varlık olarak görüyorlar (Heywood, 2020: 188). Tutucu-milliyetçilik ideolojisine bağlı iktidar, kendi hükümlerlik ettiği bölge büyüdükçe laik-milliyetçi çizgideki eğitim ideolojisini de öz tabanı olan toplumsal camiaların temsil ettiği ideolojiye daha yakın hale getirmiştir (Şen, 2018: 331).

1.3.4. Sosyalist Konsept

Milliyetçilik, marksizmin uluslararası tabiatı ile çelişir. Fakat tarihin tuhaf bir cilvesi olarak marksizm, proletaryanın yayıldığı devletlerde değil, kentçiliğin hüküm sürdüğü Çin ve Rusya gibi devletlerde dominant ideoloji haline gelmiştir. Bu husus, anti sömürgeci milliyetçilik ile Marksist fikir arasında sağlam olmayan birleşmenin yolunu açmıştır fakat bu durum sosyalizm iktidara geldiği tarihsel süreçten itibaren millet sorunu ile yüz yüze kalmıştır (Türköne, 2013: 535). Sosyalistlere göre, camianın her ferdi öz ihtiyaçlarını karşılayabiliyorsa ve birileri onun malik olduğu şeylere dokunmuyorsa o da başkalarının sahip olduğu şeylere müdahale etmeye gerek duymayacaktır. Çağımızda işlenen cinayetlerin çoğunun menşei olan kıskançlık, kendimizin mülkiyet nosyonlarımızla benzer bir histir ve bireycilik ile sosyalizm geldiği zaman ortadan kalkacaktır (Rosen ve Wolff, 2006: 460).

Milliyetçiliğin bir sağ siyaset ürünü ve arbede faktörü olduğuna inanan sosyalistler milliyetçiliği unsur olarak liberallere göre daha fazla reddederler. Gerçi bu fikir yöneticiler ve arzulu idareciler olarak çağcıl sosyalistleri millî devletle uzlaşma yolu aramaktan alıkoymamıştır. Aynı süreçte toplumcular, en azından ifade bazında, milletler arası kendi açısı için değeri olmasa da sosyalist imkânı, bir cisim olarak idrak etmişlerdir. Marx, milletle ilgili şunu yazmıştı:

“Çalışan adamın ülkesi yoktur. Biz onlardan sahip olmadıklarını alamayız. Proleterlerin öncelikle siyasi üstünlüğü ele geçirme ve milletin öncü gücü olma zorunluluğu olduğundan kendi

milletini ancak kendi kurmalıdır. Ancak bu millet, burjuvanın anladığı anlamda değil, kendine özgü bir millettir.”

Marx, rastgele sosyalist ihtilalin hususi bir ulusal boyuta sahip olduğunun ayırımına varmıştı (Heywood, 2013: 186). K. Marx ve F. Engels'in fikrinde işçi ve emekçilerin vatani yoktur. Sahip olmadıkları şey ellerinden alınamaz. Bu yüzden proletarya en baştan siyasal iktidarı ele geçirmeli, ulusal sınıf konumuna yükselmeli, kendini ulus olarak inşa etmelidir; işçi sınıfı, kendiliğinden ulusaldır ancak, burjuva manasında bir millîlik değildir. Aynı milletin dahilindeki sınıfsal uyuşmazlıklar sona erdiği gün, uluslar arasındaki hasımlık da sona ermiş olacaktır. Marx ve Engels, kayıtsız şartsız imparatorlukların sürmesinden yana fikir beyan ederler, nitekim bu imparatorluklar tüm küçük ulusları bölüp parçalamış ve böylelikle onları tarihsel sürecin ilerleyişine katılmaya mecbur etmiştir. Böylece yığın halindeki milleti gaddarca kırmadan gerçekleştirilmez (Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 108).

1.3.5. Modernizm ve Post-Modernizm Konsept

Sosyal bilimcilerin birçoğuna göre milliyetçilik nosyonu, moderniteyle birlikte gün yüzüne çıkmış nosyon olduğunu savunmuşlardır. Bu hususta milliyetçiliğin modernitenin bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunanlar ve bunu benimseyen bir grup entelijansiya, ortak paydasını milletler ve milliyetçiliğin modern çağa ait yapılar olduğu fikrini teşkil etmektedir. Milliyetçiliğin ortak kapitalizm, endüstrileşme, merkezi ülkelerin oluşması, sekülerleşme, şehirleşme gibi çağdaş zamanla beraber veya onların ürünü olduğunu düşünüyorlar. Milliyetçiliği bu devirlerde özgür sanmak mümkün olamaz. Aslında eski günlerden milliyetçiliğin gün yüzüne çıkmasını sağlayacak sosyal, politik ve iktisadi şartlar yoktur. Zira bu şartlar, modern çağda ortaya çıkan sosyoloji nedenlerden dolayı gereklilik haline gelmiştir (Çağırkan, 2018: 388).

Christophe Jaffrelot'un hususiyle modernist milliyetçilik teorilerinin eleştirilmesi perspektifinde, bu teoriler millet teorilerinden ayırmak için arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmaya çalışır ve milliyetçilik teorilerinin daha fazla etnisite teorileriyle benzeştiğini ifade eder. Zira onun fikrinde bu model ötekileşmeden oluşan sosyo-kültürel bir ıslahat prosesinden esinlenmektedir. Teşekkül basamağındaki milliyetçilik, diğer tehditkâr olan milliyetçiliğe karşı koymaktadır. Şüphesiz, Jaffrelot'un kendisi de milliyetçilik konusunda çabaları çözüm olmadığı noktasında hemfikirdir (Yıldırım, 2014: 34).

E.F. Keyman, modernizmin kültürel kimliğe ilişkin talep ve arbedelerle beraber buhrana girdiğini ifade eder. Çağdaşlaşma, ülkeyi merkeze alan, buyurgan ve yukarıdan inme hareket usulü ile ciddi tenkitlere maruz kalıp sorgulanmış, buna benzer olarak tekrardan şekillendirilmiştir. Ona göre, tanınma politikasına ve kültürel kimlik olgusuna gönderme yapmadan kavramsal veya politik seviyede çağdaşlaşma olgusunu münakaşa etmek, günümüzün global dünyasını kavramak, meseleleri sağlıklı çarelere kavuşturmak, netice olarak kalıcı ve emniyetli bir yaşam dönüşümü inşa etmek imkânı yoktur. Bu durum, kültürel kimliğe ilişkin taleplerle birlikte tanınma siyasetinin sistem kurucu ve çevirici bir hususa sahip olduğunun işaretidir (İmıl, 2019: 64).

Siyasi alanda postmodernizmi yorumlarken onu aynı süreçte kapitalizmin gelişme süreci ile bağdaştırılmasında doğru bir yaklaşım olacaktır. Postmodernizm yaygın bir söylem olarak ortaya çıktığı 1980’li yıllarla aynı devirde Batı dünyasında globalleşme ifadelerinin ve enternasyonal ekonomik kuruluşlar prespektifinde strüktürel uyum uygulamalarının başladığı tarihlerdir. Globalleşme ve postmodernizm arasında her ne kadar mekanik bir bağ olduğu kanıtlanmasa da bu örtüşme oldukça bir tesadüf olarak görülmez (Karaduman, 2010: 2893).

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

2.1. Dil, Din ve Coğrafya

Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşumunda ana ilkelere geçmeden önce milliyetçiliği iyi kavramamız için Azerbaycan isminin anlamından yola çıkarak tarihsel süreç içerisinde Azerbaycan'ın coğrafi sınırları, Azerbaycan dilinin önemliliği, bölgede kurulmuş olan devletler, benimsenmiş inançlar ve yaşanan olaylar üzerinde kısaca durulacak ve Türk milliyetçiliğini hangi yönlerden etkilediği ifade edilecektir. Çarlık Rusya ve Sovyetler dönemindeki Azerbaycan'da oluşan sosyal ve politik biçim üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Azerbaycan İsmi

Azerbaycan adının nereden ortaya çıktığına dair farklı nazariyeler vardır. Fakat bu mevzuda kapsamlı bir bilgi bulunmamaktadır. Bölge tarihsel dönemler içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Araştırmacılar literatürde “ateşler yurdu” manasının gerçeğe daha yakın olduğunu ifade ediyorlar.

Nitekim Azerbaycan sözü Gaugamela mağlubiyetinin (MÖ 331) ardından Büyük İskender'in kulluğuna giren İranlı satrap Atropates'in isminden gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra önceleri İskenderin ismi ile idare ettiği Küçük Medya (Medya Minör) arazisinde özgür bir krallık kurmuş ve bu ülkeye “Atropates'in ülkesi” manasında Grekçe'de Atropatane, Farsça'da Aurpatakan, Arapça'da farklılığıyla Azerbaycan'a çevrilmiştir. Azerbaycan adı Pehlevi azer “ateş” ve baykan “muhafız” sözlerinden oluştuğu ya da Azarbaz b. Bivarşef kişi isminden geldiği gibi fikirler mitden ibarettir (Yeşilot, 2015: 1). 1918 yılında kurulmuş olan devlete Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ismi koyulmuştur. Böylece bölgede bulunan Türk ulusu, milliyetçilik faaliyetiyle kendilerinden söz etmeye başlamışlardır.

2.1.2. Azerbaycan Dili

Milliyetçilik nosyonu ve hareketleri için lisan, çok mühim bir yere maliktir. Dil sayesinde dönemin aydınları yurttaşlara gereken bilgiyi sağlayabilmiştir. Çağdaş uluslar, lisan sayesinde birliği bir arada tutabilmiştir. Azerbaycan tarihsel süreç içerisinde lisan konusunda Rusça ve Farsçanın baskısı altında kalmıştır. Dilde birlik sağlanması için Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve

Farsça kelimelerden arındırılmak suretiyle modern Azerbaycan dili oluşturulması hususunda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Daha sonra ele alınacağı üzere Azerbaycan'da lisan sayesinde milliyetçilik ideolojileri benimsenmiştir.

VIII. yüzyıla kadar Türkler yalnızca bir yazı lisanı istifade etmişlerdir ve bu yüzyıldan beri Azerbaycan ve Anadolu'da bulunan Türklerin nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Harezm'de ortaya çıkmış olan yazı lisanı, Türk kültür merkezini Selçuklu Türklerine yanaştırmıştır. Moğol istilası sonucu Azerbaycan'da bulunan Türklerin bir kısmı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış, bir kısmıysa Moğolların emri altına girmiştir. Anadolu'ya gelmiş olan Harezm Türkleri arasında edebî dil bilenler fazlaydı, daha evveleri Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Oğuz Türkleri edebî dilden uzaktılar. Eser veren önemli şahıslar aracılığıyla yeni bir edebî lisan oluşturularak Oğuz Türkçesi ile edebî lisanı birleştirildi. Ayrıca sözlü edebiyatın gelişmesi ve bu edebiyatın özelliği sayesinde Anadolu'da Oğuzcaya dayalı yeni bir yazı lisanının kurulmasını sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu alanı dahilinde yer alan ağızlar camiasının ve bu alan dahilinde ilerleyen yazı dilinin ismidir. Oğuzcaya dayalı olarak XIII. yüzyıldan çağımıza kadar istifade edilen Batı Türkçesi giderek Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Bilvasıta Azerbaycan Türkçesi "Doğu Oğuzcası", Osmanlı Türkçesi de "Batı Oğuzca"sıdır. Azerbaycan alanı, lisan coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı, Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri havzalarını dahiline alır. XIV. yüzyıldan başlayarak tek bir çizgi halinde çağımıza gelen Azerbaycan Türkçesi 1828'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla kesintiye uğramıştır. Çağımızda Güney Azerbaycan'da Farsça yazı lisanını kullanılıyor. Bilvasıta Azerbaycan Türkçesinin yazı lisanı olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır. Modern devirde, yani bugün Azerbaycan yazı lisanı öncelikle Bakü, Karabağ ve Tebriz ağızları üçgeni ile Batı Türkçesinin teşkiline dayanmaktadır (Alkaya ve Buran, 2011: 49-50).

2.1.3. Azerbaycan Dini

Daha önceleri Azerbaycan arazisinde en geniş din puta tapma idi. Değişik hayvanlara, aya ve güne tapılıyordu. Gün ve ayla beraber verilen yılan ve kertenkele betimleri ulu atalarımızın sürüngenlere de taptığının ispatıdır. Aşiretlerde sınıflaşma gün yüzüne çıktıkça, ülke oluşukça dinî kavramlarda dönüşmeye başlamıştır. Din, artık hükümdar sınıfın çıkarına uyumlaştırılıyordu. Azerbaycan'ın güney bölgelerinde yaşayanlar ateşe tapmışlardır. Bu dinin esası Azerbaycan

arazisinde dünyaya göz açmış Zerdüş tarafından atılmıştır. Ateşe tapanlara Zerdüştiler, aleve tapmaya ise Zerdüş dinî deniliyordu (İsmailov, 2014: 67).

Dinsel olarak ileri evrelerde Azerbaycan Musevilik, ardından İslam dinîni benimsemiştir. Siyasal açıdan din, ülkede büyük öneme sahip olmuştur. İktidarlar dinî yönden de siyasi güç elde etmeye çalışmışlardır.

2.1.4. Azerbaycan Coğrafyası

Azerbaycan doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, Batı’da Ermenistan ve Türkiye, Güney’de ise İran devletiyle sınırları mevcut olan coğrafi bölgeye sahiptir. Azerbaycan arazisi, tarihsel süreç içerisinde dışa doğru genişlemiş bulunsada XVI. yüzyıldan sonra içe doğru daralmaya başlamıştır. Azerbaycan, daha fazla doğal kaynağa sahip olan bir ülke konumunda olmasıyla önemli bir bölgeye sahiptir. Geçmişten günümüze kadar Asya’dan Avrupa’ya kadar uzanan İpek Yolu, Azerbaycan arazisi içerisinde de geçmektedir. Azerbaycan coğrafyası Güney Kafkasya ya da Transkafkasya olarak isimlendirilen geniş jeopolitik alan içerisinde yer alır.

2.2. Politik Tarihçesi

Azerbaycan bölgesine ilk Türk akınları MÖ VII. yy’da İskitler tarafından gerçekleşti. Arıdından Sabirler, bölgede hüküm sürdü. IV. ve V.yy’da Hunların geçiş arazisi oldu. Sabirlerin torunları, Hazarlar 700 senelerinde Azerbaycan arazisine yerleşti. İdil Nehri’nin Hazar Denizi’ne döküldüğü yerde hükümlanlık kuran Hazar Türkleri, Kalmuk Sahrası ve Kumuk Sahili ile aşağı doğru indi; Mugan Çölü’ne genişledi. Kafkaslar’dan Macaristan’a kadar uzanan büyük sahada güçlü bir düzen kurdu. Hazar Türkleri, sayesinde uzun yıllar birbirleriyle savaşan budunlar arasında sulh sağlandı. Böylece bölge ticaretle, sanatla tanıştı ve dinî hayat daha önem kazandı. Birçok Türk kabilesi bölgeye Derbend kapısından giriş yaptı. Yüzyıllar süresince o kadar fazla Türk budunu bu geçitten istifade etti ki burası “Türk Kapısı” olarak anıldı. Bölgede görülen ve Urfalı Mateos’un uzun saçlı, yaylı ve mızraklı, rüzgâr gibi uçan atlar üstünde diye tarif ettiğı şahıslarda Türklerden başkası değildi. Azerbaycan arazisinin tamamen Türk diyarı olması Selçuklular Dönemi’ndedir. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu topraklara pek çok akın yapmıştı ve Çağrı Bey, Anadolu’ya ilk keşif hareketına burdan başlamıştır. Arazinin fethinden itibaren çok sayıda Oğuz (Türkmen) camıları buraya yerleşti. Selçuklular, Bizans ve Gürcülerle olan sınır boylarına

hususiyetle Türkmenleri iskan etti. Alparslan komutasındaki Türk ordularının Malazgirt Zaferini kazanmasıyla birlikte Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış oldu ve aynı şekilde bu bölgelere de Türkler iskan edildi. Zira zaman içerisinde bu bölgelerde Türklüğü uzun zaman besleyecek Türk gruplar olmuştu. Selçuklu Devleti'nin ilk devirlerinde “melik” ismi verilen şehzadeler, eğitim amacıyla Hazar bölgesine gönderiliyorlardı (Göl, 2016: 156-157).

2.2.1. İldenizliler

Bu bölgede kurulan bir diğer Türk devletiyse İldenizlilerdi. 1140'lı yılların başlarından başlayarak Irak Selçukluları Devleti'nde isminden bahsettirmeye başlayan Azerbaycan Atabeyi İldeniz, 1160'da üvey oğlu Sultan Arslanşah'ı tahta geçirmiş ve ardından yalnız başına ülkenin hakimi oldu. 1175'de öldüğü devre kadar Arslanşah'ın ismine ülkeyi idare etti ve Azerbaycan'ı özü ve oğulları için merkezi konuma getirdi. Onun ölümünün ardından büyük oğlu Cihan Pehlivan, Arslanşah'ı öldürerek oğlu Sultan II. Tuğrul'u tahta geçirmiş ve onun adına devleti on yıl süresince istikrarlı bir biçimde idare etti. Onun 1186'da ölmesi ile beraber kardeşi Kızıl Arslan, ülkeyi otoritesi altına almak isteyince Sultan II. Tuğrul ile arası bozuldu. Uzun harplerin ardından II. Tuğrul'u tasfiye ederek kendisi Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçti ise de eşi aracılığıyla zehirleterek öldürüldü. II. Tuğrul yeniden hükümranlığı eline geçirdi, lakin o da 1194'de Harzemşahlar önünde mağlubiyete uğrayarak hayatını kaybetti. Onun ölümü ile Irak Selçukluları Devleti sona erdi. Cihan Pehlivan'ın oğlu Atabey Ebubekir, Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmesi sonucunda ülkeyi 1211 yılına kadar tüm dahili ve harici tehditleri ortadan kaldırarak belli bir stabilizasyon ortamı oluşturdu ve başarılı denebilecek bir şekilde Azerbaycan Atabeyliği'ni yönetti (Kayhan, 2017: 240).

2.2.2. Safeviler

Daha sonra bölge Moğol istilalarına maruz kaldı ve Moğol imparatorluğu'nun çöküşünden sonra Azerbaycan bölgesinde yerleşen Akkoyunlular ve Karakoyunlular 1400'li yıllarda Azerbaycan'a hükmederek Türk nüfusunun artmasına katkı sağladılar (Uzunçarşılı, 1969: 170-198). İran'da IX. yüzyıldan başlayarak genişlemeye başlayan Şia mezhebi, XIII. yy. ortalarından başlayarak Erdebil tarikatının Sünnilikten Şiiliğe kaymasıyla kuvvetlenmiş olan ve politik iktidarı ele geçiren Safevilerin resmî mezhebi olmuştur. Safevi İmparatorluğu'nun vuku bulması ve tarihte Şii temellere göre bir devletin oluşması sebebiyle önemlidir. Rus tarihçileri

olan Piguolevskaya ve Petroşefsky, Kızılbaşların İran'daki Türk egemenliğinin devamı olarak görmüşlerdir (Kardeniz, 2014: 54). Safevi Devleti; kısa süre içerisinde siyasi, dinî, askerî ve kültür bakımından gelişerek erken modern devlet yapısına evrildi. Safeviler, çağdaşı olan Babür ve Osmanlı Devleti'yle birlikte Moğol saldırısını takip eden yaklaşık yüz elli yıllık politik karmaşa devrinin ardından büyük İslam dinînin hüküm sürdüğü arazilerde kurulan, üç uzun ömürlü ve merkezi yapıya sahip ilhanlıktan biriydi (Damla ve Anar, 2017: 120).

XVIII. yüzyılda Azerbaycan üzerinde egemen olma mübarizesi Osmanlı Devleti, Safevî Devleti ve Rusya arasında geçti. Safevîler'in güçsüzleşmesiyle Azerbaycan'daki beylerbeylikleri merkeze tabi olmak istememiş ve kargaşa çıkarmıştı. Ruslar, bu durumdan yararlanma yoluna başvurdular. Ruslar, Safevî Devleti dahilinde azınlıkları destekleyerek, Türklerin onların asıl hasımı olduğuna inandırmaya yönelik propaganda yapmakta ve bu hususiyette Ermeni ve Gürcüler, Safevi Devleti'ne karşı ayaklanmış ve ayrıca bu halkların Ruslara destek vermeleri mükabilinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilen Gürcü arazilerinin geri alınarak özlerine geri verileceği vaat edilmiş ve böylece ülkenin çöküşünün hızlanmasına tesir etmişlerdir. Bu devirde Rusya'ya karşı Azerbaycan'ın kuzeydoğu arazilerinde Hacı Davud, Surhan Han, Kaytaklı Ahmet Han gibi birçok hanlar tarafından kargaşalar vuku buldu. Lakin bu mukavemetlere rağmen Rusya, Derbend kapısına doğru ilerlemesini sürdürdü. Bu sıralarda vuku bulan bir doğal afet, ordunun tüm gıda kaynağının yok olmasına neden olurken Kafkasya'nın yabancı doğası da Rus askerinin sağlık vaziyetini kötü etkiledi. I. Petro geri dönmek zorunda kaldı fakat maksadından geri dönmedi. Osmanlı 1722'de bölgede Hacı Davud'u destekledi. Kendisine Han unvanı vererek Şirvan ve Dağıstan hakimi ilan etti fakat Hacı Davud da Rus ordusu karşısında dayanamadı ve Rus ordusu hızla ilerlemeyi sürdürdü. Rusya tarafından iki defa kuşatılan Bakü şehri 20 Haziran 1723 tarihinde başlatılan ikinci kuşatma sonucu 26 Temmuz'da Rusların işgaline uğradı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti harekete geçerek Rusya'nın yayılmacı politikasını durdurmak istedi. Safeviler'in diğer topraklarını ele geçirdi. Osmanlı ile Rusya arasında 12 Temmuz 1724 tarihinde imzalanan İstanbul Paktı ile iki hasım devlet arasında topraklar belirlendi. Ejderhan'dan Astrahan'a kadar Hazar Denizi'nin tüm batı ve güney kıyıları Rusya'ya, Güney Kafkasya'nın tüm doğu kısmı ve Güney Azerbaycan ise Osmanlı İmparatorluğu'na ait oldu. Şirvan'la ilgili ilaveten bir madde konularak buraya özerklik tanındı. Rusya, Safevi İmparatorluğu'nun zayıflamasından faydalanarak İran'dan Derbend ve Gilan'a kadar olan arazinin kendisine verilmesini istedi. Bu hususta İran ile Rusya 1728'de antlaşma imzaladı. Böylece Safevi

şahlarının hakimiyetini korumayı söz veren Rusya, istediği bölgeye de sahip oluyordu (Göl, 2016: 158).

2.2.3. Afşarlar

Safevilerin güç kaybetmesi ile beraber bölgede yeni bir güç gün yüzüne çıkıyordu, Ali Bey 1723 yılında ölünce Afşar Türklerinin başına Nadir Şah geçmişti. Kısa sürede İran Şahı ile mücadele ederek şanını giderek yükseltti. Nadir Şah, çevresindeki Türkmenler ve Afşarları bir araya getirerek 1726 senesinde İran Şahı II. Tahmasb'ın emrine girer ve elde ettiği muvaffakiyetler nedeniyle ordunun başkomutanı olur. II. Tahmasb'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla mukavelesini onaylamaz. Bundan ötürü şahın iktidarına son vermek için planlar hazırlar ve bu hususta başarılı olur. II. Tahmasb, tahttan indirilerek İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed'e gönderilir. II. Tahmasb, hayatının geriye kalan kısmını Meşhed'de geçirecektir (Kimya, 2018: 52).

Nadir Şah, 1736 senesinde Mugan'da bir kurultay düzenlemek üzere devletin önde gelen isimlerinin on beş günde Mugan'da toplanmaları için haber gönderir. Kurultay toplanır ve Nadir Şah, İran Devleti'nin şahı olmakla birlikte İran'da Safevi Hanedanlığı'nın hükümrانlığına son vermiştir. İran Devleti'nde Türk sülalesinden olan Afşar Türklerinin hükümrانlığını başlatmıştır ve Afşar Türklerinin egemenliği 1747 senesine kadar sürmüş bu devirde yaşanan bunca mücadelenin getirdiği haraçlar altında bulunan ülke vatandaşları, bunun üzerine Caferilik'in de mezhepten sayılmamasını bahane ederek ayaklandılar. Ayaklanma neticesinde Şah Nadir'e komplo düzenleyerek öldürdüler (Kimya, 2018: 53-54). Nadir Şah hükümdarlığı döneminde, I. Petro'nun ölümünden dolayı Rus İmparatorluğu'nda taht kavgaları şiddetlenmiş ve bu hususta Nadir Şah, Rusların istilasına uğrayan Azerbaycan bölgeleri yeniden Ruslardan kurtarmıştır. Fakat Hanlıklar Dönemi'nde Kuzey Azerbaycan toprakları yeniden Rus işgaline uğrayacaktır.

Nadir Şah, suikasta uğraması sonucunda öldü ve feodaller arasında oluşan iktidar savaşları sonucunda devlet zayıflamıştır. Devletin hakimiyetinin zayıflamasını fırsat bilen feodaller bağımsızlıklarını ilan etmesi ile Nadir Şah'ın kurduğu devlet yıkılmış oldu. Bu hususta Azerbaycan'da hanlıklar da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Güney bölgesinde Tebriz, Urmiye, Hoy, Merend, Karadağ, Marağa, Ardebil, Maku, ve Serap Hanlığı kuruldu, kuzeyde ise Araz-Kür Nehri arası Karabağ, Murovdağ silsilesinden Kür Nehri'ne kadar olan bölgede Cavad Hanlığı, Şirvan ovasında ise Şamahı Hanlığı kuruldu. Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda, Hazar'ın batısında

Kuba, Derbend ve Bakü Hanlığı, Bakü'nün güneyinde Salyan Hanlığı, Hazar'ın güneybatısında Lenkeran Hanlıkları kuruldu. Aynı zamanda Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları kuruldu (Əfəndiyev, 2007: 442).

2.2.4. Kaçarlar

Daha sonra 1796 Ağa Muhammed Şah Kaçar tarafından Güney Azerbaycan'da (1796-1925) Kaçar Hanedanlığı kurulmuştur. Oğuz Türklerinden olan Kaçar (Kâcâr) oymağının politik hayata atılması Akkoyunlu döneminin sonlarına tesadüf eder. Azerbaycan'ın İrevan (Revan), Karabağ ve Gence arazilerinde yaşayan bu oymak, Safevî İmparatorluğu'nun iktidarının güçlenmesine önemli destek sağlamış ve imparatorluğun idare edilmesinde büyük komutanlar yetiştirmiştir. Karabağ beylerbeyliği arazisi Kaçarların ana meskeni durumunda olmuştur. I. Şah Abbas devrinde (1587-1629) Kaçarların bir kısmı komşu devletlerden gelebilecek tehditler için hususiyle de Astarâbâd (Esterâbâd) ve Merv bölgelerine yerleştirilmişlerdir. 1925 senesinde İran'da Türk menşeli Kaçar sülalesinin hükümranlığına son vererek Fars rejimine dayanan Pehlevi Hükümranlığı'nı kuran Rıza Şah Pehlevi, daha saltanat tahtına oturmadan önce Mart 1924 Perşembe günü Mîhen gazetesinde yayımlanmış olan bir açıklamasında şöyle ifade etmişti: “İtiraf etmeliyiz ki bin yıldan daha fazla bir müddette İran, Türk fatihlerin egemenliği altında yaşamıştır”. İran mevzusunda uzman olan pek çok Batılı düşünürler de aynı fikirleri beyan ederek, Gaznelilerin İran'a egemen oluşundan Kaçar Devleti'nin yıkılışına kadar İran'ın Türkler tarafından idare edildiği gerçeğine vurgu yapmışlardır. Örneğin, Alman Türkolog Gerhard Doerfer, 997'den 1925'e kadar İran, Türk hükümranlığı altında kalmış olmasından bahsederek, “Bu bin yıl boyunca İran'da saray ve ordunun yüksek komutanları ve aristokrat sınıfı Türklerden oluşmuştur” diye bir neticeye varmaktadır (Musalı, 2018: 133-134).

1797 yılında Ağa Muhammed Şah Kaçar öldükten sonra Feteli Şah başa geçti. Bu dönemde Azerbaycan bölgesinde (1806-1812) Rusya ve İran arasındaki savaşlardan sonra 1813 yılında Gülistan Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Azerbaycan'ın Nahçıvan ve İrevan Hanlığı istisna olmakla Azerbaycan'ın kuzey bölgesi Ruslara verildi. Daha sonra Gökçen'in Ruslar tarafından zapt edilmesi üzerine ikinci Rus ve İran savaşı yapılmış bu savaştan mağlup olmasıyla Rusların Tahran'a ulaşmasından korkan İngilizlerin arabuluculuğuyla İran, Ruslarla Türkmençay Antlaşması'nı imzalamaya neden oldu (10 Şubat 1828) İran, mağlubiyetinin sonucunda İrevan ve Nahçıvan'ın Rusya'nın egemenliğine girmesini kabul etti ve bu husus

Osmanlı İmparatorluğu'na da Edirne Antlaşması ile (1829) onaylatıldı. İrevan'ın Rus egemenliğine dahil olmasının ardından Çar rejimi Ermenileri, İran ve Osmanlı Devleti'nden Kuzey Azerbaycan bölgelerine göç ettirme siyasetine başladı. Böylelikle buradaki nüfus dengesinin değişmesine neden oldu (Öztürki, 2021: 268).

2.3. Çarlık ve Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Toplumsal ve Siyasal Yapı

Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşma sürecinin ana etkenlerinden birisi de Rus işgaline uğraması sonucu yerel halkın bu istilaya karşı birliktelik sağlaması için harcadıkları çabalarıdır. Çarlık yönetimi döneminde Azerbaycan'da sosyal ve kültürel alanlarda değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerin en önemli tarafıysa Rus işgaline uğrayan topraklarda aydınların ve burjuva kesimi sayesinde yerel halkın teşkilatlanmasıdır. Azerbaycan'ın hanlıklar dönemine ayrılması sonucunda bu birliktelik söz konusu bile değildi. Sovyetler Dönemi'ndeysa esaret Çarlık döneminden bir farkı yoktu; yerel halka karşı ilk önceleri yumuşak şekilde yaşanan Bolşevikler, ardından sert tutum takınmaya başlamışlardır. Fakat SSCB'nin dağılmasına yakın bir sürede birliği oluşturan devletler, Rus baskısının zayıflaması neticesinde rahat bir nefes alabilmişlerdir.

2.3.1. Çarlık Dönemi

Azerbaycan'da Beylikler döneminde sosyal, siyasal anlamda bir bütünlük yoktu ve bu durum karşısında dıştan gelen herhangi bir tehdit aleyhine bir birliktelik yaratılmamıştı. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan topraklarını işgale girişmelerinin nedeni bölgenin önemli stratejik konumda olması ve toprakta bulunan kaynak bakımından zengin bir yere sahip olmasıydı. Nitekim bölgede mis, altın, pamuk, ipek ve hususiyle petrol çok fazla önem taşımaktaydı. Çarlık Rusyası'nın işgali sonucu feodal yapı çökmüş, sosyal bütünlük sağlanmaya başlamıştır. Bu dönemde, bölgeye çeşitli etnik gruplar yerleştirilmeye başlanmıştır. Etnik grupların yerleşmesi sonucu Azerbaycan'da XIX. yy. itibaren değişik dinî ve kültürel yapılar gelişmeye başladı.

1789 Fransız Devrimi'nin ardından gün yüzüne çıkan milliyetçi hareketlerin Avrupa'da süratle ilerlemesi sonucu Panslavizm ve ardından da Rus milliyetçiliğinin ve hüviyetinin kuvvetlenmesi ve Rus rejimi aracılığıyla da bu ideolojinin bir dış siyaset aracı olarak istifade edilmesine neden olmuştur. Rus milliyetçiliğinin lisan, din ve Ruslaştırma ekseninde biçimlenişi Rusya'nın zapt ettiği bölgelerde kalıcılığının bir nedeni olarak görülmüştür. Diğer taraftan

Panslavizm ideolojisinin yayılması ve Pan-Rusizm'e çevrilerek Rus emperyalizmi, şovenizm ve genişlemci siyaseti üstündeki tesiriyle beraber lisan ve din Çarlık Rusya'dan başlayarak Rusya'nın farklı etnik unsurları Ruslaştırma siyasetinin ilkelerini oluşturmuştur (Özel, 2014: 101).

Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki hanlıklar Ruslara karşı kendilerini savundularsa da birlik gösteremedikleri için hepsi birer birer Rus işgaline uğradı. Çar, bölgedeki Türklerin desteğini kırmak için yerli derebeyleri ikna etme yoluna başvurdu ve böylece Anadolu'dan gelen Türk desteğini kırmayı amaçlıyordu. Çarizm, bu hususta yerli feodallara karşı siyasetini değiştirmiş oldu. İlk önce 1842 yılında Tiflis'de önde gelen isimlerin ve ağaların özel haklarının korunması adına işe başlandı (İsmayılov, 2007: 128). Rusya, Azerbaycan topraklarını zapt ettikten kısa bir süre içerisinde mevcut bulunan geleneksel idari ve hukuki düzeni aradan kaldırmış, bu hususta yerel bölünmeye neden olan etkenleri aradan kaldırarak Kuzey Azerbaycan yurttaşlarının görece benzeşmesine ve ekonomik birleşmenin yolunu hazırlamıştır. Diğer taraftan Çarlık yönetim tarzının panslavist şekli imparatorluk dahilindeki Rus olmayan tüm etnik grupların, halkların millet bilincinin ilerlemesinde tesirli olmuştur. Azerbaycan Türkleri de ulus bilincinin ilerlemesinden payını almıştır. Azerbaycan ulusunun Müslüman bir camia olarak gayrimüslim bir rejimin idaresi altında bulunması ve diğer Kafkas halkları olan Gürcüler ve Ermenilere oranla ve onlar önünde adaletsizliklere ve ayrımcılığa uğradıkları hissi de millî hüviyetin ilerlemesine neden olmuştur. Çarlık rejiminin Azerbaycan'ın en zengin topraklarına dışarıdan getirmiş olduğu göçmenleri yerleştirmesi, eğitimde ve sosyal yaşamda Ruslaştırma politikası uygulaması, ağır vergiler ve sıkı denetim gibi birçok zorlamalara tabi tutulması sebebiyle Azerbaycan halkı bu durum karşısında tepkilerini ortaya koymuş ve bu adaletsiz yönetim şekline karşı duyulan tepki Ruslara karşı muhalifliğe sebep olmuştur. Çar rejiminin bu tutumu, halkın ötekileştirme uygulamasına karşı koydukları tepki ve tavrı çağın gereklerine de uygun olarak Azerbaycan'da uluslaşma sürecinin süratlenmesine neden olmuştur (Turan, 2017: 431).

XIX. yüzyılın ortalarında petrol, yakacak bir madde olarak istifade edilmekte ve az miktarda imal edilmekteydi. Fakat aynı yıllarda Rusya pazarında petrol gereksiminin artmasıyla beraber, Bakü'deki endüstri ilerleme gösterdi. Bakü'de endüstrinin gelişmesi sonucu şehre çok sayıda Ermeni, Gürcü, Rus, göç etmeye başlamıştır. Hususiyle "1861 Kanunnamesi"nden sonra

Bakü petrollerine olan gereksim arttı (Yeşilot, 2015: 57). Böylelikle Rusya, Bakü'yü büyük harici kapitale açmış, bu sayede Azerbaycan yirmi beş sene içinde petrol istihsal edilmesi yönünden Amerika Birleşmiş Devletleri'nin önüne geçerek en büyük petrol istihsal eden bölge konumuna gelmiştir ve 1901'de yeryüzünde üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü'de üretilir hale gelmişti. 1872 senesinden evvel, Bakü'deki bereketli petrol yataklarının %88'i bölge halkının yetkisi altında bulunuyordu. Bu yerlerin çoğu yabancı sermayedarlar aracılığıyla satın alınmak suretiyle Türklerin elinden çıkmış bulunuyordu. Bununla beraber kârın daha büyük bölümünü petrol yataklarının bulunduğu arazilerde toprağını satmayıp petrol istihsal işine koyulan kişiler kazanmaktaydı. XX. yy. başında kullanımda olan 167 petrol endüstri işletmelerinden sadece 49'u (%29.3'ü) yerli yatırımcının yetkisinde bulunuyordu. Üstelik istihsal oranları ele alındığı zaman 1-10 milyon pud istihsal yapan işletmelerin yalnızca %12.5'i Azerbaycan Türklerinin idi. 10 milyon puddan çok istihsal yapanlar içinde ise yerli yatırımcı bulunmuyordu. Aleyhlerine gözüken bu tabloya karşın Musa Nagiyev, Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Şemsi Asadullayev gibi büyük servet sahibi olmuş yerli yatırımcılarda vardı. Bu insanlar, Azerbaycan camiasında “millî burjuvazi” olarak isimlendirilen yeni bir sınıfın temsilcileriydi. Serbest bir pazarda kuvvetli hasımlara kıyasıyla rekabet halinde olan bu yeni sınıf, doğası gereği dinamikti; modernleşmeye ve yeniliğe açıktı. Millî bilincin oluşumunda kültürel kaynakları araştırırken eğitimden basına, tiyatrodan hayır kurumlarına kadar bütün atılımların lojistiği kent soylularının maddi desteği sonucu olmuştur (Açıkkaya, 2010: 407).

Daha sonraki devirlerde Petrol endüstrisinin tecessüme başlamasından sonra, Azerbaycan'da varlıklı bir Türk camiası da oluşmuştur. Zamanla bu zengin zümreler Türklüğün ve İslam'ın bölgede yeniden güçlenmesine destek olacaklardır. Örnek verilmesi gerekirse Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi hayırseverler Azerbaycan Türklerinin kalkınması için elinden geleni esirgememiştir, onun sayesinde Azerbaycan'da ilk defa Kur'an, Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş ve birçok kitap bastırtmıştır ve dahası Kafkaslarda ilk Müslüman kız okulunu açar. Azerbaycan'da “milletin atası” olarak tanınmış olan Hacı Zeynelabdin Tagiyev, Azerbaycan tarihinde unutulmaz hayırsever bir zengin olarak geçmiştir. Musa Nagiyev, Murtaza Muhratov, Şemsi Asadullayev gibi hayırseverler Türk ve İslam nüfusu için çaba harcamış ve yeni aydınların doğuşunu destekleyerek bölgede Türk gençliğinin Rus işgaline karşı direnmesine katkı sağlamışlardır (Yeşilot, 2015: 57).

Rusya rejimi Müslümanlara karşı ırkçı bir siyaset yürütmüş ve Azerbaycan'ın öz topraklarında Gürcü ve Ermeni kökenli insanlara daha üstün haklar tanımıştır. Örneğin, II. Alexander devrinde (1855-1881) Rusya'nın muasır olması için birtakım ilerlemeler kaydedilse de bu Kafkasya topraklarında yaşayan Müslüman tebaa için kısıtlı biçimde hayata geçirilmiştir. 1870 senesinde tanılan ve emlak sahipliğini tertipleyen Şehirsel Düzenleme Yasası'na göre Bakü ve çevresinde %80 civarında bir ahali olan Azerbaycanlıların kent belediyesinde yalnızca %50 temsil imtiyazı bulunmaktaydı. Neticede, Bakü kent duması (meclisi), Rus ve Ermenilerin idaresine geçmiştir. Ermeniler yönetimin her kademesinde görevlendirilmiş ve bazıları ise zengin tüccar ve petrol üreticisi haline gelmişlerdi. Hususiyle milliyetçi Daşnaksütyun Partisi, Türkler karşısı bir siyaset izliyor ve bu hususta Türklere karşı nefret uyandıran propagandalar gerçekleştiriyordu. Lakin 1907 tarihinden başlayarak Daşnaklar Ermenistan için sadece Osmanlı Anadolu'sunda değil Güney Kafkasya'da da bağımsızlık istemeleri Rusların gazabına sebep olmuştur. Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında yaşanan tansiyon ve arbedenin varlığı, Rus idaresine karşı mücadelenin gerçekleşmesini arka plana itiyordu. Böylelikle Rusya, öbür Müslüman arazilere kıyasla Güney Kafkasya'da Müslümanların yaşadığı toprakları idare etmekte zorlanmıyordu. Azerbaycanlı kültürel seçkinlerin önemli kısmı, örneğin tanınmış Abbasgulu Bakıhanov ve Feth Ali Ahundzada (Ahundov), Rus kültürünün tesiri altına girmiş ve bunu Avrupa medeniyetinin bir hissesi olarak görmeye başlamışlardı. Bununla beraber Azerbaycanlı hayli aydın ve politik önder Osmanlı devletine yönelmiş, ayrıca Kaçarların idaresi altındaki İran'ı özlerine numune olarak görmüşlerdir. 1905 İhtilali'ne kadar Rusya'nın Azerbaycan topraklarında kültürel ve politik etkisi, Türkiye ve İran'a kıyasla daha etkisiz kalmıştır (Türe ve Aghaazizov, 2019: 5438).

1905 Rus İnkılabından sonra Çarlık rejimi altında yaşayan Türk ve Müslüman camialar biraz da olsa özgürlük elde ettiler. Bu özgürlükten yararlanan ve büyük çaba gösteren bölge halkı politik varlık göstermeye başladılar. Devlet Duması'na temsilciler göndererek imparatorluğun politik hayatında kendi varlıklarını göstermiş oldular. Gazete ve dergi gibi kaynakları öz ana lisanlarında yayınlamaya ulus ve dinî hüviyet düşüncesinin oluşması için çabalar harcadılar. Fakat bu eylemler onları medeni ve politik bir kuvvet haline getirmede zira devletin ahalisinin %10'unu oluşturuyorlardı. Rusya'da İslam dinine inanan insanların ekseriyetini Türkler oluşturuyordu. Kuzey Kafkasya bölgesinde ise Müslüman olan etnik gruplar mevcuttu. Türkler, demografik olarak büyük bir araziye yayılmışlardı. Bu nedenle de Türkler imparatorluk dahilinde

budunsal bir tehlike değildi. Bu hususta imparatorluğun Ruslaştırma siyaseti süratle ilerlemiştir, Türklerin yaşadığı bölgelere Rus köylüleri yerleştirilmeye başlanmıştır. Rus göçmenler, yerleştikleri arazilerde iktisadi ve toplumsal hayatın ilerlemesine neden oluyordular. Türklere verilen bazı hürriyetler basın-yayın hayatını bir nebze de olsa hareketlendirmişti. Rus tazyikinin artması, maddi zorlukların, entelektüellerin muhafazakâr ve milliyetçi tutumları, bazı düşünürlerin sosyalist fikirlerinden dolayı süreklilik teşkil etmemiştir (Akgün ve Abbasov, 2020: 8-9).

2.3.2. Sovyet Dönemi

Bolşevik Devrimi sonrasında Rus işgalinde olan devletler bu boşluktan yararlanmak suretiyle bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir, bağımsızlığını ilan eden devletlerden biri de Azerbaycan Devleti'ydi (1918). Ruslar iç kargaşaya son verdikten sonra yeniden komşu devletlere ordu yürütmüşlerdir.

Şubat Devrimi'nin ardından Bolşevik yönetiminin başa geçmesinden sonra Ruslar yeniden işgal harekâtına başlamış bulundu. Kızıl Ordu 27 Nisan 1920 yılı Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son vermiştir. Bu dönemden itibaren ülke yetmiş yıl Rus esaretine girecektir. Bu süre içerisinde Kuzey Azerbaycan önce 12 Mart 1922 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan'la beraber Transkafkasya SSFC'nin çatısı altında, 1937 senesinde ise ayrı bir cumhuriyet halinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir hissesi haline getirilmiştir. Yerküresinde ilk sosyalist devlet planı gerçeğe dönüştürmek için başlatılan Bolşevik İhtilali ve bu ihtilali takip eden iç savaşın ardından Bolşevikler büyük bir coğrafyada kontrolü ele geçirerek Marksizm ve bu felsefenin Rusya ideolojisine dayanan Leninizm'e dayalı bir devlet olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir (Turan, 2017: 437).

27 Nisan işgalinin perde arkası aynı idi. Zira Azerbaycan tekrardan Rusya hükümrânlığı altına girmiş bulunuyordu. Nisan olayının ardından, ülke yavaş yavaş Sovyet rejiminin düzeni altına girmeye başladı. Yeni yönetim ise Azerbaycan tarihi, lisanı, dinî ve kültürüne dair yeni tertipler yürürlüğe koydu. Cumhuriyetin çöküşünün ardından Azerbaycan'da tatbik edilen toplumsal tazyik ve tutuklamalar üç aşamada icra edildi: İlk aşama Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de ele geçirilmesinden 25 Mayıs 1920 tarihli Gence ayaklanmasına kadar ki tarihi dönemi içerisine alır. Bu çağda tazyik etme ve tutuklamalarının hedefinde cumhuriyet devrinin din adamları, entelektüeller ve politikacıları vardı. İkinci aşamada 25 Mayıs 1920 tarihli Gence

ayaklanmasından başlayıp 1922’de SSCB’nin doğuşuna kadar ki tarihsel süreci içerisine almaktadır. Üçüncü aşama ise SSCB’nin doğuşundan sonraki tarihsel süreci kapsamaktadır. Bu çağda Azerbaycan göreceli özgürlüğünü tamamen kaybetti, toprak bütünlüğüne kastedildi, millî ülküye sahip olan aydınların birçoğu sürgüne gönderildi veya tutuklandı. Moskova’nın Azerbaycan üzerindeki hükmü sağlanmış oldu (İbrahimli, 2010: 274). Moskova bunları gerçekleştirirken birtakım hileleri de ele almıştır.

Bu hilelerden birisini teşkil eden Moskova’nın 1926 yılında düzenlemiş olduğu Türkoloji Kurultayı organizesidir. Buradaki amaç, Türkçülüğe karşı saldırı planlarını hazırlamaktı. Moskova için Türkçü fikir ve politikanın bilimsel açıdan öğrenilmesi gelecek için büyük önem taşıdığından kurultayın teşkil edilmesi boşuna değildi. Daha sonraları Sovyet kıyımına uğrayan, tutuklanarak sürgüne gönderilen Türkologların birçoğu 1926 senesi I. Bakü Türkoloji Kurultayı’na katılmak için gitmiş olanlardı. I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü’de gerçekleşmiştir, kongreye SSCB’nin dahilinde yaşayan ve yabancı devletlerden davet edilen 131 saygın bilim insanı katılmıştır. Kurultay, dokuz gün sürmüş ve on yedi kurul gerçekleşmiştir. Türk dünyasının diline, tarihine, edebiyatına dair otuz sekiz nutuk metni dinlenmiştir. Kongre anında Türk lisanının yedi büyük problemi ele alınmıştır:

- Alfabe problemi
- Öğretim problemi
- Yazım problemi
- Edebi dil ve ortak edebi dil problemi
- Akrafa ve komşu dillerin karşılıklı ilişkileri
- Kök dil nazariyesi ve Türk dilinin tarihi meseleleri esas tartışma konusu

olmuştur.

Türkoloji kongresinin kabul ettiği kararlar arasında müşterek alfabe, müşterek edebi lisan, müşterek terminoloji gibi mühim problemler de yer almıştır (Yakar, 2018: 312).

Sovyet rejimi tarzı ideolojik tezler ve gayelerin yanı sıra siyasi baskılar ve çıkar ilişkilerinin de tesiriyle “Sovyet ülküsü” olarak isimlendirilen kendine özgü despot bir yönetim niteliğine sahipti. Sovyet sistemi, her ne kadar Bolşevik İhtilali’nden evvel ve ihtilalin ilk senelerinde Çarlık Dönemi’ni “halklar hapishanesi” olarak niteleyip Çarlık rejimini hasım ilan etmişse de bu idarenin bilhassa Rus kökenli olmayan vatandaşlara karşı uyguladığı siyasetleri birçok kısmını sürdürmeye devam etmiştir. İdari ve etnik bölünmeyi sağlamak için uyguladıkları

bu politikalar, Müslüman olan toplumları parçalamak, Rus hüviyetinin yüksek mevkide tutarak uzun vadeli Ruslaştırma maksadı gütmek ve devletin dahilindeki Müslümanların devlet haricinde bulunanlarla iletişimi önlemek ve koparmak siyasetlerini Çarlık zamanında olduğu gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği devrinde de devam etmiştir. Bolşevikler, inkılaptan evvel ve inkılabın ilk senelerinde “ulusal sorun” a milletlerin öz kaderlerini kendileri belirleyecek biçimde demokratik bir yaklaşım göstermişler de bu tavır pek uzun sürmemiş; yeni yönetimin ülkenin tümünde nüfuzunu temin etmesinde hususiyle de Stalin’in ülkede tek adam rejimini oluşturmaktan sonra bu kavrayış süratle yerini koyu merkezîyetçi bir kavrayışa bırakmıştır. Bu kavrayış, Sovyetler Birliği’nde olan devletlerin ulusal kültür ve hüviyetleri üstünde hayata geçirilen ağır tazyik olarak kendini göstermiştir (Turan, 2017: 437-438). Bolşevikler, SSCB dönemi boyunca milliyetçiliğin diğer devletlerde ortaya çıkmasının karşısını almaya çalışmışlardır. Fakat bu süreç boyunca Rus milliyetçiliği ön plana da tutulmuştur. Bu dönemde seküler bir yapılandırma söz konusu idi. Sovyet rejiminin bu ağır şartları neticesinde etnisite oluşumunu daha da tetiklemiş bulunuyordu.

1930 senesinden itibaren Sovyet Birliği’nde bulunan cumhuriyetlerde, Stalin’in projelerinden biri olan “Üçlük (Troyka)” yaratıldı. Bunların cumhuriyetlerde yüksek yetkilerle donatılması sonucu ülkelerde keyfi kararlar vermeye başlamışlardır. Sözde Sovyet aleyhine karşı birtakım propagandaların yapıldığı öne sürülen, on binlerce günahsız insan represiyaya (siyasi baskı) kurbanı oldu. Bu üçlünün hedefi devlet idarelerinden, eğitim kurumlarından, çeşitli bürokratlardan, komünizm rejiminden razı kalmayan kişilerin bulunması ve onlara karşı sert cezaların uygulamasını gerçekleştirmektir. Sovyet yönetimine karşı olan kişiler genellikle sürgünlere gönderiliyordu. Bolşevik Rusya, işgal ettiği devletlerin halklarına ilk önce Marksist ve Leninist, düşünceleri aşılama çalışmıştır. Bakış açılarını ve düşüncelerini Rusların direttikleri gibi yazmayan ya da ifade etmeyen, fikirlerinden dönmeyen entelektüeller 1937 senesinde rejim tarafından ya kurşuna dizildi ya da sürgüne gönderildi. XI. Kızıl Ordu’nun Özel Politik Bürosu’nun takibinden kurtulmak isteyen yüzlerce entelektüel Gürcistan’a sığındı. Kafkasya ötesi cumhuriyetlerinin kongresine giden Hasan Bey Ağayev, Feteli Han Hoyski, Mustafa Vekilov vb. vatana geri dönemedi. Onlar cumhuriyetin ilk göçmenleriydi. Feteli Han Hoyski ve Hasan Bey Ağayev Tiflis’te öldürüldü. 1937 yılı Stalin tiranlığının yaşandığı en üzücü yıllardır. Bu dönemde Azerbaycan’ın yüksek rütbeli komutanlarını tutuklamak için her türlü komplo teoriler hazırlandı. Tutuklananlar Sibiryaya bölgesinde bulunan Soleyetski adalarına sürgüne

gönderildiler. Bazı generaller ise kurşuna dizildiler. Geride kalan aile bireyleri kadınlar, çocuklar vb. sorgusuz sualsiz tutuklandı ve sürüldüler (Garamanlı, 2019: 171). SSCB rejiminin olumlu tarafları da olmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Yeni bir kültür ve medeniyetin doğuşuna zemin hazırlamışlardır.
- Okuma ve yazma oranının artmasına neden olmuştur.
- Tarımda üretimin yaygınlaşmasına destek olunmuştur.
- Geride kalmış devletler için endüstrinin gelişmesi konusunda reformlar düzenlenmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yönetimi, birliği oluşturmuş olan vatandaşlara birlik ve beraberlik dâhilindeki konumlarıyla doğru orantılı bir biçimde toprak ve bazı konularda bağımsızlık vererek bu vatandaşların özlerine has bir kültür ilerletmelerini teşvik etmiştir. “Sovyet milliyetçiliği” olarak isimlendirilebilecek bu tatbik edilmeye esas hedef, üye devletlerdeki ekalliyetleri “hükümrân etni” dâhilinde kaynaştırmak, üye devletleri birbirlerinden ayırıştırırken öz dahillerinde olabildiğince aynılaştırmak ve Moskova’ya bağlı kılmaktır. Sovyet rejiminin Rus olmayan vatandaşları şuurlu bir biçimde milliyetçiliğin ilkeleriyle donatmaları SSCB’nin dahilinde bulunan Rus olmayan vatandaşların öz millî ülkelerini yaratabilecekleri bir çerçeve çizmeleri bu devletlerin 1990 senesinin ilk başlarında kendi ulus devletlerini yaratmalarının yolunu açmıştır (Turan, 2018: 438).

2.4. Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin Oluşumuna Neden Olan Etkenler

Kafkasya ve Asya’da milliyetçiliğin yaygınlık kazanmasının en önemli nedenlerinden bazıları bunlardı. Dönemde emperyalist gücün yaygınlık kazanması, Kafkasya’nın tamamı ve Asya’nın bir kısmının Rus işgaline uğraması fakat Rus işgalinden sonra 1905 yılında Rusların Japonlar karşısında uğradıkları hezimetler, işgale uğrayan milletlerde bir hareketlenme oluşturmuştur. Bir diğer önemli konuysa 1905 yılında vuku bulan Rus Devrimi sonucu gerçekleşen olaylar ışığında Çarlık yönetimi altında bulunan camiaların anayasal haklar sorununun gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.

Azerbaycan’a gelince Gülistan ve Türkmençay Anlaşması’ndan sonra Azerbaycan’ın kuzey ve güney olarak parçalanması, acı verici bir gerçek olmuştur. 1828’den çağımıza kadar yaşanan süre içerisinde her bir vatandaş bu acıyı beninde hissetmiştir ve etmeye devam ediyordur. Bu hususta entelektüeller çok fazla makaleler, dergiler ve kitaplar yazmışlardır. Kuzey

Azerbaycan, Rus Çarlık yönetiminden bağımsızlığını 1918 senesinde kazansa da bu uzun süreli olmamıştır. Zira bu sefer Bolşevik işgaline uğramıştır. SSCB'nin terkbine katılan Kuzey Azerbaycan yeniden 1991 senesinde bağımsızlığını kazanmıştır. Türk milliyetçiliğinin oluşumunu meydana getiren en büyük etkenler Azerbaycan topraklarının Rus ve İran devletleri tarafından parçalanması, Çarlık rejiminin ve Sovyet yönetiminin Müslüman Türk camiasına karşı yaptıkları ayrımcılık, adaletsizlik, Ermeni terörüne destek verilmesi gibi hususlardan dolayı Türkler, bölgede işgale karşı örgütlenmeye başlamıştır. İlk önce aydınların ve burjuva sınıfının baş çektiği gruplar basında, eğitimde ve sosyal kurumların kurulması sayesinde yurttaşların millî bilincinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.

2.4.1. Miroslav Hroch'ın Azerbaycan Milliyetçiliğine Yaklaşımı

Her bir hareketin veya canlanışın nedeni küçük bir entelektüel grubun bir araya gelerek oluşturdukları etkili fikir akımı ve küçük milletlerde aydınların sesleri uyanış etkisi yaratmıştır. Azerbaycan bağlamında Ahmet Bey Ağaoğlu, Mirza Fetali Ahundov, Ali Merdan Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade ve diğer aydınların isimleri buna örnek olabilir. Miroslav Hroch'un yaklaşımı, küçük milletlerdeki millî canlanışın Azerbaycan açısından değerlendirme yapılması gereken bir örnek niteliğindedir. Bir zamanlar bölgede büyük devletlerin kurulmasına ev sahipliği yapan Azerbaycan zaman içerisinde, yanı başında yeni bir yayılmacı politika izleyen bir imparatorluğun gölgesi altına girmiştir. Romanovların Rusya'da başa geçmesiyle birlikte, sınırlarının genişletilmesi peşindeydiler. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan diyarını işgal etmesiyle işgal altında kalan ulusun zaman içerisinde uyanış harekâtı içten meyvelerini vermeye başlayacaktır. Fransız İhtilali sonucunda Avrupa'ya sığınan uyanış harekâtı, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte küçük milletlere de sıçramıştır. Bu sebeple bölgede yurtseverlik ajitasyonu yayılmaya başlamıştır. Hroch'a göre yurtseverliğin milletlerdeki ajitasyonun büyüme nedeni; siyasal, ekonomik ve gerçeği ortaya çıkaran bilgi kaynaklı ilişkilere dayanıyordu.

Hroch'a göre, endüstri ve iletişim araçlarının inkişafı sonucu millî kimlik ve milliyetçiliğin gün yüzüne çıktığı fikri Azerbaycan'daki Türk kimliği için de geçerlidir. Zira XIX. yüzyılın bitimine doğru Bakü'de burjuva sınıfı ortaya çıktı. Burjuva sınıfının ortaya çıkmasında ana etken petrolün gelişmesiyle birlikte sanayinin gelişmesi olmuştur. Ekonomik canlanmayla birlikte homojenleşme gerçekleşmiştir. Hroch, millî hareketi evrelere ayırmıştır. A

evresi birinci aşamadır. A evresinde, milliyetçi eylemcilerin tarihsel süreç içerisinde bulunan kültür ve dilsel hususiyetleri ortaya çıkararak inkişaf ettirmektir. Bu bağlamda 1850 yılından itibaren Azerbaycan'da bulunan entelektüeller, ilk olarak Azerbaycan Türkçesini Farsça ve Rusçadan arındırmak için çalışmalar yürütmüşlerdir. Azerbaycan Türkleri, tarihsel süreç içerisinde kültürel yapılarını ortaya koymak gibi önemli çalışmalar yapmışlardır. Azerbaycan'da B evresinde yeni eylemciler ortaya çıkarak millî kimliği politik ve kültürel şekilde dönüştürme çabasına girmişlerdir. B evresi, 1890 yılından başlayarak 1905 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde yeni milliyetçi eylemciler, Türklerin millî bilince ulaşmalarını sağlamak ve millî bilincin örgütlenmesi için çabalar yürüteceklerdir. Yeni eylemcilerden en önemli isimlerse Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Ali Merdan Topçu başı, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu'dur. C evresinde ise Azerbaycan Türkleri arasında bir uyanış hareketi gerçekleşmiştir. Azerbaycan Türkleri, millî kimlik kapsamında bir araya gelmeleri sayesinde Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği oluşumu süreci tamamlanmıştır.

2.4.1. Gülistan ve Türkmençay Antlaşması

Gülistan ve Türkmençay antlaşması, Azerbaycan topraklarının ikiye ayrılması konusunda varılan antlaşmaydı. Modern çağda hala unutulamayacak derin yaralar bırakmıştır. Bu antlaşmalar sonucunda iki kardeş birbirinden ayrılmak mecburiyetinde bırakılmıştır. Çağımızda Kuzey Azerbaycan bağımsız olsa da Güney Azerbaycan hâlâ İran rejiminin esareti altında kalmaktadır. Zaman zaman Güney Azerbaycan'da bağımsızlık hareketleri düzenlense de pek etkileyici bir büyüklüğe sahip olmamıştır. İran'da Molla rejimi iktidara geldikten sonra ülke dahilinde Farslaştırma politikası yürütülmeye çalışılmıştır.

XIX. yüzyıldan itibaren gerçekleşen İran-Rus savaşları sonucunda, her iki devlet için önemli antlaşmalardan olan Gülistan ve ardından da 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nı imzalamıştır. Daha evvel Gülistan Sözleşmesi'ndeki bazı esas maddelerin yürürlükte kalması ve taraflar arasında ebedi barışın temin edilmesi kararlaştırıldı. Böylelikle Azerbaycan arazisi ikinci kez resmen bölünmüş oldu. Şimal ve Cenubi Azerbaycan diye tarif edilen bu toprakların 130.000 km kısmı Çarlık Rusyası'nın, 280.000 km kısmı ise İran'ın egemenliği altına girdi. Bu tarihten başlayarak Azerbaycan, yaklaşık bir asır boyunca toplumsal, kültürel ve politik olarak Rus baskısı altına girmiş bulundu. İlk defa İslam inancı içerisinde yaşamış bulunan Azerbaycan halkı Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine sahip olan bir imparatorluğun idaresi altına giriyor ve tarih

çizgileri İran'daki etnik kardeşlerinden değişik bir yol izliyordu (Tağıyev, 2013: 383). Bu antlaşmaları hususi kılan taraflarından birisi, üzerinde sözleşme yapılan Azerbaycan Türklerinin sözleşmede hiçbir söz hakkı olmamasıdır. İran ve Rusya bir ulusun yazgısıyla oynamışlar, Azerbaycan Türkleri ve toprakları ikiye bölünmüştür. Çağımızda da bu sorun tüm karışıklığıyla sürmektedir. Azerbaycan Devleti'nin "Bütöv Azerbaycan veya Vahit Azerbaycan" ideolojisi olarak zaman zaman dile getirdiği bu soruna çözümü yakın dönemde de olumsal gözükmemektedir, zira ne İran'da yaşayan Türklerde yeterli derecede bu konuya dair bilinç oluşmuş ne de Azerbaycan'da bunu temin edebilecek iktisadi ve politik kuvvet vardır (Yeşilot, 2008: 191).

2.4.2. 1917 Ekim Devrimi'nin Azerbaycan Türkleri İçin Etkisi

Rusya'da hayata geçmiş bulunan Bolşevik Devrimi, Azerbaycan entelektüelleri için özgür bir devlet olma yolunda politik bir fırsattı ve zira bunu kıymetlendirebilecek kadro mevcuttu. 28 Mayıs 1918'de misak-ı millî olarak hatıralarda yaşayan İstiklal Bildirgesi'nin kabul edilmesiyle Bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Bu demokratik cumhuriyet şarkta demokratik prensiplere dayanan ülke konumunda olmuştur. Azerbaycan Türkleri, bu tarihsel durumdan faydalanarak Modernliği, İslamcılığı ve Türkçülüğü özgür bir ülkenin esas ülküsü olarak kabul ettiler. İnanç alanında da özgür ve ulusal çıkarlara elverişli inanç siyasetinin sürdürülmesi için olanak oluşmuştu (Tağıyev, 2013: 385).

1917 yılında Kuzey Azerbaycan'da başlayan millî Türk bağımsızlık hareketi, Güney Azerbaycan'a da yayılır. Bu mücadelenin başında Şeyh Muhammed Hiyabani vardır. 1917-1918'de Hicaz ve İstanbul seyahatinden dönüşünde, Bakü'de bulunan Hiyabani, Kuzey Azerbaycan'daki Türk millî bağımsızlık mücadelesine yakından tanık olmuştur. Tebriz'e geçerek politik alanda eyleme başlar. Teceddüd gazetesinde sömürgeci kuvvetlerin ve onun yerli ortaklarının maksatlarını ifade eden ve halka ümit ve gayret telkin eden çok ehemmiyetli makaleler yazar (Kafkasyalı, 2006: 183). Fakat Güney Azerbaycan'da mücadeleler süreklilik teşkil etmemiştir.

2.4.3. Basın

Günümüz çağda siyaseti ayakta tutan en önemli araçlardan birinin basın veya medya olduğunu hepimiz iyi biliyoruz. Entelektüeller ve aydınlar bu sayede kendi düşüncelerini yeni nesillere aktarmada büyük katkılar sağlamışlardır. Basın, ilk çıktığı dönemden beri önem verilen

bir araç olması sayesinde yurttaşlar için bilgilendirici ve eğitici uygulamaya sahiptir. Çarlık döneminden itibaren Azerbaycan Türkleri için gazete ve dergiler çağdaş ulusun oluşması ve bir emperyalist güce karşı birlikteliğin hususiliğine vurgu yapmıştır. Çarlık rejimi döneminde aydınlar tarafından yaratılan veya Azerbaycan Türkçesi ile yayın yapan gazetelerden bazıları bunlardı: Kaspi, Hayat, Ekinci, Keşköl, Ziya, Hümmet, Tekâmül, Tatariskie Vedomosti... Önemli dergilerden ise Füyuzat, Molla Nasreddin ve Debistan dergisi büyük özelliğe sahipti.

Çarlık işgalinde bulunan Azerbaycan için basın önemli bir role sahipti. Dergiler ve gazeteler sayesinde Azerbaycan Türkçesi, yabancı kelimelerden arındırılmasının ve Azerbaycan edebiyatının ve sanatının ilerlemesinin yolunu açmıştır. Azerbaycan Türkçesiyle ilk gazete 1832 yılından itibaren yayınlanan Tatar Haberleri isimli gazete olmuştur. Bu gazete, Tiflisskie Vedomosti gazetesinin uzantısı olarak yayınlanmıştır. Gazetenin istihzar edilmesinde A. Bakıhanov şahsen kendisi katılmıştır. Hasan Melikzade Zerdabi tarafından oluşturulan Ekinci gazetesi, Azerbaycan'da yayınlanmıştır. Ekinci gazetesi Azerbaycan'da basının sarsılmaz ilk örneğidir (Yeşilot, 2015: 70-71). Ekim Devrimi'nin ardından Müslüman gazetelerinin sayısı artmaya başlamıştır. 1905-1917 arasında Orta Rusya'da toplam 61 adet Tatarca gazete meşru olarak yayımlandı; yalnızca Kazan'da 23, Bakü'de ise 63 gazete kurulmuştu. Müslüman camiaların lisanlarında üretilen gazetelerin büyük ekseriyeti Azerbaycan Türkçesinde yayımlanıyordu. 1905'te Kafkasya'da geniş bir camia tarafından okunan en ünlü gazete olan Hayat, Bakülü milyoner Hacı Zeynelabidin Tağıyev desteğiyle kurulmuş ve Hayat gazetesinin başyazarı Ahmet Ağaoğlu'ydu. O senelerde Ağaoğlu'nun çok yakın bağlantısı olduğu diğer Türkçe basılan gazeteyle İrşad gazetesi idi. Bu gazete, İsa Bey Aşurbeyli aracılığıyla çıkarılıyordu (Meyer, 2021: 93).

Fakat gazete yayımlamaları süreklilik teşkil etmedi, Rus baskısı sonucu önemli yayımlar yapan Keşköl gazetesi kapandıktan sonra ardından "Şarki-Rus"un basımına kadarki on dört sene boyunca, Azerbaycan Türkçesinde hiçbir gazete ve jurnal basımına izin verilmedi. Bu Çar Rusyası'nın Azerbaycan Türklerine karşı yürüttüğü sömürgecilik, Ruslaştırma politikasını doğurdu, Azerbaycan dilinde gazete yayımlamak isteyenler Çar. III. Aleksandır'ın Kafkas Müslümanları için söylediği "Bırakın onlar Rusça okusunlar." sözünü hatırlatır, Çarizmin yürüttüğü bu politikaya karşı mücadele veren aydınlar, millî basının yayınlanması için büyük çaba sarf ediyorlardı. Zira millî bilincin uyanması için aydınlara göre basın, çok önemli bir araç konumundaydı (Aşırılı, 2009: 40).

1920 yılındaki Rus işgali ve ülkede kurulmuş olan Sovyet yönetimi sonucu Azerbaycan'da yayınlanan dergi ve gazetelerin içerdiği konuları da değişim ve dönüşüme uğramıştır. Azerbaycan'daki idareyi ele geçiren yerli komünistlerle beraber basın da farklı biçimde yayınlar yapacaktır. Zira itaatkâr Sovyet vatandaşı yaratılması için basın aktif şekilde kullanılmıştır. 1980 senesine kadar geçen zaman içerisinde Moskova'da çıkan Rusça yayınlar, Azerbaycan basınına düşük dereceye indirerek vatandaşların dikkatini çekmez bir duruma getirmiştir (Akarslan, 2019: 3).

2.4.4. Millî Bilincin Gelişmesi

Jön Türk harekâtının etkisinde kalan Azerbaycanlı Türk entelektüelleri arasında ilk siyasi girişimler, partilerin oluşmasından daha önce başlamıştır. XX. yüzyılın ilk senelerinde, politik partilerin kurulmasından önce, Bakü endüstri alanında servet sahipleri ve Azerbaycan Türkü toprak sahibi endüstriciler aracılığıyla sağlanan ekonomik destek sayesinde teşkilatlanmış politik bir grup ortaya çıkmış oldu. Bu tek vücut olmuş grubun düşünceleri, Anadolu'daki Jön Türkler faaliyetinin etkisi altında kalmıştı. Görüşleri olan Pan-Türkizim, Jön Türklerde olduğundan daha kuvvetliydi (Çelik, 1996: 67). Milliyetçilik harekâtının Azerbaycan, Türkistan ve Kırım da başlaması sonucunda, ardından Osmanlı coğrafyasını da kapsayacak büyüklüğe sahip olacaktır.

Pan-Türkçüler, seçkin bir eğitimin ve yaşadıkları devir için sıra dışı olan deneyimlerin ürünüydüler. Özgün ruzmaneleri süreç içerisinde farklılaşmakla beraber, geç imparatorluk döneminde sürmekte olan hususi ilerlemelerin ayrılmaz bir hissesiydiler. Onlar imparatorluklar arası insanlardı ve Orta Kafkasya'nın Müslüman topluluklarında cereyan eden sosyal, kültürel ve siyasi mücadelelerin merkezinde yer aldılar. Dahası, başka pek çokları gibi Pan-Türkçüler de Müslüman dinî hüviyetine göndermede bulundular ve bu açıdan, öz devirlerinden başka diğer pek çok kendi insanına benziyorlardı (Akman, 2021: 199).

Avrupa'da Türkiye'de üretilen halı, kilim ve marangozluk ürünlerine artan ilgi ve bunun da tesiriyle yabancıların Türklerin tarihsel ve kültürel konuları açısından araştırmalar yapılması merakını uyandırmış oldu. Bu hususta, Türkoloji çalışmalar için araştırmalar yapmak üzere yabancı entelektüellerin sayısı artmıştır. Yabancıardan önce Türkoloji çağrısına ilk önce kulak veren Asya Türkleri, İstanbul Türkçesini kabullenme çabasına girişmişlerdir. Doğu Türklerinin buna öncülük etmesinin esasında Türkiye Türklerinin Osmanlılık ve İslamlığın temsilcisi olmaları ve Türk hakanlık tahtında bulunmaları yatmaktadır (Durgun, 2019: 16).

Rusya işgaline uğrayan Türk şehirleri için pek mühim bir dönem başlangıcı oluşturan 1905 Devrimi, Kafkasya Türklüğündeki millî güçlerin tekamülü dâhilinde takdire şayan bir başlangıç oluşturmıştır. Bu dönemden başlayarak kısmen geniş bir nefes alma olanağı bulan Kafkasya Türkleri sanat, maarif, sosyal ve siyasi hayatta önemli adımlar atmışlardır (Çağın, 2020: 282).

Azerbaycancılık kavramına gelince, N. Nesibli'ye göre bunun 1930'lardan itibaren Sovyet devrinde Azerbaycan'ı Türk menşeinden uzaklaştırmak için yapılmış siyasi bir harekât olduğu bugün çok daha iyi anlaşılmıştır. Eğer Rusların ve Farsların iddia ettikleri kimi Azerbaycan coğrafyasında yaşayan bu insanlar eğer Selçuklular ve İranlılar devrinde Türkleştirildilerse bunların bugünkü dilinde o eski İran veya Kafkas dillerinin kalıntılarının olması gerekmez mi? Başka bir delile lüzum kalmadan bu dil gerçeği ile bu iddia rahatça çürütülmüştür (Nəsibzadə, 1998: 91).

Trankafkasya siyasal birliğin çökmesinden sonra işlerliğini kaybeden Seim'deki (yasama organı) Müslüman temsilcileri, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Millî Şurası'nı yaratarak, yeni bir ulusun oluştuğunu duyurdular. Şimdiye kadar coğrafi bir toprak parçasının ismi olan Azerbaycan, artık iki milyonluk bir ülkenin ismiydi. Tatarlar, Kafkasya Türkleri ve Müslüman cemaatleri gibi farklı adlarla anılan yurttaşlar, artık resmen Azerbaycan Türkleri veya Azerbaycanlı olmuştu. Fakat ülkenin bu adı, kararlaştırılmamış sınırlar içinde istifade edilmesi, bir zaman sonra İran rejiminin hoşnut bırakmamış ve itirazlarını dile getirmişlerdi. Tahran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tebriz'i İran'dan koparmak üzere Osmanlılara alet olduğu şüphesini duyuyordu, bu şüphe Osmanlıların 1918 Haziran'ı boyunca bu vilayeti tekrar ele geçirmesiyle daha da kuvvetlenmişti. Bu nedenle Azerbaycan yeni kurulan yönetim, İran'ın rahatsızlığını yatıştırmak üzere, harici işlerinde Kafkas Azerbaycan'ı ismini kabullendi. Azerbaycan, hür bir devlet olduktan sonra yeryüzündeki ilk Müslüman cumhuriyetini teşkilatlandırmak ve ardından ikinci adım olarak, bir başkanın seçimi idi. Bu görev, içinde Han Hoyski seçilmiştir. Görevinin ilk gününde kabinesini kurmuştu. Yönetim, ilk olarak Gence merkez olmak üzere Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dünyaya resmen duyurmuş oldu. Hakikaten de AHC kurulduğu devirde İran'da şahlık, Türkiye'de sultanlık, Afganistan'da padişahlık, Hive ve Buhara'da ise hanlık egemenliği sahipti (Akifoğlu, 2017: 781-782).

Azerbaycan bağımsızlığının uzun sürmemesinin nedeni, yeni bir işgalle yüz yüze kalmış olmasıydı. O devrin elverişsiz şartları sebebiyle yeni kurulan devletin kolay bir şekilde Rus

işgaline uğraması pek uzun sürmedi. Bu işgalin diğer işgalden hiçbir farkı yoktu. Moskova’da başa geçen Bolşevikler, işgalden sonra yeniden eski geleneklerini devam ettirmeye başlamışlardır. Zira başa geçer geçmez ilk işleri, yeniden komşu devletleri kendi esareti altına almalarından kaynaklanıyordu.

Bolşevik rejiminin sosyalist çizgi içerisinde oluşturdukları ilkeler halkı etkilemek için uyandırdığı sözde iyimser ve umut verici hava, Rusya Türklerini de tesiri altına almıştır. Zira son Çar ve rejiminin tüm halkları, bu olaylar karşısında iyimserlik ve hayranlık içerisindeydiler ve Rusya'daki Müslüman Türk önderler de monarşi yönetimin esaretinden kurtulmayı sevinçle kutlamışlardı. Öbür yandan Rusya Türkleri, öz aralarında bir birlik ve beraberliğe doğru etkinliklerini sürdürüyorlardı. Daha önce mevcut olan düşünce ayrılıkları tekrar canlandı ve bu, 14 Mayıs 1917 yılında Moskova'da bir araya gelen Müslüman cemaatler için Müslüman kurultayında büyük bir sorun haline gelecekti. Bu konuda iki esas düşünce egemendi: İlki Rusya dâhilinde Türklerin birlik ve beraberliği sağlanacak, bu beraberliğin merkezi hale getirilmesi ve kültür birliği, yani merkeziyet düşüncesi, ikincisi ise coğrafi muhtariyet düşüncesi, yani Adem-i Merkeziyet düşüncesi. Bu hususta ilk fikrin savunucuları Tatar Türkleri tarafından, ikincisi ise Azerbaycan Türkleri tarafından müdafaa edilmekteydi ve MP programında yer almaktaydı (Çelik, 1996: 73).

Zenkovsky, 1913 senesinde Türkiye’deki Rusya Türklerinin Tatarcılık-Türkçülük münakaşasını kendi aralarında bitirdiklerini ve Turancılık düşüncesine geri döndüklerini kaydetmektedir. Akçura aracılığıyla büyük destek bulan bu ilerleme, radikal Turancı ülküsüne sahip olan, Kırım, Kafkasya ve Asya Türk göçmenlerinin yaşadıkları durumlar karşısında yüzlerini giderek daha fazla çevirdikleri kültürel ve politik Pan-Türkçülük ülküsünün bundan sonra hangi yol çizeceği ve bu hususta izleyeceği yöntem mevzusu hususi bir yere sahip olmuştur. Berkes, ihtilalin gerçekleştiği dönemde Rusya’ya seyahat edip geri dönen Akçura’nın, dönüşünde, Türkçülüğün de sömürgecilikten başka bir şey olmadığını iddia ettiğini ve o devirde bunun ciddi bir iddia olduğunu kaleme almaktadır. Bu hususta yukarıda tartışıldığı gibi Pantürkizm Turancılığa, Turancılık da ırkçılığa indirgenemez çünkü her iki ülkü dâhilinde hem siyasi hem de politik yönden ilkeleri barındıran değişik yaklaşımlar bulunmaktadır. Politik ve kültürel vurgunun örtüştüğü, böylelikle ırkçılık boyutunun öne çıktığı fakat belli süre aralığına ve belli şahısların fikirlerine indirgenebilir. Yaygın olarak Turancılık, bütün bu ülkülerin ortak ismi olarak kabul görülebilir ve tartışıldığı coğrafya ya da süre dilimine göre tanımlanması gerekir

(Tokluoğlu, 2012: 134). Bazı yazarların Pan-Türkçülük ülküsünü sömürgeciliğe indirgemeleri, kanıtlanmamış bir yorumdan ibarettir. Zira Panslavizm tehdidine karşı, Kafkasya Türkleri Pantürkizm ülküsü ile cevap vermişlerdir. Azerbaycan'da gerçekleşen milliyetçilik, işgale uğramış olan bir devletin, bağımsızlık mücadelesidir. Kısacası romantik milliyetçiliktir.

Ö. F. Numanzade'nin bahis ettiği gibi: “İnsan milleti uğrunda o vakit can yandırır, ona o zaman aşık olur ki, onu yakından tanıyıp kalpten sevsin, yoksa kuru ve yalancı gösterişlerle arada muhabbet, aşk değil, hiç sade arkadaşlıkta yapılmaz. Ben yüksek sesle bağıryorum ki biz kendimizi tanımıyoruz, biz kendi milletimizin adını bile bilmiyoruz. Evet ey Türk ister sıkıl, isterse şakın ol, yakandan el çeken değilim. Sen her şeyi öğrenmek istediğin halde, niye kendini bilmek istemiyorsun, niye öz varlığından, niye öz soyundan ve neslinden haberin yok?” (Nəsibzadə, 1998: 5).

2.4.5. Azerbaycan'ın Cedit Hareketindeki Rolü

Batı'daki aydınlanma felsefesinin İslam coğrafyasına tesir etmesi ve “usûl-i cedîd” isimli eğitimin yaygınlaşması sonucu Ceditçilik harekâtı gün yüzüne çıkmıştır. XIX. yy. sonlarına kadar Rus İmparatorluğu'nun işgaline uğramış olan bölgelerde yaşayan Müslümanların da ilk eğitimini kentlerde bulunan medreseler dâhilinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan okullarda tradisyonel metotlarla yalnızca okuma yazma ve ilmiyal bilgisi öğretiliyor, ilaveten Kur'an'dan birtakım surelerin ezberletilmesiyle yetiniliyordu. “Usûl-i kadîm” denilen bu tarza karşı çıkarak yerine usûl-i cedîd ismiyle Batı'daki eğitim uygulaması tesiri altında kalan ve bu yöntemin önünü açan şahıslara ise Ceditçiler ve bunlar sayesinde ilerleyen harekâta da Ceditçilik (Djadidisme) denilmiştir. İlk eğitimin reformu ve yeni öğretim yönteminin istifade edilmesi görüşünün başta gelen ismi Gaspıralı İsmail Bey'dir. Kırımlı olan İsmail Bey, eğitim ve öğretim maksadıyla bulunduğu İstanbul'da genç Türklerden, Paris'te iken de sosyalist ve liberalistlerin düşüncelerinin tesiri altına girmiş, bu nedenle Batı'daki öğretim uygulamasını tanıma fırsatı bulmuştur. Gaspıralı İsmail Bey, Kırım'da ve Rusya'daki diğer Türk şehirlerinde yurttaşların dâhilinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulması için ilk önce maarif ve kültüre üstünlük verilmesini istiyor, ıslah faaliyetlerinin ilkokullardan başlatılması, bu mekteplerde uygulanagelen usûl-i kadimin terkedilerek yerine usul-i ceditin yerleştirilmesi gerektiğini müdafaa ediyordu (Akyol, 1993: 211).

Gaspıralı İsmail Bey önderliğinde Türk eğitimciler XIX.yy. sonlarından itibaren millî mekteblerini, yani usul-i cedit mekteblerini kurmaya başladılar. Bu devirde millî bilincin canlanması rejimin Ruslaştırma siyasetine hizmet eden ve eski dinî hurafe-cahilliyeye olanak sağlayan eğitim müesseselerinin iptaline yardım gösteriyordu. Azerbaycan basını ve entelektüelleri dünyevi bilimlerin tedrisi, ulusal öğretmen kareleri hazırlığı, ana lisanının öğretilmesi ve bu gibi başka konulara da özen gösteriliyor, yurttaşları mariflendirmeye çalışılıyor ve bu hususta, okuma yazma oranının artması amaçlanıyordu. İsmail Bey Gaspıralı ile Azerbaycan entelektüellerinin temasları da burada “usul-i cedit” mekteblerinin ilerlemesini süratlendiriyordu. Odur ki, XIX. yy. ikinci yarısından başlayarak cami dahilindeki mekteplerde tabakalaşma gözlemlenmektedir. Bu, her şeyden evvel öğretim zımında, maksat ve görev, öğretimin reformlaşmasında ve metotlarında özünü gösteriyordu. Bayındır eğitimci, ruhani mekteplerinde tedris metotları Rusya ve Avrupa deneyimine adapte edilmeyi, umumi tedris içerikli derslerinde geçilmesi ile tedrisin büsbütün dünyevi seciye almasını talep ediyorlardı. Onlar medreselerde görülen derslerin programlarını tebdil edilmeyi, Azerbaycan lisanında sınıfların düzenlenmeyi, tedris kursunu sınıflara bölmeyi, bir bütün öğretimi yeni metotla götürmeyi üstün tutuyorlardı (Ahmedov, 2016: 568).

Ceditcilik akımı tarihsel, kültürel, lisan, din ve ideal birlik beraberlikten dolayı Rusya Müslümanları arasında hızla genişlemiş, Kazan’ın yanı sıra hususiyetle Türkistan ve Azerbaycan’da etkisini göstermiştir. Gaspıralı’nın usul-i cedit akımını hayata geçirmesinden evvel de Azerbaycan’da Arapça’ya dayalı klasik tedris modelinin kusurları ve yanlışlıkları üstünde duran önemli şahıslar olmuştur. Bu kişilerden birisi de âlim ve edip şair olan Abbaskulu Ağa Han Bakıhanlı’dır. Abbaskulu Bey göre tedris dilinin Türkçe olması gerekliydi. Bu konu üzerinde durarak birtakım teşebbüslerde bulunmuş ve bu konuyu müdafaa etmeye çalışmıştır. Bir diğer ileri gelen isimlerden birisi de Hasanbey Melikzade Zerdab idi. Zerdabi, çok yönlü bir ilim adamıydı; hususiyetle güçlü bir maarifçiydi. Ona göre eğitimin Türkçe yapılması, Azerbaycan eğitiminin en hususi mesellerinden birini teşkil etmiştir. İlk Azerbaycan gazetesi olan Ekinçi (1875-1877) Hasanbey Zerdabi tarafından yaratılmıştır. Bu gazetenin amacı ülke dâhilinde ve haricinde reformcu düşüncelerin yayılmasını sağlamaktı. Zerdabi tarafından ilk Türk kız ortaokulu da açılmıştır. Bu amaçla Azerbaycan’ın Nahçıvan, Bakü, Ordubad ve Şirvan gibi kentlerde usul-i cedit okulları açılmış ve buralardan Ceditçi entelektüeller yetişmiştir (Akyol, 1993: 212). Ceditçilik akımı Azerbaycan’daki bilgeli kesimlerin sosyalist, liberal ve milliyetçilik düşüncelere duyarlı olduğu yenilikçi bir perspektif yaratması bakımından manalıdır (Çağla, 2002:

13). Ceditçilik akımı, XIX. yüzyılın sonundan Türkiye coğrafyasından başlayarak İran, Afganistan ve Türkistan olmakla birlikte çevre devletleri de tesiri altına almıştır. Zira bu nedenle bu bölgelerde bulunan entelektüeller ve genç reformcular ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece ceditçilik akımı devrin Çarlık Rusyası'nda da İsmail Gaspıralı önderliğinde yayılmış ve böylelikle bütün İslam inancına sahip olan devletlerde de etkisini göstermiştir. Türkistan'daki Ceditçilik hareketinin temel hedefi, en azından bu akımın ilk başlarında Ziya Gökalp'ın modernleşmek ve Avrupalılar gibi teknolojiye ilerleme kaydedip zırhlar, uçaklar vs. yapıp bunlardan istifade edebilmektir. Biçimce ve yaşam tarzıyla Avrupalılara yaklaşmak değildir, şeklinde anlatmak istediği fikir ile uyumlu olmuş ama daha sonra bazı eksen kaymaları ister istemez ortaya çıkmıştır. Ceditçilik hareketinin XX. yüzyılın başındaki üyeleri özgür yaşamak için evvel genç nesilleri zamanın fen-doğa bilimleri eğitimi esasına göre öğretme hedefinde olduklarını öne sürerler. Bu devirde yoğun biçimde bilgilenme fikri ve pozitivizm tesiri hissedildiğinden usul-i cedit mektepleri ister istemez ve başlarda haberdar olmadan bu düşüncelerin de genişlemesine hizmet etmiştir (Kılıçoğlu, 2019: 67).

1905 senesine kadar ilkokulları değerlendirme sorunundan oluşmuş olan Ceditçilik, bu dönemden sonra kültürel ve toplumsal hayatta da reformu müdafaa eden bir akım durumuna geldi. Eğitim ve öğretim alanında medreselerin ıslahı, okuma yazmanın basitleştirilmesi, okuma oranının arttırılması ve kadının sosyal hayattaki konumunun yükseltilmesi gibi mevzularda olumlu hizmetler gören bu akım, diğer sahalarda uygulamanın olumsuz tutumu ve farklı engeller nedeniyle istenilen başarıya ulaşamamıştır. Kazan, Kırım, Azerbaycan ve Orta Asya'da yaşanan uyanış faaliyetleri tarihi ve politik köklerini Ceditçiliğe dayandırmaktadır. AHC'de doğrudan doğruya Ceditçilik akımına dayanmaktadır ve Ceditçi eserler yayımlanmaktadır (Akyol, 1993: 213).

Bu akımın öncüleri, Azerbaycan Türkleri ve Kırım ağırlıklı Tatar Türkleridir. Kazan Tatar Türkleri, batıya olan yakınlıkları ile beraber İstanbul, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan dinî düzeltmeler, çağcıl akımların da tesiri altında kalmışlardır, bu nedenden ötürü Ceditçilik akımı, Türkler arasında dinî mevzularda reformcu bir çizgide gelişme göstermiştir. Tatarları başlarda Kazak ve Kırgız bozkırlarına girişte ve göçbeleri İslam dinî yoluyla ehlileştirmede bir vasıta olarak gören Çarlık Rusyası, yönetimde daha sonra işin mevzusunu farklılaştırmaya başlaması ve genişleyerek sömürmeyi planlaması Orta Asya coğrafyasında öz çıkarına bir ihtilaf yaratma ve bu

ihtilafın yine aynı Tatarlarca Rusya'nın heartlandı haline gelmiş olan Kazan ve Astrahan'a taşınma ihtimali nedeniyle dikkatle izlemeye ve hareketlerini kısıtlamaya başlamıştır. Çarlık rejiminin kültür alanında yürütmüş olduğu siyaset Orta Asya'daki Türk boyları arasında ortaklaşa lisan ve kültüre dayanan birlik ve beraberlik düşüncesinin ve millî bilincin oluşmasını istemediği için her türlü komplo teorilerine el atılmıştır. Zamanla bu konuda başarılı olunmuştur (Kılıoğlu, 2019: 70).

2.4.6. Eğitim

Rus işgaline uğrayan bölgelerden biri olan Kuzey Azerbaycan'da ulusal hüviyetin ilerlemesinde en mühim rolü eğitim alanında gerçekleştirilen hareketler oynamıştır. Rusya, esareti altına aldığı bütün memleketlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da açtığı mektepler vasıtasıyla devlet makamlarında çalışacak Rusça bilen ve hükümete sadık yerel memurlar yetiştirmeyi hedeflemiştir. Böylelikle bu mekteplerde öğrenim görecektür Müslümanlar, Rus camiasına ve Çarlık idaresine daha kolay uygunluk gösterebileceklerdi (Turan, 2017: 431). Ruslar tarafından Kafkasya'da ilk açılan okul, Azerbaycan'ın Şuşa bölgesinde 1830 yılında inşa edilen Kazan Mektebi'dir. Kazan okulunun ardından sırasıyla Bakü, Nuha, Şamahı, Gence ve Nahcivan kentlerinde açılan okullar takip etmiştir. Daha çok zengin kesimin çocuklarının okutulduğu bu mekteplerde pozitif bilimler öğretilmekteydi. Rus rejimi bu mekteplerde eğitim alan çocukları tercüme faaliyetleri, memuriyet gibi işlerde öz çıkarları doğrultusunda istifade etmeyi hedeflemiştir. Bu mekteplerde eğitim gören Türk öğrencilerin sayısı azdır. Çünkü Müslüman aileler "dinî kaygı" içinde olduklarından çocuklarını bu mekteplere göndermiyordu. Daha çok Gürcü, Slav ve Ermeni asıllı ailelerine mensup olan çocukları bu mekteplerde eğitim görüyorlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya Müslümanları arasında İslamcı reformcu akımların arttığını ve dinî asrın algısına göre bazı din âlimlerince yorumlanmaya başladığını görmekteyiz. Hususiyetle Ruslara yakın muhitte yaşayan veya Rus memuriyetinde, askeri görevde bulunan birçok seküler düşünceli entelektüel, ıslahatçı konseptleri kabul etmiştir. Bunlara karşı olan grup da İslam'ı katı kurallara dâhilinde gösteren ve köhne düşünceyi temsil eden eski zihniyet de olanlardı. Başka taraftan ıslahatçı fikri kabul eden, medresede eğitim görmüş, hususiyetle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkiye, Mısır, Pakistan ve İran'da gün yüzüne çıkan politik kargaşaların tesiri altında kalmış, kültürel ve din hususlarını koruyarak

reformist akımların hayata geçmesini isteyen bir entelektüel kesimde mevcut idi (Akım, 2018: 2196).

Azerbaycan entelektüelleri 1918’de ve ardından 1921 senesinde Latin alfabesine geçmek için birtakım teşebbüslerde bulunmuştur. 27 Haziran 1924 tarihinde Latin alfabesi, mecburi devlet alfabesi olarak kabul edilmişti. 1 Ocak 1929’dan başlayarak tüm mekteplerde Latin alfabesi okutulması zorunlu kılınarak tüm kamusal kurumlar, kuruluşlar ve neşriyatlar Latin alfabesine geçmiştir. Fakat Latin alfabesi bu dönemde uzun süreli olmamıştır, zira 1927’de yapılan AzKP’nin VIII. kongresinde bir manifesto ilan edilmiştir. Bu manifestoda, Sovyetleşmek ve geri kalmamak için mutlaka Kiril alfabesinin öğrenilmesi gerektiği belirtilir. Rus baskısı sonucu alfabede yeniden değişikliğe gidilerek 1939’da Kiril alfabesi getirilmiştir (Yeşilot, 2015: 90). Rusya’daki Türkleri asimile etme konusunda tanınmış olan uzman İlminski, Rusça öğretim veren mekteplerin yerli halklar arasında meşhur olmadığını onların Rus devletinden uzaklaşıp yabancılaştığını fikrini ortaya atarak müfredatlı Türk-Tatar mekteplerinin yaratılması düşüncesini önerdi ve yönetimin desteğini almayı başardı. Bu mekteplerin yaratılmasının ilk senelerinde kısmen yerli dillerde veriliyor, ayrıca Rus kültür ve medeniyeti tercümeyle okutuluyordu. Üst sınıflarda ise dersliklerde eğitim yalnızca Rusça veriliyordu. Bu, N. İlminski’nin fikrinde Rus olmayanlar arasında Rus lisanı ve medeniyetini geniş kısma yaymanın en elverişli yoluydu. İlminski, Kiril alfabesi temel alınarak Türkler için yeni alfabe reformu ile de şöhret kazanmıştır. İlminski’nin tasarısı tam manasıyla Sovyet devrinde hayata geçirilecektir (Nesibli, 2021: 240).

Sovyet Rusya’nın sosyal, iktisadi ve siyasi alanlarda yürüttüğü özümseme siyaseti; kültürel alana da yansımıştı. Sovyet yönetimi, ilk olarak tarihi köklere sahip milletin özgürlüğünün esası olan Azerbaycan Türkçesine karşı baskıya başvurmuştur. Zira öğretimde Kiril alfabesinin kullanımı ve Rusçanın öğretim dili olarak mecburi kılınmış, Azerbaycan Türklerinin öz kültür ve medeniyeti ile olan ilişkisinin önü alınmaya çalışılmıştı. Fakat Azerbaycan’ın önde gelen birçok ismi Sovyet rejiminin gerçek hedefinin farkına vararak buna karşı koymaya çalışmıştır. Bu perspektif 1923 senesinde düzenlenen XII. Umumbakü Parti Kongresi’nde S. Orconikidze, L. Mirzoyan, E.H. Garayev R. Ahundov ve M.D. Hüseyinov’un konuşmalarından sonra kamusal dil mevzusunda Azerbaycan Türkçesini müdafaa eden R. Ahundov tarafından öne sürülen dokuz bölümden oluşan “Millî Mesele Hakkında Karar” oy birliğiyle kabul edilmiştir (Yakar, 2018: 309).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin savunduğu Marksist-Leninist ideoloji devlet ve toplumsal hayata entegre edilerek ve bu hususta sosyal hayatın bütün yönlerini dönüştürmeyi öngördüğünden, sosyalist Sovyet camiasını yaratmak maksadıyla inkılâbın ilk zamanlarından başlayarak bir sosyalist kültür inkılâbı da başlatılmış ve bu kültür inkılâbını gerçekleştirmeye hizmet edecek tarzda bir halk öğretim yöntemi oluşturulmuştur. Sosyalist kültür inkılâbıyla SSCB'yi oluşturan halkların ulusal kültürleri baskı altına alınırken ulusal ve manevi değerlerden özgür bir emekçi kültürün oluşturulması amaçlanmıştır. Netice olarak SSCB'de Rus lisanı ve kültürünün esas faktör olarak yer aldığı sosyalist etkenli “Sovyet yurttaşlığı” bir üst hüviyet haline getirilirken yerelde cumhuriyetler ve cumhuriyetlere bağlı daha alt birimlerde ideolojinin esas unsurlarıyla çelişmeyecek biçimde kendi sosyalist etkenli kültürlerini savunmalarına ve yaymalarına olanak sağlanmıştır (Turan, 2018: 438).

Azerbaycan lisanının değiştirilmesi süreci de Sovyet rejimi siyasetinin en önemli parçası olmuştur. Bu devirde lisanın adı resmen dönüştürülmüş “Türkçe, Türk dili, Azerbaycan Türkçesi” yerine, “Azerice, Özbekçe, Kazakça” vb. gibi adlar kabul edilmiştir. Azerbaycan'da 1936 senesinde “Türk ve Türkçe” sözleri resmen kaldırılmış, üstünde “Türk” yazan kimlikler iptal edilerek yerine “Azerbaycanlı” sözü getirilmiş, “Azerbaycan Türkçesi” yerine ise “Azerbaycan dili” söyleminden istifade edilmeye başlanmıştır. Tarihlerden de anlaşılacağı üzere, bu politika hususiyle “çelik adam” lakaplı Stalin'in devrinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. 1924 Anayasası'nda kabul edilen 34. maddede geçen “Türk-Tatarca” adı, 1936 Anayasası'nda Azerbaycanca, Özbekçe, Türkmence olarak dönüştürülmüştür. Sovyet devrinde, hususiyle 1938 senesinden başlayarak Rus lisanının öğretimine ve bu öğretimin geniş bir alana yayılmasına çok önem verilmişti 1920-1921 senelerinde ADRBK Başkanları (Başbakan) Fathali Han Hoyski ve Nasib Bey Yusifbeyli; parlamento başkan yardımcıları H. Ağayev, C. Beybudov; hükümet üyeleri H. Refibeyov, İ. Ziyadhanov ve F. Köçerli gibi önemli isimler milliyetçi oldukları için öldürülmüşlerdir. Bundan başka, önceden de belirttiğimiz gibi Azerbaycan'da Nisan 1920-Ağustos 1921 tarihleri arasında yüzlerce entelektüel Sovyet terörünün kurbanı olmuştur (Celilova, 2012: 49).

2.4.7. Modern Edebiyatın Doğuşu

Millî bilincin oluşması için eğitim alanında reform hareketlerinin gerçekleşmesi çok önemliydi. Zira Ruslaştırma politikasına karşı en iyi savunma sistemi, yurttaşların bilinçlenmesiyle

gerçekleşebilirdi. Bu hususta aydın ve burjuva kesimi tarafından, eğitim ve kültürel alanda bir takım yeni kurumlar yaratıldı. Edebiyat alanında Türkçülük ülküsünün yeni nesillere armağan edilmesi açısından kendi canlarını siper eden Ahmed Cavad, Hüseyin Cavid, Hacı Kerim Sanılı, Mikail Müşfik vb. şairler yurttaşların bilinçlenmesi için büyük çabalar sarf etmişlerdi.

Yerli burjuva kesiminin desteğiyle yaratılan ve Bakü’de yayımlanan bazı gazete ve dergiler hususiyetle Hüseyinzade Ali Bey’in tesiriyle Türkiye’ye yakınlık konusunda o kadar ileri gitmişlerdi ki Hayat, Füyuzat, Teze Füyuzat, Şelale tamamen Türkiye Türkçesiyle yayımlanıyordu. Bu dönemde Türkçe yayımlanan gazetelerden biri de Açıksöz gazetesi idi. M.E. Resulzade’nin idaresindeki Açıksöz gazetesi de “ortak dil” idealine, sade bir Türkçeden istifade etmek suretiyle büyük katkı sağlamıştır. 1905 yılından sonra Azerbaycan edebiyatının uyanma, dünyayı tanıma, silkinip kişiliğini arama ve bulma devridir. Bu devirde Azerbaycan edebiyatı hem Türkiye hem de Rusya’daki edebi akımların, politik ilerlemelerin tesiri altına girmiştir. Bu dönemden itibaren İran edebiyatı, tesirinden uzaklaşmaya başlamış ve hatta 1850’lerden sonra Ahundzade’nin eserleri ve matbuat hayatının yayılmasına bağlı olarak daha gelişmiş aşamaya gelerek İran edebiyatını da tesiri altına almış, ona yol göstermeye başlamıştır. XX. asrın başında İran’daki edebiyat, bir yandan da Türkiye’deki edebi, politik çekişmelerin etkisi altındaydı. Bu dönemden itibaren Azerbaycan düşünce ve edebiyat hayatı, aslında üç büyük temayülün tesiri altındadır: Birincisi Türkiye’ye ve İsmail Gaspıralı’nın tesirlerine bağlı olarak Turancılık cereyanının, ikincisi Türkiye, İran ve başka İslam devletlerinin etkisiyle İslamcılığın ve üçüncüsü ise Rusya’nın modern politik ve toplumsal çekişmelerinin sonucunda sosyalist hareketlerin tesirine kapılmıştır. Azerbaycan, 1920’lere kadar Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye ve Rusya aracılığıyla tanımıştır (Akpınar ve Ağca, 2018: 81).

XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarından itibaren medeniyetinin temsilcileri olan A. Bakıhanov, M.Ş. Vazeh, M.F. Axundov, N.B. Hakverdiyev, H.B. Zerdabi, M.E. Resulzade, N. Nerimanov, S.S. Axundov, C. Memedguluzade, M.E. Sabir, Ü. Hacibeyov, E. Ezimzade ve diğer bu gibi görkemli önde gelen isimlerin yaratıcılığında halkın manevi hayatını zedeleyen toplumsal adaletsizliklere karşı mübareze, aynı süre içerisinde Azerbaycan sanatı ile edebiyatının en iyi başarılarının geniş tebliği öz yapısal çizgiler halini aldı. Onların bu eylemi neticesinde dahi Nizami’nin, Fuzûlî’nin, Nesimi’nin vb. eserleri, aynı anda halk arasında geniş yayılmış destanlarımız birçok devletin merak konusu olmuştur ve bazı devletlerde meraklı sanat eserlerinin

yayılmasına vesile olmuştur (Kurbanov, 1997: 22). 1920 yılında yeniden işgale uğrayan Azerbaycan'da edebiyat alanında da yeni şekillenmeye maruz bırakıldı. Ruslar bu seferde sosyalist rejim altında baskıcı emellerini yürütmeye devam etmişlerdir. 1937 yılından itibaren Stalin kitlesel baskılarını artırmaya başlamasıyla bu tutum daha kötüye doğru evrilmeye başladı.

Sovyet yıllarının ilk başlarında yapılmış olan edebi değişimler, Azerbaycan Türklerinin romantizmini daha çok 1905 ve 1917 devrimlerinin yarattığı politik ve toplumsal ilerlemeler sonucunda ruh bulmuş bir harekât olarak kıymetlendirilmektedir. Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesinde sömürgeci niyetlerini hayata geçirmeye başladığı senelerde meydana çıkan millî mücadele faaliyetlerinden başlayarak 1920'de tamamen millî siyasi gelişmelerin yürütülmeye çalışıldığı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sonlandırıldığı tarihe kadar uzanır. Çünkü millî romantizm nosyonu, Rus rejiminin baskıları sonucunda millî hislerin zirve yaptığı koşullarla bağlantılıdır. Azerbaycan Türkleri, bu baskıya karşı direnç göstermişlerdir. İşte bu mukavemet millî tavır olarak kendini gösterir. Azerbaycan topraklarında Cevat Hanların, Şeyh Şamillerin verdikleri mübarezeler, bir manada halk hareketi olarak efsaneleşen “Kaçaklar Hareketi” ya da diğer başkaldırı niteliğindeki tavırlar “Millî İstiklaliyet Edebiyatı”nın ana unsurlarını oluşturmuştur (Erol, 2018: 555). Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet döneminde de yazarlar serbest şekilde kendi yazılarını içtenlikle halkla paylaşamıyorlardı. Zira resmi-ideolojik fikre elverişli eser yazma zorunluluğu vardı. “Sosyalist realizm” ismi verilen 1930'lardan başlayarak artık tüm sanat dallarında parti eliyle yürütülen, biçimlendirilen güdümlü bir edebiyat kavramı egemen kılındı. Sanatçılar kimi zaman mecburen, kimi zamanda inanarak bu sosyalist düşünce akımına kendilerini kaptırdı ki çatışma görüşüne elverişli olarak ifade ediliyordu. Sözde yeni bir topluluk kuruluyordu, bu topluluğun da yeni bir edebiyata gereksinimi vardı. Böylelikle eski dünya düşüncesine, hayat tarzına ve bunun tabîî bir neticesi olarak da klasik edebiyata karşı kuvvetli bir mücadele başlatıldı. II. Dünya Savaşı'na kadar Azerbaycan edebiyatı, sosyalist düşüncelere sahip yeni topluluk kurma, eski sosyal hayatı ve insani değerleri dönüştürüp veya yıkma çatışmasına sahne oldu. Birçok kez körü körüne ve tek taraflı bir kavram ile kaleme alınan eserlerin büyük bir kısmı, edebi değerden yoksun, politik propaganda ürünü olarak kaldı (Akpınar ve Ağca, 2018: 89).

Azerbaycan Sovyet yönetimi kurulduktan sonra edebiyatta olduğu kadar tiyatro sahnelerinde bile geniş bir biçimde politik, toplumsal fikirler; sosyalist bir sanat anlayışının ortaya çıkmasını gittikçe güçlendirdi. Devre egemen olan “ihtilalcilik” ruhu ve resmî himaye de

sosyalist kavramı büyük ölçüde tetikliyordu. 1920 ve 1930'lu senelerde yaşamını sürdüren eski kuşaktan şairler arasında yer alan Abdulla Şaik, Ehmed Cavad, Cefer Cabbarlı gibi önemli bireyler, belirli ölçüde tavır farklılığı yaratsalar da hem dönemin ruhuna elverişli hem de öz düşüncelerini zıt olmayan eserler kaleme almaya devam ederken yeni yetişen 1900'lü senelerde dünyaya göz açmış bulunan genç nesil, edebiyat hayatına girdi ve dönemin sosyalist taleplerine uygun eserler vermeye başladı. Bundan dolayıdır ki Sovyet devri Azerbaycan şiirini bu nesille başlatmak uygun olacaktır. Bu gençler arasında Semed Vurğun (1906-1956), Osman Sarıvelli (1905-1990), Süleyman Rüstem (1906-1989), Mikayıl Rızakuluzade (1905-1984), Mir Méhdi Séyidzade (1907- 1976), Memmed Rahim (1907-1977), Mikayıl Müşfik (1908-1937), Resul Rıza (1910- 1981) sayılabilir (Akpınar ve Ağca, 2018: 95). Sovyetler, eğitim konusunda bilgili bir Azerbaycan halkının yetiştirilmesini sağlamıştır fakat şunu da unutmamak gerekir ki Rusların bu tutumu kendileri için yeni bir tip insan oluşturma çabasıdır. Millî sosyal bilgiyi şiirlerle, eserlerle vatandaşlara aktaran dönemin genç şairleri, amaçları uğrunda büyük çabalar harcamışlardır. Çoğu Türk yazar, Stalin rejimi tarafından sürgüne gönderilmiş veya kurşunlattırılmıştır. Azerbaycan tarihi için bir acı gerçek olan bu katliamlar Kafkasya Türklerinin akıllarında repressiya kurbanları olarak anılmaya devam edilmektedir.

2.4.8. Türk Burjuvasının Doğuşu

Azerbaycan'da sanayinin gelişmesi sonucu, Bakü ağırlıklı olarak şehirlere farklı etnik gruplar akın etmeye başladı. Bu dönemde köylerden büyük kentlere çalışma için gelen insanların sayısında fazlalık teşkil ediyordu. İş gücünün artması ve petrolün değer kazanması ile birlikte Azerbaycan Türklerinin içerisinde yeni burjuva sınıfının oluşmasına zemin hazırladı. Çarlık işgali ve baskı sonucu, zaman içerisinde Azerbaycan Türklerinde gelişen burjuva sınıfı halkın kalkınmasına, bilinçlenmesine katkı sağlayacak büyük faydalar sağlamışlardır. Bu dönemde hayır cemiyetler kurulmuştur ve birtakım önemli kurumlar halkın yararına açılmıştır. Azerbaycan aydınlarının sayısında artışın yaşanması, yerli burjuva sayesinde yurtdışında önemli okullarda da eğitim görmelerinden kaynaklanıyordu.

Azerbaycan'da yerli burjuva sınıfının ortaya çıkışı XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Millet kavramının dilimize çağın görkemli yazarlarından biri olan N.F. Axundov'un getirmesi de tesadüf olmamıştır. Basında ilk kez seksenli yıllarda Keşkül gazetesinde millet sözünden istifade edilmiştir. Azerbaycan burjuva milleti ilk önceleri beyler,

tüccarlar ve zanaatçılardan oluşurken bu durum konusunda yeni değişiklikler yaşanmıştı, zira Bakü’de endüstrinin gelişmesi, yeni burjuva sınıfının doğuşuna neden olmuştur (İsmailov, 2014: 388).

1872 senesinden evvel Bakü ve çevresindeki arazilerin %88’i Azerbaycan yurttaşlarının elinde olurken bu durum daha sonraları yabancı sermayecilerin önünü açtıktan sonra değişmiş oldu. Zira bu arazileri yabancılar, meşru veya kanunsuz yollarla satın almaya başlamışlardır. Kendi arazilerini satmayarak petrol istihsal etmeye başlayan yerli Azerbaycan Türkleri ise ileriki zamanlarda petrol servetine sahip oluyorlardı (Mövsümlü, 2021: 21). 1898’de Bakü’de petrol istihsal edilmesi, ABD’nin önüne geçti; 1903’te ise yeryüzünde petrol üretiminin yaklaşık yarısı Bakü’den temin ediliyordu. Keza, iktisadiyatın esas konumlarında Türk burjuvazisinin durumu zayıftı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru çalışan 167 petrol şirketinin yalnızca 49 adedi yerli Türk burjuvazisinin elinde bulunuyordu. Bu şirketleri de başlıca küçük çaplı işletmeler teşkil ediyordu. Kısacası bu şirketlerin payına istihsal edilen toplam petrolün yalnızca yüzde 5’i düşüyordu. Sadece bu durumla da sınırlı kalınmıyordu. Petrol işlenmesi, kimya ve başka endüstri alanlarında da yerli burjuvazinin özel payı yüksek değildi. Bakü servetinin milletlere göre dağılımındaki dönüşme eğilimi, Türk zenginlerinin buradaki Avrupa, Rus ve hatta Ermeni zenginleriyle rekabette konumlarını kaybettiğini göstermekteydi. Temel olarak piyasa eşitsizliği neticesinde milliyetçiliğin doğuşu için uygun zemin hazırladığını, hususiyetle de öz arazisinde yabancılar rekabeti kaybeden taraf olduğu şuuru, Türk burjuvazisinin ulusal problemlerle ilgili sorunlarını ortaya çıkarmaya neden oluyordu (Nesibli, 2021: 241).

Türk burjuvazisinin girişimcilik eylemleri Çarlık rejimi tarafından kısıtlanmıştı. Bunun sonucundaysa Azerbaycan iktisadiyatında birçok alanda Rus ve Ermeni sermayedarlar üstün kesim haline gelmişlerdir. Bu sebeple de Azerbaycanlı iş adamları yerel halkın petrol istihsal etmesi için destek vermek konusunda birtakım teşebbüslerde bulunuyorlardı. Örnek verilmesi gerekirse Azerbaycan’ın önemli hayırseverlerinden olan Hacı Zeynelabidin Tağıyev’le Ağa Musa Nağıyev’in ortak kurdukları “Bakü Tüccar Bankası” idi. Bu banka, Azerbaycan’da ilk ulusal banka olarak da kabul edilmektedir. Bu banka aracılığıyla birçok yabancı sermayeci işletmelerin hisselerinin de alınması olanaklı olmuştu. Azerbaycan’da XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyılın başlarında oluşan ulusal burjuvazi büyüdükçe yabancı sermayecilerle rekabet alanları da büyüme göstermeye başlamıştır. Azerbaycan’ın yerli burjuvazisi yabancı sermayedarları ve onların sahip olduğu şirketleri Azerbaycan pazarlarında sıkıştırmaya çalışıyordu. Azerbaycan burjuvazisi bu meselede

hususiyetle ticaret ve taşımacılıkta çok muvaffakiyetli olabilmışti (Mövsümlü, 2021: 21). Burjuva milletin meydana çıkması Azerbaycan vatandaşlarının hayatında millî bilincin oluşması için önemli bir olaydı. Zira bu durumda kendiliğinden emperyalizme karşı, bölgenin bağımsızlık adına yapılacak mukavemeti de çok mühim meseleydi. Azerbaycan burjuvazisi veya entelektüelleri halkın eğitim alması, bilinçlenmesi için ellerinden geleni yapmayı esirgemediler (İsmailov, 2014: 389).

1905 inkılâbından sonra Azerbaycan’da basın, eğitim ve sosyal alanlarda bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Bu dönüşümün ileri gelenleri Azerbaycan entelektüelleri ve onları savunan Azerbaycan Türk burjuvalarıdır. Hayır cemiyetleri sayesinde Azerbaycan’da eğitimin gelişmesi, halkın durumunun düzeltilmeye çalışılması ve kültür seviyesinin gelişmesi için büyük katkılar sağlanmıştır. Bunlardan biri Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in önderlik ettiği “Müslüman Hayriye Cemiyeti”dir. Bu cemiyetin maksadı; fakir Müslümanları himaye etmek, fakir çocukları sanat mekteplerinde ücretsiz okutmaktır. Tagiyev, gazeteler aracılığıyla Kafkasya’daki Türklere liseyi bitirmiş olan ve yüksek eğitim görmek isteyenler için maddi durumu iyi olmayanlara yardım edeceğini duyurur. Birçok genç, onun sayesinde bu yolla yüksek eğitim alma imkanı bulur. I. Dünya Harbi sırasında çok faal kurum, mültecilere yardım ederek onların her türlü ihtiyaçlarını karşılar; savaşta esir olarak ele geçirilen ve Nargin adasına sürgüne gönderilen Türk askerlerine giyim ve gıda yönünden yardım sağlar (Yeşilot, 2015: 76-77). Azerbaycan millî zenginlerinin temsilcileri Azerbaycan Türklerinin ulus açısından ilerlemesine katkı sağlamakla yetinmiyor, genel olarak Türk dünyasının modernize olmasına da büyük katkılar sağlıyorlardı.

Tagiyev’in Tercüman gazetesinin yayınlanmasında esas finansmanı sağlayanlardan birisi olarak gösterebiliriz. Turan dünyasının her yerinde okunan bu gazetede, devamlı Azerbaycanlı burjuva kesiminin hayırsever davranışlarda bulunmaları ve bu yardımların süreklilik teşkil edilmesi hususunda diğer Türk devletlerinde bulunan burjuvaların da bu hususta yurttaşlarını desteklemesinin gerekliliğine vurgu yapılır (Mövsümlü, 2021: 25).

2.5. Dış Etkenlerin Azerbaycan Türk Milliyetçiliğinin Oluşumuna Etkisi

Azerbaycan’da iç etkenlerle birlikte dış etkenler de Türk milliyetçiliğinin oluşumunu etkilemiştir. Avrupa’da gelişme gösteren sekülerizm kavramı Güney Kafkasya bölgesinde de yankılar bulmuştur. Dinî işlerin devlet işlerinden uzaklaştırılması gerekliliğini savunan bu düşünce zaman içerisinde tüm dünyada benimsenerek yayılmaya neden olacaktır. Dış etkenlerden

bir diğeri ise emperyalist devletlerin ortaya çıkışı ve kuvvetli bir şekilde diğerk devletlerin bağımsızlıklarını ellerinden alarak onları kendilerine hasım devlet olarak görüp işgal etme suretiyle kendi dâhilinde işgal ettikleri devletleri sindirmeye çalışmalarıdır. Emperyalist devletlerden birisi de Rus İmparatorluğu'dur. Fakat Çarlık rejimi Birinci Dünya Savaşı sonucunda çöküşe uğraması ve yerine Bolşevik rejimi gelmesiyle Ruslar işgal etme politikalarından vazgeçmemişlerdir. Azerbaycan'ın işgale uğraması sonucunda ve Müslüman Türklere karşı adaletsiz yaklaşımların sonucunda Kafkasya Türkleri, öz hüviyetlerini kazanmak için mücadeleye girmişlerdir. Yapılan bunca baskı sebebiyle yurttaşların milliyetçilik tutumları ön safhaya çıkmıştır. Bir diğerk başka dış etken ise liberalizm, sosyalizm kavramlarının ülke dâhilinde yayılması ve Ermenilere Ruslar tarafından verilen destekler sonucunda bölgede yürüttükleri işgal hareketleri ve türettikleri Ermeni terörü, Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkmasına neden olmuştur.

2.5.1. Laiklik ve Sekülerizm

Laiklik tarihsel süreç içerisinde Avrupa'da gün yüzüne çıktı. Feodal sistem çökmüş, tanrısal düşüncenin ürünü olduğu ve sosyal, politik teorilerin sonsuza kadar var olacağı düşüncesi sona ermişti. Hristiyan kilisesinin yüzyıllardır yaydığı dini inancın olumsuz yönden ilerlemesi, coğrafi keşiflerin ve buluşların da tesiriyle daha da belirgin hale gelmiştir. Mesela, dünyanın bir tepsi gibi yuvarlak düz olmadığı ifade edilmiştir. Önceden sınanmadan doğru oldukları varsayılan inançların yerini, bilimsel nitelikli bilgiler almaya başlamıştı. XIII. yy. da bir Hristiyan filozof olan Aziz Thomas, oluşturulmuş olan her bir ülkenin insan aklına elverişli şekilde yapılması gerektiğini müdafaa ediyordu. Bir yüzyıl sonra bu kez ünlü bir Müslüman bilim insanı olan İbn-i Haldun, laik görüşün gerçek bir öncüsü olarak meydana çıktı. Ülkenin var olma nedeninin ve camiaların tekâmülünü, tanrısal buyruğa değil; sosyal, iktisadi sebeplere dayandırarak açıkladı. Ayrıca işi, insanın tekâmülünü hayvanın inkişaf etmiş türüne, hayvanın tekâmülünü de bitkinin en inkişaf etmiş türüne kadar bağlamaya götürdü (Kışlalı, 1995: 62). Laiklikte, ülkenin politik ve hukuksal yapılandırmanın dinî kurallara uygun olmaması gerektiği ve camiadaki dinlere karşı ülkenin bîtaraf olması ve ülkenin inanç dâhilinde bulunan dinlerin iç düzeni ve ibadet kararlarına karışmaması gibi konular içermektedir. Bu açıdan hukuksal ve politik alanda belirli bir ussallık ve başkalarına hoşgörü laikliğin yer edinmesi için gerekli olmaktadır (Yılmaz, 2003: 155). Yaygın fakat yanlış bir fikrin, laikliğin ilimdeki ilerlemelerinin neticesi olarak ortaya çıkışıdır.

Bu nedenle, ilimler büyüme gösterdikçe dinler gerilemiş ve laiklik ilmi bir yöntem olarak öne çıkmıştır. Laiklik, argümantasyonun değil, toplumsal koşulların neticesidir (Yayla, 2002: 120).

Rus İmparatorluğu'nun işgal ettiği topraklar dâhilinde Müslümanların dinî ıslahat akımının öncüleri Tatarlar olmuştur. Kırımli İsmail Gaspıralı önderliğinde Ceditçilik olarak başlatılan bu akım, Müslümanların öğretim, sosyal ve ardından da politik hayatının tamamen güncellenmesini amaçlayan bir inisiyatif haline gelmiştir (Çağla, 2002: 92). Azerbaycan politik tarihine bakıldığı zaman dinsel reform ve laik milliyetçiliğin sosyal ruznameye girişinin Musavat'ın kabul ettiği tasarısının revizyonu ile başladığı görülmektedir. Bu devirde Resulzade ümmet ve millet nosyonlarını açık ve net şekilde ayırarak anlatmaktadır (Çağla, 2002: 97).

Laikliği benimsemiş bir devlette bireyle devlet arasında ilişki hukuki yönden ilerler. Zira devletin inançlara tarafsız bir şekilde yaklaşması gerekmektedir ve burada laiklik, idraki dinî dışlamaz. Azerbaycan'da yaşanan durumu ele aldığımız zaman, aynı şekilde burada da birtakım dinî yerine seküler yaşam tezinin benimsenmesi sonucu XX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan camiasında dinî üsteliklerini yerine getirmemesi sonucuna varılmış ve toplumda seküler kavram dâhilinde milliyetçilik bu fonksiyonun hususiyle üstesinden gelmiştir. Buna örnek olarak, XX. yüzyılın en önemli dergilerden biri olan ve Celil Memmedguluzade'nin editörlüğünde Azerbaycan'da yayınlanan Molla Nasreddin Tusi dergisinde İslamcılığın gericiliğinden bahsedilmeye çalışılmıştır.

Bir diğer örneğe Azerbaycan'da kurulmuş olan Musavat Partisi (1912) ilk başlarda Pan-İslamist ilkeler doğrultusunda hareket etmiş fakat daha sonra Muhammed Emin Resulzade'nin başa geçmesiyle birlikte, MP seküler milliyetçi çizgi üzerinde ilerlemeye başlamıştır (Ganbarov, 2016: 70). Resulzade'ye göre din, milleti oluşturan ilkelerden yalnızca biri ve sonuncusuydu. Millet ise laik bir kavram taşımaktaydı ve yalnızca dinsel ortaklığı milletin yaratılmasında yetersizdi. İşte bu laik milliyetçilik açıklaması, sonradan MP ülküsü haline gelmiştir. Ama şunu da ifade etmek gerekir ki MP'nin 1918 senesinde kurulan AHC devrinde de sürdürdüğü seküler milliyetçilik, İslam'ı ve dinî dışlayan ülkü değildi. Kendi kimliğini tanıma devrinde milliyetçi hareketler dinî değerleri içeren biçime malikti. Bu dönemde ümmet ve milliyetçilik bilinci gerçekte birbirine bağlıydı. Bu husus, Azerbaycan entelektüellerinin inanca karşı pozitif tavrı ve Müslüman camiaların Çar Rejimi aracılığıyla dinî zeminde ayrımcılığa maruz kalması ile ifade edilebilir. Bu yüzden hem milliyetçi hem de ümmetçi ideolojiler, Rus-Hristiyan emperyalizmine karşı verilen mübarezelerin ülkücü esaslarını teşkil etmekteydi (Ganbarov, 2016: 71).

Çağla'ya göre Azerbaycan laikliğinin kendine özgü yolunun belirlenmesi için iki önemli yol çizilmiştir. Birincisi, Çarlık Rusya'nın kendisinde modern değişim ve dönüşümler uygulaması ve bu uygulamaların neticesinde Çarlık Rusya'nın laikleşmesidir. Bu doğrultudan Azerbaycan'ın da bu paydan nasibini almasıdır. İkincisi, Azerbaycan'ın kendisinde baş vermiş olan özel ve kamusal alanlarda gerçekleşen yeni şekillenmeler veya modernleşme faktörleridir. Böylece Azerbaycan Türkleri, kozmopolit olan Rus İmparatorluğu'nun Müslüman vatandaşlığından çıkıp kozmopolit olan laik imparatorluğun tebaaları olmuştur (Çağla, 2002: 92).

Çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yasasındaki laiklik kavramı, devlet yapısında var olan bütün dinî kurumlara eşit şekilde davranır. Kanun önünde biri diğerinden üstün değildir. Dinî kuruluşlar varoluşlarını sürekli sürdürmek için devletin dünyasal devletçilik doktrinini onaylamalı ve dinî tekebbüre ve dinî köktencilikten uzak durmalıdır (Mürselov, 2013: 17).

Batı'nın her alanda gelişmesinin ana etkeni aydınların modern düşünceye sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Zira aklın ön plana çıkmasıyla din arka plana gerilemeye başlamıştır. Kısacası dinin camiadaki egemenliği sınırlanmıştır. Modern dönemle birlikte sekülerleşme de kendi kabuğu içerisinde şekillendi. Bu kapsamda birey kendisini toplum içerisinde siyasal alanda millet olarak görmeye başladı ve böylece modern dönemde milletler meydana çıktı. Bir bakıma milliyetçiliğin gelişmesinin sebebi hususi ile sekülerleşmenin hızla yayılmasıdır.

Akeel Bilgrami bununla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Şahsın sekülerist olduğunu ilan etmesinin daha önceki dönemlere isabetle daha acil görüldüğü bir devirde yaşıyoruz, Hristiyan sağ fikrinin egemen olduğu bir yönetim aracılığıyla harplerin sürdürüldüğü, İslam adına bir takım örgütler tarafından teröre başvurulduğu, devamlı yerinden edilmiş ahalinin topraklarının zapt edilmesinin açıkça Yahudiliğe gönderme yapan bir devlet aracılığıyla sürdürüldüğü, çevrelenmiş bir ekalliyetin hayali bir Hindu ihtişamını tekrardan uyandırmak isteyen çoğunluğun planlı kalkışmalarında öldürüldüğü bir devirden bahsediyoruz” (Sayyid, 2016: 213).

2.5.2. Rusların Yayılmacı, İşgalci ve Asimilasyon Politikası

Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişmesini sağlayan ana etkenlerden biri de Çarizmin işgalci harekâtı ve işgal ettikten sonra uyguladıkları baskıcı tutum, kimlikten uzaklaştırma, din ve lisanda uzaklaştırma ve bölgede gerçekleştirdikleri adaletsiz yönetim şekline kaynaklanıyordu. Zira bu tutum Sovyet rejiminde de uygulanacaktır. Ruslar, farklı kültüre ve dine sahip oldukları

için diğer milletleri ötekileştirmiş yani milletleri kendileri gibi görmemiş ve onları bir dış etken olarak kabul etmişlerdir. Ruslar, farklı yönetimler boyunca Türkleri kendileri için bir tehdit olarak görmüş ve bu tutumları neticesinde Türkleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır veya onları asimile etmenin yollarına başvurmuşlardır.

1789 Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin Avrupa'da süratle genişlemesi, Panslavizm ve onu takip eden süre zarfı içerisinde Rus milliyetçiliğinin ve hüviyetinin kuvvetlenmesine ve Rus Çarlık rejimi aracılığıyla da bu ideolojinin bir dış siyaset aracı olarak istifade edilmesine neden olmuştur. Rus milliyetçiliğinin lisan, din ve Ruslaştırma esasında biçimlenişi Rusya'nın zapt ettiği bölgelerde sürdürülmesinin anahtarı olarak görülmüştür. Diğer taraftan Panslavizm akımının "Pan-Rusizm"e evrilerek Rus emperyalist ve gelişmeci siyasetleri üstündeki tesiri ile beraber lisan ve din Çarlık Rusyasından başlayarak Rusya'nın farklı ırkları Ruslaştırma siyasetinin esaslarını oluşturmuştur (Özel, 2014: 101). XIX. yüzyılın ortalarında Rus Devleti, Rus olmayan halklara yönelik bütünleşme siyasetini restorasyon temayülü içine girdi. Bu mevzuda ilk başlarda hükümrân olan fikir, buyurucu ve sömürülen bir camia tasavvuruna dayanıyordu. Yani Çarlık yönetiminin sınır bölgelerinde yaşayan milletlerin ya yaşadıkları topraklardan sürgün edilerek ya da soykırımdan geçirilerek zorla boyunduruk altına alınması müdafaa ediliyordu (Çağla, 2002: 92).

Muhammed Emin Resulzade, hatıralarında belirttiği üzere "Rusya ile akdettikleri muahedelerle tespit ve tayin olunmuştu. Ama bu hal uzun sürmedi. Türkiye ve İran Devleti ile hesabını hal ve tesviye ettikten sonra Çarizm, sabık egemenliği ve istiklalden zerre kadar nam ve nişan bırakmamak politikasına geçti. Hatta sadece kılıç gücüyle kendine tabi ettirdiği şarkî ve şimalî Kafkasya'daki hanlıklar değil, dâhili istiklalini temin etmek şartıyla kendine iltica ve iltihak eden Gürcistan'ı bile şiddet ve tazyik ederek idare etmeye başladı. Binbir entrika ve hilelerle eski hanedanlara mensup prensler, hanlar ve hanzadeler şu veya bu sebeple itham olunarak mevkilerinden atılıyor ve Rusya içlerine sürgün ediliyordu. Müstakil ve yarım müstakil hanlıkları mahvetmek suretiyle Çarizm, geçmişe ait her türlü istiklal hatırasını silip atıyordu" (Çağın, 2020: 370).

Azerbaycan Devleti, ilk bağımsızlık yıllarında Rusya'ya karşı tavrını göstermek açısından Resulzade'nin Azerbaycan Parlementosu'nda ki açılış (7 Aralık 1918) söylevi öz yapısaldır. O, ihtilal adına egemen olan düzensizlik ve milletlerin hukuklarının ilanının ardından aşırı merkeziyetçiliğin Kafkasya'da bulunan ulusların kendi kaderlerini tayin etmeye sevk ettiğini

yazarak belirtiyordu: “Bizim Rusya yurttaşlarına karşı kindar ve hoşnutsuz olmadığımızı biliyorsunuz. Rusya’ya duyduğumuz kin, Rusya’nın despotluk altında inleyen Rus halkına karşı nefret demek değildir. Bize göre menfur Rusya, milletleri ezen ve hukuklarını çiğneyen Rusya yönetimidir. Her bir millet bağımsız ve hür olmalı, hür olduktan sonra diğer milletlerle istediği gibi ittifak kurmalıdır. Rusya hükümetinin gerçek Rus demokrasisinin eline geçmesinden yanayız. Çünkü Kafkas Dağları’nın kuzeyinde kurulmuş egemen ve saldırgan bir rejime kayıtsız olamayız. Rusya’nın mutluluğunu ister, onun mutluluğunu severiz. Lakin kendi özgürlüğümüzü de aziz tutarız. Zorla kabul edilen bir şeyde katiyen mutluluk olamaz, çünkü mutluluk hürriyet ve istiklaldedir” (Nesibli, 2021: 361-362).

Ruslar, Sovyet Devri’nin ilk senelerinde anti-empyralist bir dış siyaset izleyeceklerini bütün dünyaya ilan etmişlerdi. İlk başlarda Panslavizm ideolojisi giderek zayıflamıştır. Rusya için Bolşevik Devrimi yeni bir harekât olmuş; din, lisan, ırk ayrımı yapılmaksızın Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan tüm milletleri kendi vatandaşları olarak görmeye başlamış ve bu amacı gerçekleştirmeye çalışılmıştır. Lakin bu amaçlar veya sözler hayali bir hedef olmuştur. 1920 senesinden başlayarak Sovyetlerde “homo-Sovyeticus” yani Sovyet insanı yaratma çabası içerisine girmişlerdir. Sovyet önderliğinde, Rusya’dan sürgün edildiği senelerde “milliyetçiliğe çok az ilgi duyan” ve 1917 Bolşevik İhtilali’nden ölümüne kadar ise “ateşli bir komünizm sembolü” haline gelen Vladimir İlyiç Lenin (1870 -1924) getirilmiştir. İhtilal, “Kuvvetli Rusya” aşırı milliyetçilik üzerine kurulu Çarlık Rusyasında diğer milletlerin de birlik ve beraberliği sağlanması için birleşmesini ve Rus şovenizminin zayıflatılarak ortadan kaldırılmasını sağlayacak bir düşünce oluşturmuştur. Ama ihtilal ile Ruslar adeta Rus şovenizmine uygun olan “kurtarıcı mesih” görevini üstlenmişlerdir. Böylelikle uluslararasılık, şovenizme doğru dönüşmeye başlamıştır. Bu süreç dâhilinde SB ülküsünün esasları içerisinde bir milliyetçilik nosyonu yapılandırılmaya çalışılmıştır. Bu durumda en önemli mevzuysa yeni ülkenin inşası zamanı, ekalliyetlerin varlığı Ruslara karşı cephe gibi idrak edilirken Ruslar da yeni ülke ve rejim için güçlü tehdit olarak görülmüştür (Özel, 2014: 103-104). Azerbaycan’ın konumuna gelince Azerbaycan hem bölgesel hem de yer altı servetleri konusunda Rusya için stratejik önemli bir konuma sahipti. Bu durumda Azerbaycan’ın idare edilmesi, Rusya’nın politik çıkarlarını koruma ve Yakın ve Uzak Doğu’ya ulaşabilme bakımından önemli yere sahiptir. Yakın dönem dâhilinde de bu husustan vazgeçilmemiştir, zira Soğuk Savaş Dönemi’nde, Rusya’nın önemli hava müdafaa ve balistik roketlerinin Yakın ve Orta Doğu’yu denetim altında tutma hedefine yönelik Sovyet

Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden kalmış olan Gebele RLS'nin (Radyo-Lokosyon Sistemi-Radar Üssü) Azerbaycan sınırları içerisinde bulunması Güney Kafkasya'nın ehemmiyetini bir kat daha artırmaktadır. Rusya, Türk birliğinin olmasını engelliyor ve bu nedenle Azerbaycan'ın Türkiye ile Türk dünyası arasında köprü görevini üstlenmesini, kültürel ve bölgesel olarak coğrafi açıdan Türk birliğinin sağlanmasını ve batıya açılmalarını durdurmak için, hususiyetle bu bölgeyi denetimi altında tutmaya çalışıyor (Yeşilot, 2015: 98).

Çağımızda vuku bulan Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Çeçen-İnguşetya, Gürcistan-Abhazya, Ukrayna-Kırım, Osetya ve Abhazya bölgelerinde bulunan Rus işgali, Rusların ne kadar yayılcı politika izlediklerini kanıtlar niteliktedir. Bu bölgelerde kendi çıkarları doğrultusunda kâh bir tarafı kâh da karşı tarafı destekliyorlardır. Komşu devletlerin iç işlerine karışmak suretiyle kendi çıkarlarını sağlam zemine oturtmaya çalışıyorlar. Özgürlük isteyen ve kendisine başkaldırmaya çalışan ülkeleri işgal ederek bölgede böl-parçala-yönet taktiği uygulayarak sözde özerk cumhuriyetler yaratmaya çalışıyorlar. Kendi yandaşı olan ülkelerde, güvenliği sağlamak adına askeri karargâhlar kurmaya çalışmışlardır. Bunun en büyük örneği Sovyetlerde uygulanan Rus yönetim şekli idi. Rusların uyguladıkları ötekileştirme projelerinden biri de yönetime sadık ve Rusça bilen gençler yetiştirme siyasetine yönelmeleriydi.

2.5.3. Sosyalizm

XX. yüzyılda Azerbaycan Türk milliyetçiliği dönemin popüler akımlarından olan sosyalizmle de yakın bağlantı içerisinde olmuştur. Bu dönemde, muhafazakârlığı savunan aydınlar olduğu gibi sosyalizmi savunan aydınlar da mevcuttu. Daha öncede belirttiğimiz gibi Bakü'de artan etnik grupların neticesinde, şehirdeki sosyalizmi benimseyen nüfus içerisinde etkileyici bir şekilde genişleme göstermiştir. Bakü'de petrol alanında en düşük maliyette çalışan Türk nüfusu fazlalık teşkil ediyordu; zaman içerisinde bu işçiler, haklarını talep etme açısından protestolar düzenlemişlerdir. Kısacası Azerbaycan Türklerinden olan proletarya millî istismara maruz kalıyordu. Proletarya kapitalizm tarafından istismara uğruyordu, zira yaptıkları işin karşılığında çok az para alıyorlardı. Çalışma şartları düzensizdi, her işçi 12-14 saat çalışıyordu. Bakü petrol şirketlerinde bir emekçinin iş günü senede 360 gündü. Rusya'nın iç guberniyalarında ise bu günlerin sayısı 230-300 gündü (İsmailov, 2014: 340).

Bakü'de proletarya akımı Rus Çarlık rejiminin başka endüstri merkezlerinden daha geç bir tarihte meydana çıktı fakat hızlı bir şekilde bir kitle akımı boyutuna ulaşmış oldu. Rus Sosyal

Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) 1898'de Bakü'de küçük bir sosyalist çalışma grubu oluşturdu ve bu grup içten teşkilatlanmaya başladı. Sosyalist teşkilatlanmanın ilk zamanlarında Türkler, büyük olasılıkla lisan ve dini inançları sebebiyle toplumsal halkçı propagandalara aktif şekilde destek vermemişlerdir. Bu kayıtsızlığa bir başka nedense Rus Sosyal Demokrasi'nin yerel önderlerinin içlerinde yerli vatandaşlardan hiç kimsenin bulunmaması sebebiyle Müslüman halk arasında politik kışkırtma eylemi sürdürülmesinin ihmal edilmesi de bu nedenlerden birisidir. Fakat sosyal demokrat ülküye yakın birtakım Azerbaycan entelektüelleri Azerbaycan Türk proletaryasının inkılâpçı fikirler tanıtmak nedeniyle bireysel çabalar sarf etmişlerdir (Çağla, 2002: 79). Azerbaycan'ın Bakü kentinde sosyalistler, evvela 1900 yılından başlayarak gündeme gelen RSDİP'ye üye olan kişilerden oluşuyordu. 1904'te Azerbaycanlılar Himmet adı altında kendi teşkilatlarını kurdular. İlk Rus ihtilali zamanında Azerbaycanlı entelektüeller, ülkenin gelecekteki politikasını biçimlendirecek fikirlerin tohumlarının atıldığı politik olarak canlı bir nüve oluşturmuşlardır. Bu fikirlerin ilerlemesi, Azerbaycan tarihinde bir dönüm olan 1905 İhtilali'nin aniden değişime uğrattığı politik atmosfer dahilinde hızlanacaktı (Swietochowski, 1988: 55). Azerbaycan Türkleri arasında ilk sosyalist oluşumun örgütlenmesini sağlayan A. Kasımzade, M.E. Resuzlade ve M.H. Hacinski ve bazı önde gelen şahsiyetlerdi. Resulzade, Azerbaycan proletaryası kapitalist istismara karşı birleşmesi için birkaç çağrı yaptı ve hususlarını iyleştirilmesi için protestorların yapılması gerektiğini dile getirdi. 1905 İhtilali'nden evvelki devirde sosyalist eylemler Bakü'deki Rus ve Ermeni işçiler arasında daha yaygındı (Çağla, 2002: 79-80). Himmet'e gelince Himmet'in propagandası, entelektüellerin öteden beri önerdiği planlardan çok inkılâpçı sayılmazdı. Gelişmeye ve huzura kavuşmanın en önemli yolu eğitimin genişlemesi ve ilerletilmesi, ana dilinde eğitim ve öğretim gereği, kadının konumunun ve haklarının yükseltilerek savunulması mevzularına değinilirken toplumsal ihtilal mevzusuna pek fazla önem verilmiyordu. 1905 senesinin ilk başlarında, Himmet Partisi'ne iki başarılı örgütçü katıldı, bunlar Meşhedi Azizbeyoğlu Azizbekov (1870-1918) ve Neriman Nerimanov'du (1870-1925). Bu iki kişi, takipçilerinin büyük oranda arttığı bir çağda Himmet'in lider kadrosunu kuvvetlendirmişlerdir (Swietochowski, 1988: 81). Milliyetçilik ideolojisine yerli sosyalistler de büyük destek vermiştir, bu durum sadece sosyalistlerle sınırlı kalmamıştır. Zira, milliyetçiliğe yakın olan sadece Azerbaycan sosyalistleri değildi, Azerbaycan kapitalistleri de ihtilalci akıma ilgi duyuyorlardı. Azerbaycan liberallerinden Topçubaşı Sosyalistleri'nin haklarını savunması konusunda da desteklerini sağlamıştır. Mesela değişik milletlerden oluşan işçiler arasında eşit iş konusunda

eşitçiliğin olmasını destekliyordu. Milliyetçi ve sosyalist düşüncelerin birbirine karışmasının en iyi misalinden biri olasılıkla Azerbaycan şairi ve politik yorumcu Muhammed Hadi'dir. Hadi, düşünceli bir Marksist olarak Tekâmül ve Yoldaş gibi Himmetçi basına düzenli yazılar yazdı ve bir milliyetçi olarak Hayat ve Taze Hayat gibi gazetelere katkı sağladı (Çağla, 2002: 83).

2.5.4. Almanların Türkçülüğe Etkisi

Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halkları ve Panturanizm mevzusu, hususiyetle de II. Dünya Harbi döneminde Panturanizm etkinlikleri, Türk kamuoyu tarafından sıkça duyulan bir gündem idi. İfade edildiği üzere Panturanizm, I. Dünya Harbi sırasında ve savaş dönemi boyunca olduğu kadar II. Dünya Harbi döneminde de gündemde olan, üstelik yaygın bilinen tanımıyla Nazi rejiminin Sovyetlere karşı yürüttüğü mücadelede taktik bir araç olarak istifade edilen toplumsal siyasi bir mevzudur. Tarihsel tasviriyle Ulu Türkistan konusuna dair araştırmalarda bulunan Franziska Torma'nın özetlenen şu kelimeleri mevzuya katkı sağlaması kapsamında önemlidir: Panturanizm akımının tarihi esaslarını yansıtmaları açısından, politik tarihsel yazımının I. Dünya Harbi zamanında 1916'dan başlayarak doruk noktasına ulaştığı ifade edilir. Orta çaplı devletlerin destekleyeceği büyük bir Orta Asya İmparatorluğu düşüncesi, Hindistan'daki İngiliz sömürgesini tehdit edeceği sebebiyle en çok İngiliz analizcileri rahatsız etmiştir. Alman Doğu Cemiyeti dâhilinde kurulmuş olan ve başkanlığını Fritz Machtscheck'in yaptığı Nasyonal Sosyalist nitelikli Türkistan Çalışma Grubu, II. Dünya Harbi senelerinde günümüz Türk devletlerinin coğrafyasını açıklayan Türkistan ile alakalı etnik ve jeolojik çalışmalarda bulunmuş ve bunları SB'ye karşı kullanmıştır. Bu mevzuda ideolojik nitelikli çalışmalar ve araştırmalar yapmış olan, Türk-Tatar halkları mevzusunda uzman olan Gerhard Von Mende aracılığıyla Federal Almanya Cumhuriyeti devrine kadar sürdürülmüştür. Pantürkizm ve Panislamizm mevzusu II. Dünya Harbi zamanında Nazi Almanyası'nın SB saldırısına dair 22 Haziran 1941'i takip eden süreçte Alman Dışişleri Bakanlığı belgelerinde yer almıştır (Bayrakdar, 2018: 163-164).

1930'lardaki ırkçı Nazi ideolojilerinin Pan-Türkçülüğü tesiri altına almış olması muhtemeldir ancak Pan-Türkçü aydınlar faşizm tesirini reddederek Türk milliyetçiliğinin "yerel bir icat" olduğunu savunmuşlardır. Rusya'nın işgal ettiği coğrafyalarda Türklerin uluslaşma hareketlerinin Osmanlı Türkiye'sinde "ırkçılık" olarak açıklanması ve bu harekâtın Ziya Gökalp'e atfedilen "Turan hayaline" çevrilmesi N. Berkes'in fikrinde, Ziya Gökalp bakımından talihsiz bir

husustur. Berkes, Gökalp'in düşüncesinin dayanağının ırk ya da halk hatta millet bile olmadığını, "devlet" olduğunu kaleme almaktadır. 1930'lu ve 1940'lı yıllar arasında Pan-Türkçü harekâtları Azerbaycanlılar, Osmanlılar, Kırım Tatarları, Türkmenler, Kırgızlar ve Özbekler arasında ırksal değişikliklerin olduğunu kabul eden ve ırkın ulus tasvirinde belirleyici olmadığı mevzusunda ısrarcı olan Gökalp'in düşüncelerinden bir kopmaydı (Tokluoğlu, 2012: 136). Almanların Sovyet Doğu Halkları olarak tanımladığı, Rus olmayan milletlerin SB ahalisinin yüzde 15'ini teşkil etmekteydiler. Alman dış politikası bağlamındaysa önemli olan, tutsaklar kullanılırken aynı zamanda SB yaşayan bu camiaların dâhilinde Bolşeviklik karşıtı politik harekâtları kışkırtarak rahatsızlık ve kargaşa yaratmaktı. Bu durumda analiz yapıldığı zaman dönemin akımlarından olan Pantürkizm ve Panislamizm en elverişli politik harekâtlardı (Bayrakdar, 2018: 171). Almanya Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı yıllarında da Türkiye'yi savaşa çekmek için birtakım kışkırtmalara başvurmuştur. Bu kışkırtma etkinliklerinin ana görüşlerinden biri de Almanya Sovyetler Birliği'ni mağlup ettikten sonra Türklerin yoğun nüfusa sahip olduğu bölgelerde Sovyetler Birliği topraklarının Türkiye idaresine bırakılabileceği ve bazı Türkçü çevrelerin senelerdir kurduğu büyük Türk dünyası hayalinin hayata geçirilebileceği yönündeydi. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı Almanya yanında yer almasını hedefleyen bu tetikleme, Türk politik çevreleri de tesiri altına almış ve olumlu karşılanmıştır. Ayrıca Alman istihbarat yetkilerinin edindiği bilgiye göre 1942 yılının ilkbaharında parti ve hükümet idare edicileri arasında, başını Şükrü Saraçoğlu'nun çektiği bir Türkçülük hücresi veya lobisi bile kurulmuştur (Öztekin, 2018: 214). Türkiye her ne kadar, Alman baskısı altında kalsa da tarafsızlığını II. Dünya Savaşı boyunca koruyabilmiştir. Almanlara gelince, Otto Von Bismarc Almanya'nın birleşmesini sağladıktan sonra Almanlar da diğer Avrupa devletleri gibi sömürgelere sahip olmak için birtakım çabalara girmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da düşmanlarına karşı savaşta yeni cephelerin açılmasını sağlamak için kendisine müttefik devletler aramış ve bu hususta milliyetçilik tezinden açık şekilde yararlanmıştır. Almanlar ve Türklerin arasında ki milliyetçiliğe bakacak olursak, Prusya İmparatorluğundan beri Almanlar sömürgeci milliyetçilik tezini savunmaya başlamış ve bunun şiddeti Adolf Hitler dönemimde daha da açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fakat Türk milliyetçiliği, sömürgeci milliyetçilik tezine karşı bir antitez niteliğindedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu veya diğer Türk devletleri olsun tarih boyu sömürgeci bir devlet şeklini

almamıştır, tam tersi Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasında bulunan Türk dilli devletler sömürgeci devletlerin işgaline uğramıştır.

2.5.5. İran ve Osmanlı Etkisi

Millî hüviyetin oluşmasına neden olan dâhili faktörler kadar harici faktörlerin de etkisi büyük olmuştur. Çarlık işgali devrinde Azerbaycan Türkleri, İran ve Osmanlı Devleti'nde baş gösteren gelişmelerin tesiri altında kalmış ve bu devletleri de millî düşüncelerinin etkisi altına almıştır. Zira daha önce de belirttiğimiz üzere Türkmençay Anlaşması ile ikiye ayrılan Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde baş gösteren milliyetçilik hareketleri, Güney Azerbaycan'daki milliyetçilik hareketlerini beslemiştir. Nitekim kuzeyde baş gösteren olayları yakından izleyen güneyli kardeşlerimiz, bağımsızlık seslerini duyurmaya başlamışlardır. Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine öncülük eden önemli şahsiyetler Şeyh Muhammed Hiyabani, Setter Han ve Seyit Cafer Pişeveri vb. şahsiyetler tarafından Azadistan Devleti ve Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulması yönünden birtakım çabalar yürütmüşlerdir. Bu hareketler, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık faaliyetlerinin başlangıcı olmuştur.

Swietochowski göre, Azerbaycanlılar için İran'ın iki anlamı vardı: İlki; Azerbaycan'la ortak dine, kültüre sahip olmaları ve XIX. yüzyıla kadar aynı tarihsel süreci paylaşan, çok uluslu bir krallığa sahip olmaları idi. İkincisi; daha dar kapsamlı idi ve aynı dilin kullanıldığı, etnik olarak en yakın insanların oturduğu İran Azerbaycanı'nı çağırıyordu. Rus işgali sonucu, bölge ikiye ayrılmıştı fakat güney ve kuzey ikiye ayrılrsa bile aradaki bağları gevşemek yerine hususiyle de Sanayi Devri'nin başlamasıyla daha da kuvvetlenmiştir (Swietochowski, 1988: 97).

XX. yy'ın ilk çeyreğinde Kuzey Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin inşa süreci büyük boyuta ulaşmış ve Bakü ağırlıklı olmakla kuzeyde hızla gelişme gösteren endüstri sonucunda, İran'dan Azerbaycan'a yoğun bir şekilde İran Türkleri çalışmak için akın etmeye başlamış ve zaman içerisinde buradaki Türk milliyetçiliğinin etkisi altında kalarak İran'a döndükleri zaman Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı için teşkilatlanmışlardır. Güney Azerbaycan Türklerinin İran yönetimi dâhilindeki ulusal hüviyetlerini savunmak için yapmış oldukları mücadeleler, GADC'nin oluşmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Bu devirde, Türk lisanına dair gerçekleştirilen faaliyetler önemlilik teşkil eder. Türkçenin Güney Azerbaycan bölgesinde resmî lisan ilan edilmesi ve bu hususta eğitim ve öğretim çalışmalarının Türkçe teşkil edilmesi gibi pek çok hususi ıslahat yapılmıştır.

1905 Rus İhtilali, İran'ı iki açıdan tesiri altına almıştır. İlki; Çar rejiminin yayılmacı politikası kısa süreliğine duraklamış ve ihtilal sonucunda İran bazı konularda reform faaliyetleri yürütmüştür. İkincisi, İngiltere ve Rusya iktisadi tavizleri için birbirleri ile rekabet yürütmeleri, İran'ı yarı sömürgeci durumuna sokacaktır (Swietochowski, 1988: 98).

İktisadi bakımdan Tebriz ağırlıklı Güney Azerbaycan bölgesi, daha gelişmiş bir durumdaydı. Zira ilk baştan Güney Azerbaycan anayasacı faaliyete öncülük etmiştir. Tebriz vilayetinin bu hususiyetinin en önemli nedeni, Rusya'da gerçekleşen devrimin Kuzey Azerbaycan'ı da tesiri altına almış olmasıydı. Kuzey ve güney bölgeleri her ne kadar işgal edilse de her iki bölgede yaşayan Türkler, sıkça iletişim halindeydiler. Bakü kentinde bulunan göçmen işçiler, Himmet propagandasının tesiri altına girmişlerdi. 1906 yılında N. Nerimanov önderliğinde Bakü'de bulunan İranlı işçilerin kurmuş olduğu ilk teşkilatın ismi, İçtimai Amiyyun idi. Aynı sene içinde Tiflis kentinde, Tebrizli devrimcilere mühimmat ve inkılâpçı yayınlar temin edilmesi için, Neriman Nerimanov'un teşebbüsü ile bir komite kurulmuştu. Bakü'de sürekli yayımlanan İrşad ve Hayat gazeteleri Azerbaycan'da yapılan ıslahat faaliyetleri ile ilgili yayımlamalar, İran'da da merak uyandırıyordu. Hatta Azerbaycan dilini de bilmeyen İranlı vatandaşların bu gazeteleri okuması için İranlı yazar Sadık Mamelek'in eliyle, İrşad'ın yayımları Farsça yapılıyordu (Swietochowski, 1988: 98-99).

Azerbaycan'da gerçekleşen bu faaliyetler Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almıştır. Nitekim Çarlık rejiminin baskısı altında kalan milliyetçi aydınların bazıları İstanbul'a göç etmişlerdir. Göç edenler arasında Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, gazeteci Karabey Karabekov, şair Mehmet Hadi ve daha sonralar M. E. Rezulzade de göç edenler arasında olacaktır.

Bu entelektüeller, Osmanlı Devleti'nin son senelerinde Turancılık harekâtının ivme kazanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu çerçevede bizzat AHC'nin kurucusu, Müsavat önderi Resulzade'nin tesiri örnek olarak gösterilebilir. A. Hüseyinzade, Y. Akçura, A. Ağaoğlu, İTC nezdinde ve devrin düşünce dünyası üzerindeki tesirleri bilinmektedir. Bu şahsiyetler ölümlerine kadar Cumhuriyet Devri'nde düşünce hayatı üzerinde tesirlerini ilerletmişlerdir. Rusya'nın işgal ettiği bölgelerden Türkiye'ye göç etmiş olan entelektüellerden birisi de tarih profesörü olan Z.V. Togan, Türk milliyetçilik akımının 1944 senesinde yargılandığı "İrkçılık ve Turancılık" davasının Alparslan Türkeş ve Nihal Atsız'la birlikte 23 sanığından birisi olmuştur (Saygılı, 2012: 200).

Aydınların önderliği ile 1908 yılında Türkçülüğü ön plana çıkarmayı hedefleyen Türk Derneği isimli ilk kültür birimi oluşturdular. Bu derneğe Rusya Türklerinin de davet edilmesi üzere, kısa bir süre sonra bunların heyetleri İstanbul şehrinde oturmaya başlamışlardır. Azerbaycan Türkleri, hususiyetle kuvvetli bir kanat oluşturmuşlardır. Daha evveleri Osmanlı Devleti'nde açık bir biçim almamış olan Pantürkizm; 1908 senesinden itibaren muhtelif cemiyet ve dernekler halinde teşkilatlanıyor, basın ve giderek artan oranda rejimin desteğinden kuvvet alıyor, aynı süre içerisinde politik bir şekil kazanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk millî canlanmasını öngören Z. Gökalp, akımın en önde gelen isimlerinden biri olmuştur (Swietochowski, 1988: 103-104). Nitekim Ziya Gökalp, Ali Bey Turanzede'nin etkisi altında kalmıştır. Azerbaycan nasıl Osmanlı Devleti'ni etkisi altına almışsa aynı şekilde Osmanlı Devleti, Azerbaycan'da gerçekleşen mücadeleyi desteklemiştir. Osmanlı Devleti sayesinde ve Nuri Paşa önderliğinde Kafkas İslam Ordusu kurulmuştur.

2.5.6. Liberalizm

Batı'da milliyetçilik, kapitalizm, sosyalizm ve liberalizm gibi modern ideolojilerin ortaya çıkması ile birlikte dünya bu kavramların etkisi altında kalarak yeni biçimlemeler aşamasına girmiştir. 1905 senesinde Rus inkılâbı ile birlikte siyasal talepler doğrultusunda Çarlık rejiminde sosyalizm ve liberalizmi destekleyen gruplar teşkilatlanmaya başlamış ve bu durum Rus esareti altında olan devletlerde de meydana gelmiştir. Azerbaycan Türklerinden oluşan liberaller de diğer liberaller gibi insan haklarının, serbest piyasa iktisadiyatının, hukukun öneminin ve bağımsızlık konseptlerinin savunucuları olmuşlardır.

Richard Pipes, Rus liberalizm fikrinin teşkilini Rusya'da baş gösteren soysal dönüşümler ve Batı'dan gelen bilimsel tesirlere dayatmaktadır. Liberaller saltçılık zulmünü Rusya'nın genişlemesinin önüne geçen ana etmen olarak görüyorlardı. Herhangi bir sosyal grubun şahsi menfaatlerinden ziyade, camianın yaygın çıkarlarının müdafaasının bir başka ifadeyle liberaller, Rus toplumsal sınıflarının arasında bir hakem kimliğiyle gün yüzüne çıktılar. Yeryüzü uluslararası büyük rekabetlerin döndüğü ve bu rekabet sonucunda Rusya'nın da geri kalmışlığı sebebiyle mağlup olacağını düşünüyorlardı. Bu durumda, Çar'ın nüfuzuna karşı muhalefet temel olarak devlet yetkisinin büyümesini ve Rusya'nın enternasyonal konumunu müdafaa becerisinin artmasını amaç alıyorlardı. Liberaller, ideal bir anayasa düzeni kabullenerek gerçekte politik ıslahatı müdafaa ettiler (Çağla, 2002: 70).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan, siyasi düşünce tarihindeki liberal nosyon genişlemeye başlamıştır. M.F. Ahundov kaleme aldığı yazısında şöyle söylüyordu:

“Cemiyet kendi bireylerine fikir özgürlüğü vermezse ve onların baba ve dedesinin karar verdikleri şeylerle tatmin edilmeye ve bunlardan dışarı çıkmamaya mecbur ederse, bu halde onlar değirmen atına benzerler” (İbrahimli, 2012: 57).

1905 senesinden önce düşünce zemininde kalan Azerbaycan liberalizmi, ihtilalin genişlemesiyle hareket bölgesine çekildi. Halen teşkilatlanma çerçevesinden yoksun olan liberalizm, bir süre daha fazla ilişkisi olmayan kişisel bir akım olarak kaldı; yine de İslam inancı geleneğine sahip olan toplumun siyasi egemenliğini kazanmayı başardı. İlk başta, liberaller temkinli bir biçimde özlerini Bakü Duması’nda ki manifestolar ve Kaspiy’de Müslüman toplumlarla ve Hristiyan toplumların arasındaki eşitliğine yönelik talep eden makalelerle sınırlandırmışlardı, 18 Şubat 1905 tarihinden sonra liberallerin yetkilerinin artması sonucunda daha kapsamlı adımlar atmaya başladılar (Swietochowski, 1988: 74). 1905 senesinin politik havası dahilinde Azerbaycan’ın önde gelen isimleri anti-kolonyal kültür akımını politik bir akıma çevirme şansı buldular. Azerbaycanlı liberaller ülkenin Çarlık işgaline uğramasının ardından ayrımcılık görmeleri ve kimliklerinden uzaklaştırılmaya çalışılmalarıyla sürekli haksız muamelelere maruz kalmış ve bu hususta siyasi mevzuları günlüklerine kaydetmişlerdir. Audrey L.Altstadt; bu mevzuları insan hakları, toplumsal adalet, hukuk önünde eşitlik ve temsili hükümet olarak sıralar. Azerbaycan’ın ileri gelenleri Çar’ın kurucu meclis toplama yetkisini büyük bir hoşnutlukla karşılıyor ve politik katılım çabalarını dilekçe kampanyaları ile ilerletiyorlardı. Topçubaşı yeni sistemi bürokratik vesayitin sonu ve daha kapsamlı liberal bakışla toplumun iktisadi, politik, toplumsal ve kültürel yaşamın yükselmesi üstündeki kısıtlamaların sonu olarak değerlendiriyordu (Çağla, 2002: 72).

Yönetim giderek daha büyük sorunlarla karşılaşırken Azerbaycanlı liberaller, aktif şekilde tavır takınmaya ve dikkatlerini Rusya’nın Müslümanlara karşı siyaseti gibi daha kapsamlı bir konuma kaydırmaya başlamışlardı. Kafkasya’da yaşanan gelişmeler, imparatorluğun başka alanlarında bulunan Müslümanların ihtilal harekâtına katılmakta gösterdikleri azlık ve aktif şekilde katılmaması nedeniyle Gaspiraniski’nin Tercüman’ında bu hususu hoşnutsuz bir tarzda, sessizce katlanmanın eski bir alışkanlık olduğunu ifade ediyordu (Swietochowski, 1988: 75).

Birinci Dünya Harbi ile başlayıp 1917 Şubat ve Ekim İhtilali boyunca Azerbaycan liberalleriden olan Fethali Han Hoyski ve Topçubaşı benzeri saygın şahsiyetlerin liderliğindeki Bağımsız Demokrat Grup tarafından da temsil ediliyordu. Bu önderler vatanlarının

modernleşmesinin ılımlı müdafaacıları olarak aktif bir şekilde politik sürecin içinde yer almışlardır. Liberal konseptin tesiri altında gruplar ve partilerde kalmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Musavat Partisi ve Bağımsız Demokratik Grup vb. Resulzade'nin yerel huviyetlerinin tanınması ve kendi kendini idare etme unsuru üstünde özellikle durması, bu yaklaşımın en iyi örnekleridir. Musavat'ın 26 Ekim 1917'de kabul edilen tasarısı; basın, özgür şekilde konuşma, teşkilatlanma, vicdan, toplanma, gösteri yürüyüşlerinin gerçekleştirilmesi ve grev yapma hürriyeti gibi politik hürriyetleri garanti eden bir liberal anayasa önerisini kapsıyordu (Çağla, 2002: 77-78). 28 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan'ın Tiflis şehrinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC); inanç, ırk ve millet fark etmeksizin Azerbaycan sınırları içerisinde yaşayan her bir insanın vatandaşlık haklarını koruyor ve hukukun sağlanmasını temin ediyordu. AHC, kendi topraklarında yaşayan milletlerin kendilerini geliştirmeleri için destek oluyordu (İbrahimli, 2012: 57).

2.5.7. Ermeni Terörü

Dünyada camiaların tarihsel seyrini belirleyen etkenlerden biri de milliyetçiliktir. XIX. yüzyıldan itibaren Ermeniler, Rusların desteğiyle Kafkasya bölgesine yerleştirildiler. Bu yerleştirilme sonucu Ermeniler, Azerbaycan'ın tarihi topraklarından biri olan Erivan ve çevre bölgelerde yaşamaya başlamışlardır.

Kafkasya coğrafyasında milliyetçilik XX. yüzyılda gelişmeye başlamış ve ilk etnik çatışmalar Ermeniler ile Müslümanlar arasında yaşanmıştır. Çatışmaların en yoğun yaşandığı bölgeler, sırası ile Bakü ve ardından Gence'de yaşanmıştır. Ermeni terörü, Türk nüfusu aleyhinde gelişme göstermiştir. Kafkasya, Rus işgaline uğramadan önce huzurlu ve emniyetli bir bölge idi. Rusların komşu devletlere karşı yürüttüğü kolonize uygulamasında Ermeniler aktif şekilde kullanıldı. Zira Azerbaycan arazileri işgal edildikten sonra, Bakü'de Ermeni zengin nüfusu da artmaya başlamıştır. Rus yönetimi Ermeni burjuvalarına, Türk burjuvalarından daha çok tavizde bulunuyordu. Zaman içerisinde bu tutum karşısında Türkler, harekete geçmeye başlayacaktır. Azerbaycan Türkleri arasında ilk tepki, entelijanslar tarafından gerçekleşti. Aydınlar, gazetelerde ve eserlerinde bu haksızlığı dile getirmişlerdir. Bölgede başlayan milliyetçilik harekâtı sonucu Ermeniler, Türklere ve Müslümanlara karşı terör hareketlerine başvurdular. Ermeniler, iç ve dış kuvvetlerden destek almak suretiyle Taşnaksütyun ve Hınçak terör örgütünü kurarak faal şekilde

terör hareketlerine girmiştiler. Azerbaycan Türklerinin teröre maruz kalması sonucu yurttaşlar arasında savunma oluşturulmuştur.

Çatışmanın ilk kıvılcımı, 1905 Devrimi dönemine isabet eder. İki millet arasında kavga uzun süredir mevzubahis idi, artık bu inançsal değişiklik ve yabancı kindarlığı boyutlarını aşmıştı. Müslüman ve Ermeni çarpışması çok yönlü bir mesele halinde ilerlemişti. Dinsel ve kültürel boyutun yanı sıra birçok unsur söz konusuydu; bunlardan birtakımı yükselmeye çalışan Azerbaycan burjuvazisinin önünde duran rekabet engeli, vasıfsız Türk işçilerin Ermeni burjuvazilerle çatışan menfaatleri gibi bazı örnekler verilebilir (Swietochowski, 1988: 66-67).

Ermeniler ilk başlarda tehditkar tutum sergilemiş ve ardından doğrudan saldırılar gerçekleştirdikleri zaman Türk camiası buna hazır değildi, bilvasıta da kendilerini savunma pozisyonuna geçmeye geç kalmıştılar, kayıpları da fazla olmuştu. Bu nedenle ve bu tutum doğrultusuyla bereaber bu olaylar; Türkleri bir şekilde teşkilatlanmak, özlerini müdafaa etmek gerektiğine inandırmıştı. Bu gereksimi kavrayan ve milletini müdafaa etmek için faaliyette bulunan önemli kişilerden biri de Ahmet Ağaoğlu'ydu. Bakü soykırımlarından birkaç gün sonra 14 Şubat 1905'te Gence'de iki bildirge yayılmıştı. Rus rejimini paniğe sokan bildirgelerin birinde şu anlatım yer almaktaydı: "Türk kardeşler! Bakü olayları biz Müslümanları ve Ermenileri yüzyıl geriye götürdü ve başka kavimlerin gözünde bizi rezil etti. Bakü sokakları kanlar içinde yatan Ermeniler ve Türklerle dolduğu bir sırada bizim düşmanımız sevinmektedir". Asıl rakibin Rus rejimi olduğu açıkça ifade edilmekte ve düşmana karşı Kafkasya milletlerinin birlikte hareket etmesi gerektiğini belirtmektedir (Nesibli, 2021: 305).

1905 senesinde inşası hedeflenen Ermeni Devleti adına, Azerbaycan Türklerini ana yurtlarından koparmak için Ermeniler eliyle birçok şehirde terör hareketleri gerçekleştirilmiştir. 1905 senesi, Azerbaycan tarihinde kanlı bir iz olarak kalmıştır. Ermenilerin yürüttükleri bu hareketlerin arkasında, Rusların desteği söz konusuydu. 1905 senesinde Ermeniler, çok büyük facialar ile Azerbaycan Türklerine karşı soykırım gerçekleştirmişlerdir. Bilindiği üzere Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk çarpışmalar Bakü'de vuku bulmuştur. 1905 ve 1906 senelerinde özellikle Bakü ve Nahçıvan olmak üzere Azerbaycan'da iki yüz civarında Ermeni terörü gerçekleşmiş ve yerel halk bu terör harekâtı karşısında savunmasız kalmıştır. Memmet Said Ordubadi, 1905 senesinde vuku bulan bu soykırımların bir tanığı olarak ele almış olduğu "Qanlı İller" kitabında bu soykırımların nedenini Azerbaycan Türklerinin bu durumlardan

habersiz olmalarına ve yerel yönetim görevlilerinin hadiselere müdahale etmemesine bağlamıştır. Bolşevik Devrimi neticesinde Kafkasya’da ikinci kez Azerbaycan Türklerine yönelik saldırgan hareketler başlamıştır. 31 Mart 1918 tarihinde Ermeni Taşnak ve Rus Bolşevik birliklerinden oluşan askerler, Bakü’ye girerek terör hareketlerine başvurmuşlardır. Aynı dönem içerisinde Şamahı’da da Müslümanlara karşı kötü ameller gerçekleştirilmiştir. Bu vakalarda birçok Azerbaycan vatandaşı öldürülmüş, işkenceye maruz bırakılmış ve evleri yakılıp yıkılmıştır (Köseoğlu, 2020: 90-91).

Bolşevik Ruslar, Bakü petrollerini ele geçirmek için; Taşnak Ermeniler ise, “Büyük Ermenistan” kurmak hevesiyle Anadolu ve Kafkaslarda zulüm tatbik etmişlerdir. Komünizmin bu coğrafyada egemen kılınması için, Bolşevikler yerel halka karşı baskıcı bir tutum sergilemiştir. Bu husus önünde Azerbaycan’da politik gelişme adeta hız kazandı. En nüfuslu politik oluşum olan MP, hareketlerine etkinlik katarak Azerbaycan’ın en büyük politik kuvveti haline geldi. 1917’de Bakü’de bir araya gelen önemli şahsiyetler Kafkasya Müslümanları Kurultayında, Gence kentinde kurulan Türk Ademi Merkezîyet Partisi ile MP’nin birleşmesi sorunu gündeme gelmiş ve Yusufbeyli ile Resulzade bir araya gelerek iki partinin birleştirilip bir bütün oluşturulması durumu ile ilgili bir sonuca varılarak karar alınmıştır (Mustafayev, 2013: 210).

5 Ocak 1918 tarihinde ise Rusya Kurucu Meclisi’nin sirayetinin ardından “Zakafkasya Seymi” bir diğer adıyla Güney Kafkasya Meclisi yaratılmıştır. Sırasıyla birtakım önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlar 1918 senesinde gerçekleşmiş olan 26 Mayıs’ta Gürcistan’ın, 28 Mayıs’ta Azerbaycan ve Ermenistan’ın özgürlüklerinin resmen bütün dünyaya duyurmalarıdır. Kafkasya’da kurulmuş olan demokrat cumhuriyetlerin başkentleri; Gürcistan’ın Tiflis, Azerbaycan’ın Bakü, Ermenistan’ın başkenti ise Erivan olması için Azerbaycan yetkililerinden istekte bulunulmuş ve Azerbaycan Millî Şurası, Kafkasya bölgesinde refahın sağlanması için Erivan’ın Ermenistan’a verilmesini kabul etmiştir. Bu hususu fırsat bilen Ermeniler kendi arazilerinin genişletmek için 1918 senesinden itibaren Azerbaycan topraklarına yönelik saldırgan tutumlarını daha da artırmaya başlamışlardır. Kafkasya bölgesinin bu seferde 1920 yılında Bolşevik Rus yönetimi tarafından işgal edilişi SSCB’nin 1922’de kurulması ile birlikte Azerbaycan da bu birliğe katılmaya mecbur edilmiştir. Aynı şekilde Ermenistan da bu birliğe katılmıştır. Ermenistan SSCB devrinde de genişleme hayalinden vazgeçmemiştir. 1922 senesinde Sovyet rejimi Azerbaycan’a ait 20.000 km² toprak teşkil eden araziyi Ermenistan’a vermiştir.

Ermeni Sovyet Rejimi bununla da yetinmeyerek Azerbaycan'ın kadim tarihi topraklarından birisi olan Karabağ'ın da Ermenistan'a verilmesi konusunda birtakım çabalara da bulunmuştur. Lakin daha evvelinde 27 Haziran 1921 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komisyonu, Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılamayacağı kararını almıştır. Fakat bu karara rağmen 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan'ın coğrafi sınırları içerisinde bulunan yönetim merkezinin Hankendi olan Dağlık Karabağ'da otonom eyaleti kurulmuştur. Karabağ mevzusunda başarısızlığa uğrayan Ermenistan, dönem içerisinde saldırgan tutumundan vazgeçmeyerek Azerbaycan arazisinden parça parça toprak koparmaya çalışacaktır (Köseoğlu, 2020: 92). Ruslar tarafından desteklenen Ermeniler, saldırgan eylemlerini her geçen yıl daha da artırmaya başlamıştır. Türk milliyetçiliğinin doğuşunda ana etkenlerden birisi de Rus ve Ermeni mezalimine duyulan nefretti. İlk başlarda etnik grup olarak Kafkasya'ya göç ettirilen Ermenilerin ardından Azerbaycan topraklarında hak iddia etmeye başlaması, bardağa dökülen son damla olmuştu. Bu olaylar SSCB'nin son dönemlerine kadar tekrarlanacak, dahası günümüzde vuku bulan Karabağ Savaşı'na kadar sürecektir

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUMUNA KATKI VERENLER

3.1. Teorisyenler

Batı'da ve Rusya'da yaşanan modernleşme harekâtı milletin oluşma sürecini hızlandırmış ve modernleşme süreci bununla da yetinmemiş devletlerde sekülerleşme ve demokratikleşme gibi esas süreçleri de tetiklemiştir.

Azerbaycan'a gelince Azerbaycan'da Türkçülük, ilk başlarda hızlı bir şekilde gerçekleşmedi, zira Türkçülüğün oluşmasını tetikleyen etkenlerin oluşması zaman almış veya duraklama dönemine girmiştir. Azerbaycan'da kendi imkânlarıyla veya millî burjuva sayesinde başarılı olan gençler, eğitim almak için yabancı ülkelere gönderildiler. Yabancı ülkeye giden gençler; bir zaman sonra kendi ülkelerine geri döndükleri zaman Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine katkı sağlayacaklardır. Avrupa'da eğitim görmüş olan gençler burada milliyetçilik ideolojisini benimsemiş ve daha sonra yurttaşların öz hüviyetlerini benimsemeleri için milletin tarihini ve manevi değerlerini ortaya çıkarmaya başlamışlardır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkçülüğün ortaya çıkmasının en büyük destekçileri o dönemin zıyalı aydınlarından kaynaklanıyordu. Türkçülük hususunda yapılan ilk faaliyetler, iki dönem arasında gerçekleşmiştir. İlki Çarlık Rusyası dönemi, ikincisi ise Bolşevik işgali dönemi idi. Çarlık Rusya döneminde ve SSCB döneminin ilk başlarında yurttaşların bilinçlenmesi ve Türkçülüğün oluşmasını sağlayan Azerbaycan'ın önde gelen isimleri şunlardır: Sırasıyla teorisyenler Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade; önemli devlet adamları Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Neriman Nerimanov; önemli yazarlarsa Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Abdullah Şaik vb. örnek olarak gösterilebilir.

Azerbaycan'da ki milliyetçilik ilk başlarda maarif alanın da gelişme göstermiştir. Bu durum XX. yüzyılın başlarına kadar böyle devam etmiş, fakat belirli bir programla sınırlı kalmıştır. Azerbaycan entelijansyası Çarlık rejimine karşı siyasal yollarla mücadele edilmesi gerekliliğinin önemliliğine dikkat çekmişlerdir. Bu hususta teşkilatlanma yoluna gitmiş ve sırasıyla Difai, Musavat ve Himmet partilerini kurmuşlardır.

Azerbaycan’da Türkçülük ideolojisinin oluşmasına destek olan önemli aydınlar mevcuttu. Bazı kaynaklarda bu önemli şahsiyetlere imparatorluklar arası Türkler ya da Türkçülüğün fikir babaları olarak bahsedilmiştir. Bu teorisyenler, Türklerin yaşadığı coğrafyalardan başlayarak tüm dünyaya kendi isimleri hakkında söz ettiremeye başlamışlardır. Bu milliyetçiler, yabancı yazarlar tarafından eserlerinde de bahis konusu olmuştur. Bu teorisyenler sayesinde vatandaşlar arasında milliyetçilik bilinci şekillenmeye başlamış ve milli birliğin ortaya çıkmasında büyük faaliyetleri olmuştur.

3.1.1. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)

Türk dünyasının önemli yazarlarından biri olan Yusuf Akçura, “Türkçülüğün Tarihi” isimli eserinde A.M. Topçubaşı, İ. Gaspıralı, A. Hüseyinzade ve A. Ağaoğlu’ndan bahsederek onların milletin hizmetçileri olduğunu vurgulamıştır. Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan’ın en önemli siyasetçilerinden biri olmuş ve kendi ismini tüm dünyaya tanıtmıştır. Meşhur yazarlardan olan Bernard Levis, S. Zenkovski, Peyami Safa ve Ziya Gökalp gibi isimler, Ahmet Ağaoğlu’nu Türkçülük faaliyetinin önemli isimlerinden biri olarak görmüşlerdir. Ağaoğlu, Türk ve İslam camiasının müdafaa edicisiydi. O lisan, etnik ve dinî zeminde birleşmenin önemliliğinden bahsetmiş ve bu durumda sadece bir tek manevi-siyasi ve ülkü temelinde dayanışma gösterilmesi gerekliliğinin altını çizer (Kengerli, 2008: 131-132).

Ağaoğlu’nun hayatından kısaca bahsedilmesi gerekirse dünyaya göz açtığı yer Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinde bulunan Şuşa şehri olmuştur, 1869 yılında doğan Ağaoğlu, elit bir ailenin soyundan geliyordu ve ayrıcalıklı bir eğitim görmüştü. 18 yaşındayken bir sene devam edeceği St. Petersburg’daki bir Rus jimnazyumuna (beden eğitimi) yazıldı. Fakat Yahudilere karşı ön yargısı olan bir hocası, onu yanlışlıkla Yahudi sanarak yaptığı bir sınav sonucu sınavdan geçirmemişti. Bu durumda sinirlenen Ağaoğlu, babasına bir telgraf çekip Paris’e gitmek istedi. Babası, ilk başlarda bu duruma hoşnut kalmasa da sonradan oğlunun Paris’te eğitim görmesini destekledi. Ağaoğlu, 1888 yılının Ocak ayında henüz 19 yaşındayken Paris’e gitmiş bulundu. İlk başlarda Fransızca’yı bilmeyen Ağaoğlu zaman içerisinde burada tanıdığı kişiler sayesinde Fransızca’ya iyi bir şekilde hâkim olmuştur. Ağaoğlu, Ernest Renan ve James Darmesteter’i de burada tanımış oldu. Ünlü Fransız yazarı olan Darmesteter vasıtasıyla, yüzyıl sonu Avrupa’sının Fars kültürü mütehassısların ve farklı alanlarda çalışmalar yapmış olan Şarkiyatçıların bilimsel dünyasında kendi çapında bir isim haline geldi. 1891’de *La Nouvelle*

Revue başlıklı bir Paris dergisinde “İran Camiası” başlıklı üç bölümden oluşan bir makale ve meşhur bir dergi olan *Journal des debats*’da da “Bir Dervişin İtirafı” adlı bir başka yazı yayımladı. Ertesi sene Londra’da toplanan dokuzuncu Uluslararası Şarkiyatçılar Kurultayı’na katılarak Şiilik’in kökenleri üzerine bir bildiri arz etti (Meyer, 2021: 46-47). Paris’te altı sene kaldıktan sonra, babasının ölümünden dolayı 1894 yılında Azerbaycan’a geri dönüş yapmıştır. Üç sene doğduğu toprak olan Şuşa’da kalır ve burada Frenk Ahmet lakabını alır (Kengerli, 2008: 134). İlk görev olarak Tiflis’te bir okulda Fransızca öğretmenliği yapar (Özcan, 1996: 26).

Gençliği döneminde, Azerbaycan’da milliyetçilik gün yüzüne çıkmaya başlamış ve bu coğrafyaya Batılı görüşlerin girişiyle milliyetçilik yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Milliyetçiliğin Azerbaycan Ceditçilerinin fikirlerine derinden tesir etmesinde, Rus görüşlerinin önemli bir payı vardır. Lakin Azerbaycan aydınlarının fikir etkisi Rusya tesiriyle de sınırlı kalamaz, nitekim Azerbaycan Türkleri dış tesire de açık bulunmuştur (Özcan, 2010: 36).

Ahmet Ağaoğlu Bakü’de görev yaptığı bir dönemde, Z. Tağıyev tarafından Kaspi gazetesi için ortaklık teklif alır ve Ağaoğlu, bu teklife olumlu bakar. 1897 senesinde, gazetenin redaktörlerinden biri olarak çalışır. 1905 yılındaysa Ali Bey Hüseyinzade ile beraber “Hayat” gazetesine redaktörlük eder ve daha sonra ayrılıp İrşad ve Terakki gazetelerinde de aynı göreve üstlenir. Azerbaycan’da ümmetçilikten milliyetçiliğe geçişin en büyük kuramcılarının biri olarak tanınır. 1908 senesi Genç Türkler devriminden sonra Türkiye’de Türkçülüğün gelişmesi ve örgütlenmesi için daha elverişli bir dönemin oluştuğunu görerek Türkiye gider. Kendisi gibi Türkçülüğün gelişmesi için Çarlık yönetiminin baskısı altından kurtulup Türkiye sığınan diğer aydınlarsa Yusuf Akçura, İsmail Gaspiralı ve Ali Bey Hüseyinzade’dir. Ağaoğlu, Türkiye’de önemli kuruluşların oluşumu için diğer aydınlar gibi büyük çaba göstermiştir. “Türk Ocağı”, “Türk Yurdu” gibi cemiyet ve derneklerin teşekkül edilmesine katılır, “Türk Yurdu”nda seri makaleler yayımlar. İstanbul Üniversitesinde, Rus dili ve edebiyatı alanında ders verir ve ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun meclisinde milletvekili seçilir. 1918 senesinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduktan sonra Ahmet Bey, Kafkas İslam Ordusu’nun komutanı Nuri Paşa’nın politik alanda danışmanı olarak Azerbaycan’a gelmiş ve ardından Azerbaycan Millî Meclisi’ne üye seçilir ve burada birtakım görevlere üstlenir. Sırasıyla Enzeli’deki İngiliz başkanlığına ziyaretlerde bulunmuş olan heyete başkanlık eder. Gence’de bulunduğu sıralarda Türk Sözü isimli bir gazete yayımlar. Ağaoğlu, sonradan Paris’te düzenlenecek olan barış kurultayına katılmak üzere Fransa’ya gitmeyi düşünmüştür; fakat 1919 yılında İngilizler

tarafından hiçbir delil olmadan Malta adasına sürgüne gönderilir, sürgüne gönderilmiş ve 26 ay sürgünde kalmıştır. 1921 yılında sürgün hayatı son bulduktan sonra Türkiye'ye gitmiştir (Kengerli, 2008: 134-135). Türkiye'ye gelme nedeni Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesine destek olmaktır. Ahmet Ağaoğlu, tüm hayatını Türk dünyası için amaç edinmiştir. O, Türk milliyetçiliğinin önemliliğine vurgu yaparak hayatı boyu bu konuda birçok makaleler ele almıştır.

Ağaoğlu, milliyetçiliğin önemliliği mevzuuyla ilgili dört bölümden oluşan *Millet ve Milliyetçilik* başlıklı bir makale kaleme alır. Bu makale, Tercüman gazetesinde Bakü basınını sosyalizme göz kırpmakla suçlayan bir yazıya cevap olarak ele alınmıştır. Ağaoğlu, bu delilin tam manasıyla ispatlanmadığını kaydetmiş ve milliyetçilik hakkında öz fikirlerini anlatmıştır. Ona göre her ferdin hayatında olduğu gibi bir milletin hayatında da devirler vardır ve bu devirlerden geçmenin zaruri bir iş olduğunu söylüyordu. Ahmet Ağaoğlu, Avrupa devletlerinin öğrenilmesinin gerekli olduğu üzerinde duruyordu. Milliyetçiliğin olumlu taraflarının olduğu gibi olumsuz taraflarının da var olduğuna dikkat çekmişti. Ona göre gerçek milliyetçilik konseptinde eskiyi ülküleştirmek yoktur, tam tersine o tarihi öğrenmenin ondan ders almak için zaruri olduğunu ifade etmektedir (Nesibli, 2021: 285).

Ağaoğlu, Türkçülük ülkülerine sadık kaldığını açık bir şekilde ifade etmiş, bu yol uğrunda kendi canını bile feda etmeye kendisine borç olarak bilmiştir. “Ben Kimim” isimli eserinde Ahmet Ağaoğlu, bizzat kendi dünya görüşünü anlatarak şunları kaleme alır: “Ben; içimde çok samimi ve zet-i nefsin, şerefini, hakkını, özgürlüğünü savunma için kendimi tehlikeye atmak fikrini sevinçle kabul ederim.” A. Ağaoğlu, Turancılık görüşüne büyük tebeddülâtlardan sonra ulaşmıştı, Ağaoğlu'nun Türkçülük ve Turancılık düşüncelerinin ilk oluştuğu yer, dünyaya göz açmış bulunduğu Şuşa kenti muhitiyle yakından ilgili idi. Şuşa, Karabağ'ın merkezi idi. Karabağ ise Ahmet Ağaoğlu'nun yazdığı gibi “Şirvan'la beraber Azerbaycan; Türk kültürünün, Türk musikisinin, Türk edebiyatının ve Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir” (Kengerli, 2008: 137). Ahmet Ağaoğlu, 1939 yılında İstanbul şehrinde dünyaya gözlerini kapatmıştır.

3.1.2. Ali Bey Hüseyinzade-Turan (1864-1940)

Tüm Türk dünyasının Türkçülük mevzusunda en önemli teorisyenlerinden biri de Ali Bey Hüseyinzade olmuştur. Azerbaycan'da Türkçülüğün tarihi, etnografyası üzerine ilk tutarlı akademik eserin yazarı da Hüseyinzade'dir. Onun meşhur Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek formülü bu alanın doktrindir. Eserlerinde millî bilincin önemli olduğuna defalarca

vurgu yapmıştır (Nesibli, 2021: 94). Ali Bey Hüseyinzade, günümüzde Azerbaycan'ın şehirlerinden biri olan Salyan'da 1864 yılında dünyaya gözlerini açmıştır.

Üniversiteyi St. Petersburg'da matematik ve fizik bölümünden yapmıştır. Sonraları ise Osmanlı Devleti'nin İstanbul kentinde askerî tıbbiye eğitimi görmüştür. Hüseyinzade bugün çağdaş Türk milliyetçiliğinin aydınlanma açısından tanımlanması konusunda en önemli role üstlenmiş entelektüellerden biri olarak kabul edilir. A. Hüseyinzade, Osmanlı başkentinde 14 yıl geçirmiş ve bu seneler içinde Dr. Nazım, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve gibi geleceğin İTC önderleri ile arkadaş olmuştur. Zira burada kurduğu arkadaşlık bağları ileriki senelerde kendisine büyük yararlar sağlayacaktır. Osmanlı vatandaşı olarak İstanbul'da yaşamış olmasına rağmen, Azerbaycan'a geri dönerek Bakü kentinde doktor olarak çalışmaya başlamış ve Bakü'de 1903 senesinden 1910 senesine kadar Kafkasya'da çıkan gazete ve dergilere yazılar kaleme almıştır. A. Ağaoğlu'yla beraber ise Hayat dergisini yayımlamıştır. Burada 1905 senesinde yayımlamış olduğu, "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?" adlı yazı dizisiyle epeyce meşhurlaşmıştır. Bu dizide Türk halklarının ve lisanlarının geçmişini inceleyen Hüseyinzade, Türkçülükle alakalı pek çok düşüncesinin gelecekte Türkiye Cumhuriyeti'nde resmî milliyetçilik ülküsünün şekillenmesinde önemli rol üstelenecek olan Ziya Gökalp'i tesiri altına alacaktır (Akman, 2021: 168-169). Ali Bey Hüseyinzade Türkçülük kavramını ilk benimseyenlerden olmuştur.

Azerbaycan'da olduğu senelerde Türklerin bilincinde milliyetçilik kavramının oluşması için önemli yayınlar yaptı. Onun sayesinde Azerbaycan'da siyasi ve kültürel Türkçülük ilerleme kayıtt etmiştir. Ali Bey Hüseyinzade, Pan-Turanizm taraftarıdır. Büyük Türk birliği ideolojisinin savunucularından biridir (Uca, 1996: 171).

Hüseyinzade, birçok alanda eğitim görmüştür. Doğu-Batı manevî değerlerini şahsında toplamış ender fikirsel simalarımızdan birisidir. Kültür ve medeniyet tarihimize önemli şair, filozof, yazar, eleştirmen ve gazeteci olarak girmiştir. Ali Bey Hüseyinzade, Azerbaycan ulusunun hüviyetinin oluşmasını sağlamış ve millî kurtuluş savaşçısı hususiyetiyle tarihimizin önemli fikir adamlarından birisi olmuştur. Batı'nın Montesquieu, Fyodor, Hurtman, Voltaire, Smith, Ricardo gibi önemli yazarları, filozofları ve entelektüelleriyle Doğu'nun Hafız, Firdevsi, Nizami, Rumi ve Fuzuli gibi büyük şahsiyetlerini bir görüş ve imgede bir araya getiren, onların görüşlerini kavrayarak fikir analizinden geçiren Ali Bey, şüphesiz kendi döneminin yeni fikir adamıydı (Garaşova, 2004: 298).

"Ali Bey'in Türklüğe dair yazdığı kitalardan 1915'te hatırında kalan parçalar şunlardır:

Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan,
 Ecdádımızın müştereken menşei Turan...
 Bir dindeyiz biz, hepimiz hak-perestân,
 Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'ân?
 Cengizleri titretti şu afak-ı ser-â-ser,
 Timurları hükümetti şehen-şahlara yek-ser,
 Fatihlerine geçti bütün kişve-i kayser,” (Uca, 1996: 171).

Ali Turan Hüseyinzade, Türklerin üç hususta çağdaşlaşma kayıt edeceğine dikkat çekmiştir. Bunlar Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalaşmak olduğu üzerinde durmuştur. Ziya Gökalp, Ali Turan beyin tezini savunarak “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” isimli eser kaleme almıştır (Memedova, 2020: 75). Türk dünyasının önemli teorisyenlerinden olan Ali Turan Hüseyinzade 1940 senesinde İstanbul’da hakkın rahmetine kavuşmuştur.

3.1.3. İsmail Gaspıralı (1851-1914)

İsmail Bey, günümüz de Ukrayna sınırlar içerisinde olan Kırım şehrinin, Avcı köyünde 1851 senesinde dünyaya gözlerini açmıştır. Babası Mustafa Ağa, annesi ise Fatma Sutlan’dır. Mustafa Bey Çarlık ordusunda hizmet etmiştir. İsmail Bey babası Gaspıralı köyünden olduğu için daha sonralar Gaspıralı ismiyle tanınacaktır. Moskova’da öğrenim gördüğü yıllarda meşhur Slav milliyetçilerinden birisi olan Mihail Katkov ile tanışmıştır. Katkov ile dostluk kurarak onun sayesinde Liberalizm ve Rus milliyetçiliği akımlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Moskova’da olduğu dönemde askeri okullarda Panslavizm düşüncesi yayılmaya başlamış ve öğrenciler arasında Türk düşmanlığı propagandası yapılıyordu. Bu propaganda sonucu Gaspıralı’nın Türk milliyetçiliği düşüncesi oluşmaya başlamıştır (Selçuk ve Özçelik, 2020: 73). İsmail Gaspıralı’da diğer aydınlar gibi Türk devletlerinin tek çatı altında birleşmesi tezinin savunucularından olmuştur.

Çar rejimi Türk boylarının birbirleriyle iletişim kurmalarını kesmek için her türlü entrikaya başvurmuştur. Aynı politikayı Bolşevik yönetimi de uygulamıştır. İsmail Gaspıralı’da diğer aydınlar gibi Turan Birliği’nin kurulması için ortak bir Türkçe’nin oluşturulması gerektiğin savunmaktaydı. Onun ortak Türkçeden kastı İstanbul Türkçesi idi. Türkçenin yaygınlaşması için her bölgede bulunan Türk yazarların, Türkçe yayım yapan gazetelerin ve şairlerin bu mevzu da ortak düşünceye sahip olması gerektiğinin önemine dikkat çekmişti. İsmail Bey kendisi

tarafından çıkarılmış olan Tercüman gazetesinde Türk dili mevzusu üzerinde defalarca durmuştur (Yücebaş, 2020: 398). Tercüman Gazetesi, Mısır, Türkiye, Hindistan ve Orta Asya bölgesinde çok fazla ilgi duyulan bir gazete idi. Tercüman Gazetesinin başlığının altında yer alan “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” deyişi modern çağımızda Türk devletlerinde kullanılan en popüler sloganlardan birisidir. Bu slogan Turan Birliği ülküsünün iktisat ve lisan alanlarında birlik sağlanmasını kapsamaktadır. İsmail Bey Türklerin bir bütün olduğu düşüncesi üzerinde durarak Türklerin Özbek, Azeri, Kazak, Tatar ve Başkurt gibi farklı isimlerin verilmesine karşı çıkmıştır (Saklı, 2016: 267). İsmail Gaspıralı, Azerbaycan’da maarifin gelişmesine büyük katkıları dokunmuştur. Onun sayesinde Azerbaycan’da Ceditçi okullar kurulmuştur. Azerbaycan’da modern eğitimin oluşmasının yolunu açmıştır.

İsmail Bey Azerbaycan camiasına öğretim yoluyla, modern döneme hazırlamayı hedefleyen “Maarifçiler” olarak bilinen yazarların yetişmesine katkı sağlamıştır. Süleyman Sani Ahundov, Mirza Elekber Sabir, Celil Memmedguluzade ve Sultan Mecid Ganizade aracılığıyla modern marrifin tatbik edildiği okullar açılmıştır (Arıkan, 2004: 73).

3.2. Edebiyatçılar

Onlar, silah gücüne karşı kendilerini kalemle savunmuşlardır. Yazarlarımız iyi biliyorlardı ki şiddete karşı verilecek en iyi mücadele kalemle gerçekleşecektir. Her yazılan eser, her yazılan ülkü kimliğinden uzak kalmış halkı bir araya getirmenin en güzel yoludur. Bu doğrultuda Azerbaycan’ın parlak simalarının hayatlarını sürgünlerde geçirmelerinin en büyük nedeni toprak, vatan, millet ve devlet sevgisinin ne kadar önemli olduğunun algılamış olmalarından kaynaklanıyordu ve yeni nesillerin hatıralarında ebedi yaşayan aydınlarımız, devlet adamlarımız bizler için bariz örnek olmuşlardır. Onlar sayesinde Azerbaycan camiası, kendi içinde birlik ve beraberliğin ne kadar önemli olduğunu kavrayabilmiştir. En iyi bilinen nedeni, verdikleri mücadelenin idrak yolundan geçmiş olmasıydı.

3.2.1. Hüseyin Cavit (1882-1941)

Azerbaycan edebiyatının zenginliğine katkı sunmuş olanlardan birisi de Hüseyin Cavit’dir. Doğduğu bölge Azerbaycan’ın Nahçıvan şehridir ve burada 1882 senesinde dünyaya gözlerini açmıştır. Babası Abdulla, Nahçıvan’da din görevlisi olarak çalışıyordu. Hüseyin Cavit,

Nahçıvan'da herkes tarafından bilinen Türkiye Devleti'nin 1920 yıllarında 15. Kolordu Komutanı olan Kazım Karabekir'in en iyi arkadaşlarından birisi olmuştur.

Hüseyin Cavit, eğitimini ilk önce medresede almış ve ardından Rus-Tatar mektebinde eğitim almıştır. 1902 senesinde burayı bitirdikten sonra, aynı yıl içerisinde Tebriz'e giderek orada dinî okulda bir sene eğitim görmüş ve ardından tekrardan Nahçıvan'a geri dönerek *Mekteb-i Terbiye* mektebinde Fars ve Türk dili üzerine öğretmenlik yapmıştır. 1905 senesinde gözlerinden tedavi olmak için İstanbul'a gitmiştir. Burada boş durmayarak Rıza Tevfik'den ders de almıştır. Bir müddet sonra Rıza Bey sayesinde edebiyat fakültesine kaydolmuştur. 1910 senesinde Nahçıvan'a geri dönene kadar Hüseyin Bey, *İttihat* mektebinde Azerbaycan dili üzere öğretmenlik yapmıştır. Hayatı boyu sürekli hareket halinde olan Hüseyin Bey, 1912'de Gence şehrine gitmiş, 1913 yılında ise Tiflis'te öğretmenlik yapmış ve ardından Bakü'ye giderek 1918 senesinde Tağı Nağıyev'in kurmuş olduğu *Sefa Okulu*'nda öğretmenlik yapmıştır (Şimşir, 2021: 152-153).

Hüseyin Cavit'i bazı yazarlardan ayıran fark, eserlerini devrin Osmanlı Türkçesi ile değil, halk arasında bilinen bir dille yani İstanbul ve Azerbaycan Türkçesi ile yazmasıydı. O, yazılanların halk tarafından bilinmesine önem veriyordu. Ona göre ortak bir Türkçenin yaratılması gerekliydi. Hüseyin Cavit şöyle diyordu: "İlimsiz, saf bir köylüyü konuşturunuz, onunla hasbıhal ediniz, iyice dikkat edecek olursanız şehirlilere nispeten onları Türk lehçesine, Türk ruhuna daha yakın, daha munis bulursunuz". O, özünün Türk edebi lisanı mevzusunda fikirlerini kendi eserleriyle ifade etmeye çalışmıştır (Kengerli, 2008: 317). Bolşeviklerin, Azerbaycan'ı işgal ettikleri devirde Hüseyin Cavit, bu duruma karşı sessiz kalmayarak eserlerinde işgali kötölemiştir. Eski müsavatchı olması nedeniyle Bolşevik yönetimi tarafından tutuklanarak eserlerinin bastırılması engellenmiş ve basılan eserleri de toplanmaya çalışılmıştır. Fakat Bolşevikler bu durumu engelleyememişlerdir, zira eserleri, vatandaşlar arasında elden ele gezmiştir, hatta genç komünistlerin arasında bile revaç bulmuştur. İşgal edilmiş, parçalanmış olan Azerbaycan topraklarının yeniden birleştirerek Azerbaycan Devleti'ni kurmak için gizli faaliyete geçen milliyetçilerden biridir Hüseyin Cavit (Şimşir, 2021, 153). 1920'den itibaren kuvvetli şekilde artan Sovyet baskısı, Hüseyin Cavit'i de tesiri altına almıştır. Bolşevik yönetiminin istediği şekilde eserler yazmadığı için, 1930 yılından başlayarak Azerbaycan matbuatında sert saldırılara hedef oldu. Yönetimin sosyalizm ideolojisini yayması ve bunu propaganda aracı olarak kullanması sonucunda, eserlerin Sovyet yanlısı olması hususunda matbuata ağır sınırlamalar getirilmiştir. Cavit, bu baskılara rağmen halkın bilinçlenmesi için farklı yollarla eserlerinin basılmasını sağladı fakat bu mücadelesi onun sonunu

getirecekti. Azerbaycan dâhilinde Bolşevik rejimi egemen olduktan sonra, onu da diğer aydınlar gibi ağır eziyetler bekliyordu. 1932 senesinde Yazarlar Birliği'ne kabul edilmiş olsa da rejimin baskılarından kurtulamadı. 1937 yılında, yönetim düşmanlığıyla suçlanarak tutuklandı. Diğer represiya (siyasi baskı) kurbanları gibi o da Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Hüseyin Cavit, 05 Aralık 1941 tarihinde Sibirya'da İrkutsk'ta hayata gözlerini yumdu. 1980 senesinde, ulu önder Haydar Aliyev'in gayretiyle Hüseyin Cavit naaşı, Sibirya'dan ana yurdu olan Nahçıvan'a getirilerek devlet töreniyle yeniden toprağa verildi (Yüce, 2008: 219-220).

3.2.2. Ahmet Cevat (1892-1937)

Ahundzade Ahmet Cevat, 1892 yılında Azerbaycan'ın Şemkir şehrinin Seyfeli köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini imamlardan almış olan Ahmet Bey, 1908 senesinin Eylül ayına kadar Gence'de ilk ve ortaokullarında eğitim almıştır, 1920 senesinden 1927 yılına kadar N. Nerimanov Teknikumunda (ön lisans) eğitim almış ve aynı yıl içerisinde mezun olarak Azerbaycan Kend Teserrüfatı Enstitüsünde öğretmen olarak çalışmıştır. Siyasi hareketlerine, 1918 yılında M. E. Resulzade'nin partisinde başlamıştır. 1923 senesinde MP üyesi olduğu için hapsedilmiş ve 1924 senesinde özgür bırakılmıştır. Ahmet Cevat, siyasi olaylara karıştığı gerekçesi duyularak 3 Haziran 1937 tarihinde tekrardan tutuklanması için ferman imzalanmıştır. Tutuklanma sebebi ise milliyetçi ve devrimci örgütlere katılmasıdır. Fermanın sabahı, evinde arama yapılmış ve tutuklanarak hapsedilmiştir (Şimşir, 2021: 131).

Ahmet Cevat, Turan ülküsünün önemine dikkat çekmiştir. Ona göre Türk dünyasının yegâne kurtuluş yolunun Türk birliğinin oluşması ile gerçekleşecek olmasıdır. Azerbaycan'ın bağımsızlık uğrunda vermiş olduğu mücadele devrinde, edebi Türkçülük hususiyetle daha güçlü bir boyuta gelmiştir. Bu harekâtın kuvvetlenmesine Türkiye'den gelmiş olan şairler de belirli roller üstelenmişlerdir. Bunlara, Arif İrfan örnek olarak gösterilebilir. Ahmet Cevat, şiirlerinde hep Turancılığa atıflarda bulunuyordu (Kengerli, 2008: 357). Çağımızda şarkısı kulaktan kulağa geçen *Çırpınırdı Karadeniz* şiirini yazan da Ahmet Cevat olmuştur. Cevat Bey, Türkçülük sevdasından dolayı Sovyet yönetimi tarafından hapisanede tutulmuş ve bir süre sonra da SSCB Ceza Kanunu'nun 69, 70, 73. maddeleri ile suçlanarak 12 Ekim 1937 tarihinde hakkında en ağır cezalardan olan kurşunlanma kararı verilmiş ve bu olay 13 Ocak tarihinde Bakü'de gerçekleşmiştir (Şimşir, 2021: 132).

3.2.3. Abdullah Şaik (1881-1959)

XX. yy'da Azerbaycan edebiyatına büyük katkı sağlayanlardan birisi de Abdullah Şaik olmuştur. O da diğer birçok yazar gibi ömrünü milleti için adamıştır. Adullah Şaik, Azerbaycan ulusal çocuk tiyatrosunun ve çocuk edebiyatının kurucusu sayılır. Onun çocuklar için yazmış olduğu eserler, günümüzde derslik kitaplarında kendi yerini almıştır. Ele aldığı eserlere bakıldığı zaman, o da halkının ve ülkesinin yanında aktif bir şekilde yer almıştır.

A. Şaik, 12 Şubat 1881 senesinde Tiflis'te muhafazakâr bir ailede dünyaya gözlerini açmıştır. Babası Molla Mustafa Talıbzade, yazarımızın doğum yılına kadar Tiflis Kadı Muavinliği, Kafkas İdareyi Ruhaniyesin'de görev yapmış; aynı süre içersin de Tiflis kentinde bir okulda öğretmenlik yapmıştır. Molla Mustafa Talıbzade, Çar rejimiyle ters düşecek faaliyette bulunmuş ve bir süre sonra Kafkas İdareyi Ruhaniyesi'nde ki işinden uzaklaştırılmıştır. Abdullah Şaik, 1889 senesinden 1893 senesine kadar "Gori Müellimler Seminaryası"nda eğitim görmüştür. Burada öğrenim gördüğü senelerde, edebiyata ayrı merak duymuştur. 1893 senesinde ailesiyle beraber Horasan'a giden şair yedi yıl burada kalmış ve burada Türkçe, tarih, mantık, psikoloji ve Fars dili edebiyatı derslerini almış, bu mevzularda kendisini geliştirmiştir. A. Şaik; Azerbaycan, Doğu ve Rus edebiyatını, ilmini derinden öğrenme fırsatı elde etmiştir. Onun daha çocuk yaşlarda öğrendiği bilgiler, eserlerini yazmasında büyük katkı sağlamıştır (Hajiyeva, 2017: 422).

Abdullah Şaik, Azerbaycan'ın eğitim alanında ve özellikle edebiyat alanında büyük katkılarda bulunmuştur. O, çocukların bilgi konusunda temellerini oluşturmaları için on bir kitap bastırmış ve hala bu kitapların birçoğu ilkokul dersliklerinde görülür haldedir. Zira Çarlık döneminde ve o dönemin koşullarına bakıldığı zaman bu eserlerin yayınlanması çok da kolay bir iş değildi. Abdullah Şaik, kadınların eğitim alması konusunda büyük çabalar sarf etmiştir. Zira o kadınların cemiyette ve aile hayatında iyi durumda olmalarını istemiştir. O, eğitime ilaveten tercümanlık işleri de yapmıştır (Vahapova, 2016: 55).

Abdullah Şaik, genel Türk edebi lisanın oluşturulmasının Türk milletlerinin yararına olacağı görüşünde idi. Ona göre yaşamak için amacı olan bir millet, iyi bir edebi lisana sahip olmalıdır. Muhteşem lisana sahip olan bir milleti, hiçbir silahın mahvedemeyeceğini ifade ediyordu. O, eserlerini ele aldığı zaman bir tek Azerbaycan Türklerinin değil, tüm Oğuz boyuna dahil olan tüm Türklerin eserlerini kavramasını istiyordu. Abdullah Şaik, sayesinde ilk ana dilli okul 1919 yılında açılmıştır. Millî dersliklerin düzenlenmesi üzere kurulan devlet komisyonuna önderlik etmiş, kendi edebi lisan alanında uluslaşma nosyonunu şöyle anlatmaya çalışmıştır: "Bendeniz, son sade Osmanlı Türkçesinin Azerbaycan'ımız da kabulü taraftarlarındım. Bir

zaman maarif nezareti tarafından üzerimize muhevvel olunan “İntihap” komisyonunda çalışırken kıraat kitaplarımızın hep sade Osmanlı Türkçesi ile yazılmasını, yalnız birinci iptidai sınıfın kıraat kitapları pedagoji noktayı nazarından Azerbaycan Türkçesinde olmasını söylemişler” (Kengerli, 2008: 318-319).

1900 senesinde Horasan’dan Tiflis’e dönmüş ve burada bir sene kaldıktan sonra Bakü’ye taşınmıştır. Bakü’nün Sabuncu ilçesin de işçi olarak çalışmış ve burada çalışan işçilerin zor koşullar altında işlerini yaptıklarına tanık olmuş ve bu hususları eserlerinde anlatmıştır. Abdullah Şaik, Bakü’ye geldiği yıl erkek gimnazyumunda sınava girmiş, ana dil öğretmenliği yapmak için hak kazanmıştır. Aynı yıl Rus-Tatar mekteplerinde eğitim vermeye başlamıştır. Yazar, ömrünün 34 yılını Azerbaycan maarifinin ilerlemesi ve modernleşmesine adanmıştır. 1906 senesinde Bakü’de gerçekleşen I. Öğretmenler Kongresi’nin hazırlanmasına destek olmuştur. Kongrede lisan ve edebiyat mevzularına değinmiş ve mevzuların ilerlemesi için tekliflerde bulunmuştur. Kongre tarafından ders kitaplarının oluşturulması için seçilen komisyon üyeleri içinde A. Şaik de bulunmuştur. Onun bu ilk muvaffakiyetinden sonra sırasıyla “Millî Giraet”, “Müntehabat”, “Türk Çelengi”, “Edebiyat”, “Türk Edebiyatı”, “Gülşeni Edebiyat” ders kitapları yayımlanmıştır. Edebiyat alanındaki görevleri için “Emekdar İncesenet Hadimi” unvanı alan A. Şaik, 24 Temmuz 1959 tarihinde Bakü’de hakkın rahmetine kavuşmuştur. Hükümet yetkililerinin ve birçok aydının bulunduğu kalabalık bir grup tarafından Azerbaycan Fahri Hiyabanı’nda defnedilmiştir.

3.3. Devlet Adamları

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin yaratılmasında büyük emek sarf edenler F. Hoyiski, N. Yusufbeyli, H. Ağayev ve A.M. Topçubaşı vb. ileri gelenler gösterilebilir. Bu kişiler, Azerbaycan toplumunu bir araya toplamayı başarmışlardır. Bu gruba önderlik eden şahsiyet ise Muhammed Emin Resulzade olmuştur. Resulzade ve ekibinin Azerbaycan Devleti’nin kurulmasında büyük katkıları dokunmuştur. Dünyada endüstrinin gelişmesiyle birlikte Azerbaycan’a olan ilgi daha da artmıştır. Zira bu hususta Bakü, çok önemli kaynaklara sahip bölge olmuştur. İngilizler, Ruslar ve Almanlar için Azerbaycan önemli bir stratejiye sahip bölge idi. İkinci Dünya Savaşı zamanında Adolf Hitler’in en önemli stratejilerinden biri Bakü’yü ele geçirerek Sovyetler Birliği’ne ağır darbe vurmaktı. Hatta bir keresinde düzenlenen partide işgal edeceği bölgelerin haritasına benzer bir pasta yapılmış ve pastada Bakü yazılan dilim kesilerek Adolf Hitler’e sunulmuştur. SSCB’in Almanya’ya karşı

savaşı kazanmasının nedenlerinden biri de Bakü petrolünün savaşa Sovyet zırhlılarında ve uçaklarında aktif şekilde kullanılmasıdır. Bakü petrolü gemiler vasıtası ile Hazar denizinden, Volga nehri ile savaş bölgelerine taşınmıştır. Böyle bir coğrafyayı müdafaa etmek, o dönemde çok zor bir durumdu. Azerbaycan Türklerinin müttefik olarak gördükleri Türk kardeşleri Birinci Dünya Savaşı'ndan yorgun bir şekilde çıkmıştı. Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nu kurmuş Gence'ye gelerek mücadele etmiş ve bu mücadele Bakü'de de sürmüştür ve aynıyla Kazım Karabekir'e ait bazı birlikler, Nahçıvan'da Ermenilere karşı savaşmıştır fakat bu mücadeleler uzun sürmemiştir. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'ne göre, Osmanlı ordusu Kafkaslar'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu hususta Azerbaycan'ın Bolşeviklerle yaptığı mücadeleye destek olacak herhangi bir müttefik devlet yoktu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına destek olan önemli kişilerin hayatına bakılırsa hayatları muhaceratlarda, hapisanelerde geçmiştir ve hatta bazılarının karşı suikastler düzenlenmiştir.

3.3.1. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)

Bakü yakınlarında bulunan Novhanı köyünde gözlerini dünyaya açmıştır. Babası meşhur bir din âlimi olan Hacı Molla Ali Ekber, annesi Zatkızı Ziyet'tir. Ailesi sayesinde küçük yaşlarında Arapça, Farsça ve din eğitimi görmüştür. Rus-Tatar okulunda eğitim almış ve ardından Bakü Teknik Okulu'nda eğitim görmüştür. Bu senelerde Bakü şehrinin toplumsal, iktisadi ve siyasi ortamından Rusya'da ve Rusya Müslümanları arasında gittikçe yayılmış olan devrimci faaliyetlerden, G. İsmail Bey'in liderlik etmiş olduğu usulü-i cedit mektepleri ve onun eğitim hakkında ki fikirlerinden etkilenip ulusal sorunlarla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladı (Akpınar, 2008: 2). M.E. Resulzade, 1903 yılında kurulmaya başlamış olan ve Azerbaycan halkının millî şuurunun ve toplumsal yaşamının ilerlemesinde mühim yere sahip olan Edep Yurdu, Bakü Cemiet-i Hayriyesi, Necat ve Sefa gibi hayır derneklerinde çalışmıştır. İş hayatına ise Bakü'de oluşturulan Kaspi gazetesinde müretteplik olarak başlar. Bir süre sonra gazetecilik onun temel mesleği olur. M.E. Resulzade, 1906 ve 1908 yılları arasında birçok gazetede, çeşitli konular üzerinde makaleler yayımlar. Bu gazeteler İrşad, Terakki, Tekâmül, Füzyat vb. isimleri sayılabilir. Tüm ele aldığı konularda, Rus sömürgecilik politikasına karşı tutum sergilemiştir. Emperyalizme karşı, bağımsızlık fikri üzerinde durmuş ve inkılâpçı bir tavır göstermiştir. Bir tek Azerbaycan Türklerinin sorunları ile de ilgilenmemiş Türkiye, Kuzey Kafkaslar ve İran'ın sorunlarıyla da ilgilenmiştir. O, daha gençlik yaşlarından itibaren (1902) “Müselman Gençlik

Teşkilatı”, isimli inkılâpçı bir grup kurarak gizli politik hareketlere başlamıştı (Akpınar, 2020: 15-16). Bu teşkilat, Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti adını alarak faaliyetlerine devam eder. 1904 senesinin son aylarında arkadaşları Mir Hasan Mevsimov, Mehemed Hasan Hacinski ile beraber bu cemiyeti, RSD isimli İşçi Partisi'nin Bakü komisyonu dâhilinde yer alan Müslüman Sosyal Demokrat Himmet Örgütü'ne dönüştürdüler. M. Azizbeyov, N. Nerimanav ve S.M. Efendiyeve gibi ihtilalcilerin de katıldığı bu örgütün yayımları 1904-1905 senelerinde altı sayı çıkarılan ve gizlice teksir edilen Himmet adlı yayım organı sayesinde yayımlanmıştır (Akpınar, 2008: 2).

M.E. Resulzade, 8 Mart 1906 tarihinde kurulmuş olan Necat Cemiyeti'nin 1908 yılında önderliğini yapmıştır ve bu cemiyet Azerbaycan toplumu için önemli kültürel eylemlerde bulunmuş ve hayırsever işler için önemli destekler sağlamıştır. Resulzade, 1905 yılından itibaren siyaset alanına önem vermeye başlamış ve rejime karşı birçok mitinglere katılmıştır. 28 Eylül 1907 tarihinde inkılâpçı işçi olan Hanlar Seferaliyev'in cenaze törenine katılmış ve bu törende bulunan İ.V. Stalin, S.M. Efendiyeve ve P. Çaparidyev gibi meşhur Kafkasya inkılâpçıları ile beraber M.E. Resulzade de, cenazede konuşma yapmıştır. Aynı devir içerisinde, amcasının oğlu olan Mehemed Ali Resulzade vasıtasıyla Stalin'le yakından tanışmış ve onunla birlikte birtakım faaliyetler sürdürmüştür ve hatta M.E. Resulzade, Stalin'in Bayıl Hapisahanesinden kaçırılmasına yardımcı olmuş ve onu ölümden kurtarmıştır. Bu konuyla ilgili birçok kaynak bahsetmiş ve kendi hatırası ile ilgili olan “Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları” isimli eserinde açıklanmıştır (Akpınar, 2020: 18).

Muhammed Emin Resulzade, Azerbaycançılık ideolojisinin timsalinde modern Azerbaycan devletçiliğinin teorik esaslarını yaratmış ve hayata geçirilmesine rehberlik etmiştir. Bu anlamda M.E. Resulzade, Azerbaycan Türklerinin millî devletçiliğinin banisidir. O, ömrünün sonuna kadar Azerbaycan'ın istiklali ülküsüne sadık kalmış ve 1920 yılının Nisan ayında AHC'nin çöküşünden sonra, gurbet ellerde vatanın kaybolmuş özgürlüğünün yeniden inşası uğrunda mücadelesini devam ettirmiştir. 1922 yılından 1943 yılına kadar M.E. Resulzade'nin siyasi muhaceretinin faaliyetleri zirve noktasına ulaşmış ve II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra onun da muhaceret hayatı sona ermiştir (Balayev, 2019: 6). Muhammed Emin Resulzade, 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da hakkın rahmetine kavuşmuştur.

O, Azerbaycan devletinin şekillenmesinde büyük katkısı olan önderlerden biri idi, Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinde ve bu mücadelenin kazanılmasına önderlik etmiştir.

Onun yazgısı, bir bakıma tarihte ilk Türk ve İslam cumhuriyeti olan Azerbaycan'ın kaderiyle örtüşür.

Azerbaycan, Kafkasya'nın kaderi için önemli bir coğrafyaya sahiptir. Bu önemli stratejik konumu, İran, Anadolu ve Orta Asya coğrafyası içinde önemli bir yere sahiptir. Resulzade'nin düşünce dünyasını da etkileyen ve sürekli siyasi mücadelesi bu muhitlerde sürüp gider. Resulzade, küçüklüğünden beri aile içinde müthiş bir şekilde İslam-Şark terbiyesi almıştır (Akpınar, 2020: 13).

Türkiye'den Bakü'ye geri geldikten sonra Dirlik, Şelale, Açık Söz ve Kardeş Kömeyi gibi dergi ve gazetelerde neşir olunmuş makaleleri milliyetçilik ülküsünün genişlemesinde, hususiyetle ulus ve ulusçuluk kavramlarının tespit edilmesinde, millet ve milliyetçilik konseptinin ilmi izahında önemli yer tutar. 16 Eylül 1914 tarihinde Aliabbas Müznib'in redaktörlüğü ile ilk sayısı yayımlanan, ayda iki kez "Dirlik" dergisinde seri biçimde neşir edilen "Millî Dirlik" milliyetçilik konsepti bakımından önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan'da Türkçülük fikri 1905 senesinden başlayarak A. Hüseyinzade teşebbüsleri sonucu ve birebir kendi tarafından yürütülmeye başlanmıştır. M.E. Resulzade ise, Azerbaycan'da ilk defa millet ve milli nosyonlarının bilimsel açıklamasını ifade etmeye çalışmış, millet ve ümmet fikirlerinin farkını aydınlatmıştır. Ümmet için din, millet için lisan, birlik ve beraberliğin temel olmasını, millet için dindashlık dışında nice yönün de olduğunu açıklamış ve şöyle söylemiştir: "Azerbaycanlılardan bir millî olarak bahsedilebilir. Şimali Türk, Kırım, Tatar, Türkistan, Azerbaycan ve Garp Türkleri, Osmanlıları cami ve millilerin birkaç büyük şeklini haiz olan cemaate ise millet sözcüğü verilir" (Kengerli, 2008:146). Rezulzade'nin eserine gelince, o "Millî Dirlik" başlığıyla yayınlanmış ettiği dizi makalesini millî düşüncenin 1905-1918 devrinin en manalı örneği olarak kabul edebiliriz. O gençlik döneminden beri, soysal, politik ve kültürel yaşamda kendisini kanıtlamış bir önder idi, onun bu makalesi günümüze kadar millet ülküsüne dair yerel basında neşir edilmiş en önemli eserlerinden birisi idi. Muhammed Emin Rezulzade, Avrupa ile Müslüman Doğu'yu karşılaştırıyor ve makalede bu hususu ele alıyor. O, Avrupa'da hedef refah, kuvvetli olmak ise Doğu'da "Bizim amacımız ölümdür" der. Yaşamın en değerlisinin ulusal dirlikten oluştuğunu ifade eden yazar, daha sonra ele alacağı makalelerinde ulusal kuvveti yaratan unsurlara değinmiştir. Muhammed Emin Resulzade, Rus tahsili almış öz varlığından haberdar olmayanların umumen ait oldukları muhitin gereksimlerine karşı kayıtsız olduklarını ifade etmektedir. Başka ulusların ve devletlerin örneğini tahlil eden yazar, şöyle bir neticeye varmıştır: "Acele bir surette

maddeten terakki edip maneviyatça mahrum kalmaktansa maddeten geç terakki edip maneviyatça müstakil kalmayı tercih ederim” (Nesibli, 2021: 288).

Çarlık devrinde Resulzade takip edildi, tutuklandı, SB’nin propaganda makinesi yetmiş sene onun aleyhine çalıştı. Bolşevik rejimi onu hapishaneye saldı. Rejim tarafından sıkı takip altına alındı. Vatanı Azerbaycan’ın özgürlük zaferinin ardından ona karşı münasebetlerde pek farklılığa uğramadı, hak ettiği kıymeti görmedi. XX. yy’ın en önemli politikacılarıyla ünsiyet halinde olmuş, Mustafa Kemal Atatürk, Mareşal Joseph Pilsudski ve Adolf Hitler ile temaslar gerçekleştirmiştir. Onu sevenler, ona değer verenler oldu. Bazen sinirlenip sınır dışı edenler de oldu. Lakin M.E. Resulzade adı ile barışık kalmayı gerekli bildiler. 1938 yılında Polonya’nın Varşova kentinde *Azerbajdzan Walce o Niepodleglosc* ismiyle Resulzade’nin eliyle yayımlanan esere ön söz yazan ünlü senatör Stanislaw Siedlecki şöyle bir yorumlama yapmıştır:

“Hoş olan şey, istiklal mücadelesi veren Doğu halklarından birinin tarihini açıklığa kavuşturan bu eserin yazarı, Azerbaycan millî birlik ideolojisi ve Müsavat Partisi’nin eski lideri büyük devlet adamı Mehmed Emin Resulzade’dir” (Yaqublu, 2010: 398).

M.E. Resulzade’ye göre asıl şart özgür olmak için, esas şart millî ülkünün şekillenmesidir. Ümmetçilikle değil, milletçilikle millî devletler kurulabilir. O, Müslüman birliyi ideolojisini beğense de onun pratikte federatif, şekilde gerçekleşmesinin mümkün olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, Rusya Müslümanlarının her biri kendi, yaşadıkları coğrafi hudutlar çerçevesinde kendi millî devletlerini kurmak uğrunda mücadele etmelidir. Bu Şark’ta millî özgürlük hareketinin ümmetçilikten, milliyetçiliğe geçmesi esas idi (İbrahimli, 2012: 45-46).

3.3.2. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kuruluşunda ve kuruluşundan sonra gerçekleşen düzenlemelerde Ali Merdan Topçubaşı, önemli görevlere getirilmiştir. Ağırlıklı olarak dış politika konusunda ADR’nin dış görevlerinde yer almış ve görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmesi onun ADR için önemli bir diplomat olduğunun ispatıdır. O, Azerbaycan vatandaşlarının haklarını savunan bir ziyalı idi ve vatandaşlar tarafından büyük saygı görmüştür (İmanbeyli, 2020: 240).

Ali Merdan Bey’in soyadının bir geçmişi vardır. Onun ulu atarlarından birisi Gürcü krallarının yanında Topçu birliğinin komutanı olmuş ve soyadı Rus rejimi devrinde Topçubaşov şeklini almıştır. Komutan veya asker olan büyük babasına karşın Mirza Cafer Topçubaşov, ilimle uğraşıyordu ve oğlu Ali Merdan Bey de ilime önem veriyordu (İmanov, 2003: 22). O, ailesinin

Gence soyundandır, 1865'te Tiflis'te dünyaya gözlerini açan Topçubaşı, liseyi de burada bitirmiş ve ardından Petersburg Üniversitesinde hukuk alanında eğitim almıştır. Petersburg'da eğitimini tamamladıktan sonra Tiflis'e dönen Topçubaşı, bir müddet adliye ve eğitim müessesinde çalışmıştı. 1894 yılından sonra Bakü kentine taşınarak burada bulunan Tağıyev'in satın aldığı Kaspi gazetesinde uzun seneler editörlük görevine üstelenmiştir. Rusça neşir edilen Kaspi, Azerbaycanlıların 1898 yılından 1905 yılına kadar Bakü'de tek yayım yapan organıydı. Topçubaşı, basında çalışmalar yapmış ve bu süreçte, Bakü Duması'na seçilerek kentteki yerel idarenin işleyişine de katılmıştı. O, Kafkasya ve Rusya düzeyinde hususiyle de Müslüman ve Türk kökenliler arasında çok iyi tanınan bir isim idi (İmanbeyli, 2020: 240-241). Rusya Müslümanları İttifakı'nın oluşturulması sürecine Azerbaycan'dan en aktif şekilde katılım gösteren şahsiyetlerden birisi de Topçubaşı idi. O, birkaç defa örgütün kongrelerine önderlik etmiştir. Kongrenin belgelerinin birçoğu, Topçubaşı tarafından kaleme alınmıştır. İlk kurultaya Azerbaycan Türklerinden Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Merdan Topçubaşı faal iştirak etmiş, fakat ikinci kurultaya ilgi azalmaya başlamıştır. Azerbaycan Türklerinden Ali Merdan Topçubaşı ve bazı politikacılar faal şekilde katılmıştır (Nesibli, 2021: 295). Bu sebeptendir ki 1905-1917 arasında yapılan Rusya Müslümanlarının beş kurultayının teşkil edilmesine rehberlik etmiştir, 1906'da yine bu camia dâhilinde ilk kamusal alanda politik parti olan Rusya Müslümanları İttifakı Partisi'ni oluşturmuş ve mevzuatını hazırlamıştır. Topçubaşı, Azerbaycan Devleti'nin kurulması için elinden gelenin en iyisini yapmıştır. Her ne kadar Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 28 Mayıs 1918'de duyurusu esnasında Ali Merdan Bey cezaevinde olsa da haziran ayında kurulan ikinci Hoyski kabinesine gıyabında devlet bakanı olarak atanmıştı. Ağustos ayında cezaevinden çıktıktan sonra ADR'nin kuruculuğu işlemlerin de etkin şekilde katılmıştır. A.M. Topçubaşı, ilk diplomatik görevine Osmanlı İmparatorluğu'nda, Azerbaycan'ın yetkili elçisi olarak başlamıştı. 1918 yılının Ekim ayının başlangıcından itibaren, başkentte görevini yerine yetirmeye başlamış ve dört ay içinde çok fazla önemli buluşma gerçekleştirmiş ve bu görüşmelere dair tutanaklar da hazırlamıştır. O, görevinin başlangıcından itibaren Osmanlı üst düzey yöneticileri ve Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri'nin heyetleriyle birçok alanda temaslar gerçekleştirmiştir. Merdan Bey'in bu münasebetlerindeki amacı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsız olduğunu ve aynıyla hükümetin de özgür olarak var olduğu düşüncesini yaymak ve Azerbaycan'ın hürriyetini tanınması için lobi faaliyetlerinde bulunmak idi. Bu maksatlarla Topçubaşı, kapsamlı bir muhtıra

da hazırlamıştır. Bu muhtıranın ADR ile ilgili milletlerarası üst düzey yöneticilerine sunulmuş ilk kapsam içerikli diplomatik metin olduğunu söylemekte yarar var (İmanbeyli, 2020: 241-242). Bu muhtıra Rusça yazılmış ve daha sonralar Osmanlıca, Fransızca versiyonu da olmuştur. Ali Merdan Bey, her üç dilde yazılmış versiyonun metinlerini Bakü'ye göndermiştir. Bu metin, 1919 yılının muhtemelen ocak ayında yayınlanmıştır. Fakat Rusça yazılan metin, Azerbaycan arşivlerinde kaybolmuştur. 1993 senesinde bir tercüman tarafından Fransızca olan metni, Rusçaya çevirerek yayımlamıştır (İmanov, 2003: 141-142). Ali Merdan Topçubaşı, yaşadığı dönem boyu birçok görevde bulunmuş ve Osmanlı Devleti dâhil olmakla başka devletlerde de diplomatik faaliyetler yürütmüştür. Ali Merdan Topçubaşı, 5 Kasım 1934 yılında Paris şehrinde dünyaya gözlerini kapatmıştır.

3.3.3. Neriman Nerimanov (1870-1925)

Neriman Nerimanov, 14 Nisan 1870 tarihinde Tiflis kentinde dünyaya gözlerini açmıştır. Babasının ismi Kerbalayi Necef Bey'dir. Babasının ona Neriman ismini, aslen Güney Azerbaycan'ın Urmiye kentinden olan büyük dedesine atfen koymuştur (Kurban, 2012: 8). Neriman Bey, 1879-1885 seneleri arasında Tiflis'te bulunan dinî mektepte eğitim almış ve ardından Gori kentindeki öğretmenler mektebinde sınıf öğretmenliği kursuna kabul edilmiştir. 1890 yılında öğretmenlik belgesi alarak Tiflis Valiliği'nin Borçalı arazisinde bulunan Kızılhacılı köyünde öğretmenlik yapmıştır. Bu devir içerisinde çalışmış olduğu mektep, Borçalı bölgesinde ilk Müslüman mektebi idi (Gulusoy, 2019: 6). 1891 senesinde ise Neriman Bey, Bakü şehrine gelerek burada politik, edebi, toplumsal, kültürel çalışmalara başlamıştır. Nerimanov gelecekteki düşüncelerini de etkileyen o dönem fikirlerini şu şekilde ifade ediyordu: "Müslüman kitlelerinin müstesna avamlığı (cahilliği) ve geriliği, öz edebi ve içtimai işimle bu kitleleri uyandırıp inkılabı hazırlamak görevini benim karşıma koyuyor". Bu hususta kendisi 1894 senesinde Bakü'de Müslüman tebaa için ilk halk kıraathane kütüphanesini kurmuştur, birtakım doğu devletlerinin önemli gazeteleri ile iletişim kurarak bu devletlerden kıraathane için edebi kaynaklar temin etmiştir. Neriman Bey hem kıraathane işleri ile uğraşmış hem de bu dönem içerisinde toplumsal sorunlara dair önemli eserler, makaleler yazmıştır. Bu eserler arasında "Nadanlık", "Şamdan Bey"; "Nadir Şah", "Bahadır ve Sona" gibi edebi eserler ön plana çıkmıştır (Kurban, 2012: 16). Azerbaycan edebiyatının meşhur araştırmacılarından olan Teymur Ehmedov, Neriman Bey'in bu dönem içerisindeki çalışmaları hakkında şöyle demiştir: "Neriman Nerimanov, 1891-1901

yıllarında öğretmen, eğitimci, metodist, ilk milli kıraathanenin kurucusu, yazar, yönetmen ve oyuncu gibi çalışan vasıflarla halkın büyük güvenini kazanmıştır. Bu, bir taraftan dönemin talepleri ile öte yandan eğitimci gencin şahsi nitelikleri, doğduğu vatana ve halka tükenmez sevgisi ile ilgiliydi. O, her türlü mahrumiyet ve ittihamlara, hakaretlere göğüs gererek milli medeniyetin gelişmesine çalışmaktaydı” ifadelerini kullanmıştır. Teymur Ehmedov, Neriman Bey’in Kafkasya Türklerinin ulusal idrakının uyanmasındaki desteğini dile getirmiştir (Gulusoy, 2019: 7).

Neriman Nerimanov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in desteğiyle 1902 yılında Ukrayna’nın Odessa şehrine gitmiştir. Burada üniversite sınavını kazanarak tıp fakültesinde eğitim almaya başlar. O, Odessa’da eğitim aldığı yıllarda devrimci fikirlere sahip olmaya başlamış ve burada proletarya faaliyetlerine aktif şekilde katılmıştır (Veliyev, 2014: 221). N. Nerimanov, Odessa’da sosyalist görüşe sahip olmaya başlamış ve Azerbaycan’a geri döndüğü zaman sosyalist bir çizgide ilerleyerek kendi halkını, yabancı burjuvalara karşı savunmaya başlamıştır. Neriman Bey’in okuduğu üniversite, Çar yönetimi tarafından 1905 senesinde kapatılmıştır. Bakü’ye dönen Nerimanov, burada Rusya Sosyalist Demokratik İşçi Partisi’nin Himmet örgütüne dâhil olmuş ve kısa bir süre sonra da bu örgütün yönetici kadrosunda yer almıştır. İran’da bulunan devrimcilerle iletişim halinde olan Nerimanov, İran inkılâpçıları ile ilişkili makaleler yayımlamıştır. 1906 senesinde RSDİP programını, Azerbaycan Türkçesine çevirisini yapmış ve sosyalizm ideolojisinin Azerbaycan ile İran’da yayılmasını amaçlamıştır. 1908 senesinde üniversite açıldığı zaman Ukrayna’ya geri dönerek eğitimi tamamladıktan sonra Bakü’ye dönüş yaparak doktorluk yapmaya başlamış ve aynı ile siyasi alanda faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir (Kurban, 2012: 17). Neriman Nerimanov, RSDİP de önemli görevlere getirilmiştir. Hem Moskova hem de Kafkasya’nın Kominist Partisi’nde aktif rol oynamıştır. Neriman Nerimanov, 1975 senesinde dünyaya gözlerini yummuştur. Türk milliyetçiliğini savunanlar N. Nerimanov’u Türkçü olarak görmemekte aynı ile sosyalistler ise onu burjuva milliyetçisi olarak görüyorlardı. Fakat her ne kadar milliyetçi olarak görülme de milliyetçilik ülküsünün tesiri altında kalmıştır. Zira onun gerçekleştirmiş olduğu hareketlere bakılırsa Neriman Nerimanov, milliyetçiliğe önem verdiği göz önünde bulundurulabilir. Çünkü Azerbaycan’ın bağımsız bir devlet olması gerektiğini savunanlar arasında idi.

3.4. Milliyetçi Kuruluşlar

İlk başlarda kurulan örgütlerin esas nedenini Azerbaycan Türklerinin çalışmış oldukları işlerde görevlerin adil şekilde paylaşılmaması, Kafkasya Türklerinin kendi anayurtlarında diğer etnik gruplardan daha az maaş almaları ve Hristiyan kesimden daha fazla saat aralığında çalışmaları teşkil etmekteydi. Bu hususta Azerbaycanlı entelektüeller örgütler kurarak eğitim konusunda bilinçsiz kalan işçileri, millî şuurda bilinçlendirme yoluna gitmişlerdir. Çalışan kesimlerin çoğu köylerden gelen vatandaşlar idi.

Rusya-Japonya savaşı sonucu, bu savaşta yenik düşen Rusya mağlubiyetini cephede yaşamakla birlikte, yönetim dâhilinde de büyük bir trajedi yaşamıştır. İşgale uğramış bulunan Gürcistan'ın Batum, Tiflis şehirleri ve Azerbaycan'ın Bakü şehrinde büyük kaoslar yaşanmıştır. Rejim, bu kaos ortamını her ne kadarda önlemeye çalışsa da bu hususta başarılı olamamış ve bu şehirlerde sıkı yönetim ilan etmiştir. Zira bu dönemde Rusya'da baş veren olaylardan yararlanmak isteyen Türkler, Gürcüler ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışmışlardır. Bu zaman dâhilinde, Ermenilerin yararına iki önemli gelişme yaşanmıştır. İlki, bölgeye yeni atanmış bulunan genel Vali Daşkov, Ermeni taraftarı bir politika izlemeye başlamış ve bu durumu iyi değerlendirmeye çalışan Ermeniler, Rus desteğini de arkalarına alarak Azerbaycan Türklerine karşı terör hareketlerine başvurmuşlardı. İkinci bir nedense bu durum Rusya'yı da memnun bırakmaktaydı. Zira Rusya'da patlak veren ihtilal sonucu, otorite boşluğu baş göstermiş ve bu boşluğun ülkenin temeline zarar vermesi korkusundan dolayı, Rus rejimi bölge halklarını birbirine düşürerek kaostan bu sefer kendi içlerinde birbirlerine karşı gerçekleşmesini kuvvetli bir şekilde istemiştir (Atar ve Demirkol, 2015: 168-169). Azerbaycan Türklerinin örgütlenmesinde üç önemli neden vardı. Birincisi, daha önce de bahsettiğimiz gibi Müslüman-Türk işçilerin adaletsiz bir şekilde çalışma şartları, ikinci neden Ermenilerin bölgede istikrarı bozarak mezalimler gerçekleştirmesi ve üçüncü bir nedense Çar rejiminin iki yüzlü tutum sergilemesi ve Ermenilere silah desteği yaparak bölgede Müslümanlara karşı yapılan, katliamlar karşısında kayıtsız kalması sonucu Azerbaycan Türkleri örgütlenmeye başlamıştır. En önemli örgütler Difai, Müsavat ve Himmet Partisi idi.

3.4.1. Difai Partisi

DP, 1906 senesinde kurulmuştur. Partinin kuruluş yerinin Gence mi yoksa Bakü mü olduğu mevzusunda daha önceden beri meçhul bir durum olmuştur. Lakin inşasının ardından

Bakü kentinde basılan gazetelerde DP hakkında malumatların yer alması ve bazı konularda yapılan tahliller sonucu partinin Bakü’de kurulduğu kanaatine varılabilir. Olasılıkla DP’nin kurulduğu esnada Gence ve Bakü’de aynı anda teşkilatlanması, bu tartışmaya yol açmıştır. Difai, Ermeni terörüne karşı Müslüman-Türkler tarafından kurulan bir örgüt idi. Çünkü 1906 senesinde Tiflis’te gerçekleştirilen Türkler ve Ermeniler arasında ateşkes sağlanması için bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıda Taşnaksütyun ve onlara bağlılığı ile bilinen silahlı çetelerin saldırısına karşı Kafkasya Türkleri, kendilerini müdafaa etmeleri gerekliliğinin ve bu haklara sahip olduklarının vurgusunu yapıyorlardı. Zira bu nedenle politik bir teşkilatın kurulmasının önemliliğine dikkat çekmekteydiler. Difai, bu teşkilatlanma faaliyetlerini üzerine almak maksadıyla kurulmuştur. Zira parti başkanı A. Ağaoğlu, Ermenilerin yaptıkları kısımların küçük bir grup tarafından teşkil edilmediğini savunmuş ve bunun arkasına Batılı kuvvetlerin desteğini ve strateji plana sahip Taşnaksütyun’un tarafından planlı bir şekilde düzenlendiğinin altını çizmekte ve bu faaliyete karşı Difai gibi bir teşkilatın kurulmasının önemini dile getirmekteydi (Attar, 2015:185). Difai Partisi, fikir bakımından Panislamist düşünce ekseninde faaliyet yürütmekteydi. Sadece Ermenilere karşı değil, Ruslara karşı da örgütlenmeyi amaç edinmiştir. Türk düşmanlığı yapan Rus rejimine karşı mücadeleler gerçekleştirerek rejimin bu hususta bitaraf kalmalarını sağlamaya amaçlamaktaydılar. Fakat Ruslar, 1908 yılına doğrudan denetimi tekrardan ele geçirince Ahmet Ağaoğlu takip edildi ve eserlerini yayımlanması engellendi. DP, savaş partisi ilan edilerek 1909 senesinde rejim tarafından kapatıldı. A. Ağaoğlu, baskılar altında kalması sonucunda, Türkiye’ye göç etmek mecburiyetinde kaldı. Teşkilatın birçok idarecisi sürgüne gönderildi DP, Kafkasya’da yaşayan Türklerin ilk ulusal teşkilatı olmuştur. DP, kendinden sonra gelen Müsavat Partisi ve başka partilerin oluşması konusunda öncülük etmiştir (Budak, 2018: 335).

3.4.2. Himmet Partisi

1901 senesinde sosyalist ideolojiyi savunan bir grup sayesinde, teşkilatlanmaya gidilmiş ve bu grup sayesinde 1904 senesinde Himmet Partisi kurulmuştur. Grubun en önemli simaları ise Mecit Efendiyev, Abbaskulu Kasımzade, Mehmet Hasan Hacinski, M. E. Resulzade’dir ve daha sonrasında ise Himmet grubuna Neriman Nerimanov ve Meşhedî Azizbeyoğlu Azizbekov gibi önemli isimler katılmıştır. Bu şahsiyetler, Kafkasya coğrafyasının Müslüman sosyalistleri idiler. Himmet Partisi, daha önce gizli yayımlar yapan Himmet gazetesinden ismini almıştır. Himmet,

1904 Ekim tarihinde ilk sayısını çıkarmış ve 1905 yılının Şubat ayının ortalarına kadar altı sayı basılmıştır. Bu tarihten itibaren polis, gazetenin yayım yapmasını engellemiştir. Kısa bir süre sonra çıkan devrimin ardından, siyasal hareket için yen bir ortam doğurmuştur. Himmet, Bakü’de diğer dillerde basılan benzer yayınlara oranla propagandasını daha az kuramsal bir çerçevede yapıyordu, bir Sovyet tarihçisi gazetede yer alan makalelerin “Marksist olmayan bir konumdan” yazıldığını belirtiyor. Halkın üzerindeki zulüm öncelikle yabancı idaresine bağlanıyor, Çarlık bürokrasisi ve dinsel kurumlara, kapitalist sistemden daha fazla saldırıyordu. Dinsel kurumlar, Rus despotizme hizmet ettiği için suçlanıyordu (Swietochowski, 1988: 80-81). Himmet Partisi, Bakü’de kurulmuştu. Bakü şehri Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerinin ana merkezi konumundaydı. Zira burada kurulan örgütler, dernekler Azerbaycan milletinin Rus işgalci siyasetine karşı kendilerini savunmak, eğitim konusunda ana dilin yaygınlaşmasını ve kadınların durumunun iyileştirilmesini amaçlamak bakımından önemli bir yere sahipti. Zira kurulan örgütlerin esas meselesi Azerbaycan Devleti’nin bağımsızlığının sağlanmasıydı. Himmet Partisi, her ne kadar sosyalist çizgide ilerlese de bir o kadarda milliyetçi tutum sergiliyordu. Örneğin, Bakü’nün yerel halkı olan Türkler, Ruslar tarafından buralara getirilen yabancı etnik gruplardan daha fazla çalışır olduğu ve çalıştıkları zamanın karşılığında düşük değerde ödemeler aldığı için Himmet Partisi tarafından bu durum haksızlık olarak seslendirilmişti.

Himmet Partisi’nin 1905 ile 1907 seneleri arasında örgütün rehberliği, on iki kişiden olmakla birlikte örgütün aktif üyesi altmış kişiden yukarıydı. 1905 senesinden itibaren HP’nin nüfusu artmaya başlamıştır. Himmetçiler, İran inkılabında aktif bir şekilde yer almışlardır. Ayrıca HP, sosyal demokrat istikametli Devlet-Koç, Tekâmül ve Yoldaş gazetlerinde yayınlar yapıyor ve bu partinin önemli aktivistlerinden olan M. Mövsümov, M. Hacinski ve M. Mirbağırov tarafından devrin problemleriyle ilgili makaleler gazetelerde yayımlanıyordu. 1909 tarihinde Muhammed Emin Resulzade, partiden uzaklaşsa da sürekli parti ile istişare halinde olmuştur. HP’nin Nahçıvan, Culfa, Erivan, Gence ve Şuşa’da şubeleri faaliyet gösteriyordu. Yurt dışında ise Tiflis, Kars, Batum, Petrovska ve Vladikafkaz’da şubeleri vardı. Siyasi aktiflik ve üye sayısının çokluğuna göre Tiflis şubesi özel olarak seçiliyordu. 1905 senesinde kurulmuş olan Tiflis şubesi Menşevik yönlü bir tutum sergiliyordu. Bu şubenin en aktif üyeleri ise E. Yüzbaşov, H. Tağızade, T. Novruzov ve E. Bayramov idi. Nahçıvan şubesinde aktif olanlarsa M. Bektaşev, N. Necefov, N. Şeyhov, K. Camalbeyov ve H. Memmedov vb. 1909 senesinde jandarma kuvvetleri Nahçıvan da Memmedli Kerbalayı İsmayıl oğlunun evinde arama yapmış ve arama

zamanı Himmet'in Tiflis şubesinin programı bulunmuştur. Bu programın 13. maddesinde demokratik özgürlükten bahsediyordu. Bakü ve Tiflis şubesinin desteğiyle İran devriminde ve özellikle Tebriz inkılapçılarına gönüllü yardıma gidenlerinin sayısı 800 kişiden fazladır (Valiyev, 2009: 69). Azerbaycan'da sosyalistlerinde artmasının daha önce de belirttiğimiz gibi en önemli nedenleri, Bakü'de endüstrinin gelişmesi sonucu işçi nüfusuna ihtiyaç duyulması ve bu işçilerin zaman içerisinde haklarından yoksun bırakılmasıdır. Bir diğer nedense Çarlık rejiminin sömürgeci politikasından rahatsız olan yerel halk, teşkilatlanmanın gerekliliğine ihtiyaç duymasıdır. Özgürlük ve eşitlik sloganları adı altında, yerel halkla birlikte diğer etnik gruplar da Çarlık rejimine karşı faaliyette bulunmuşlardır. Azerbaycan Türkleri milliyetçi ve sosyalist fikirleri benimseyerek Himmet Partisi'ni kurmuş ve kendi seslerini bu örgüt vasıtası ile duyurmaya çalışmışlardır.

Güçlü Müslüman ve Türk çizgisi başlangıcından itibaren Himmet'i belirlemiş ve onun Rus eşitine katılmasını önlemişti. RSDİP ile kişisel düzeyde ilişkileri olan Himmet, merkezci ve sıkı bir Bolşevik kimlik doğrultusunda gelişim göstermedi. Radikal eğilimli fakat kuramdan çok hareket üzerinde önemle duran insanların oluşturduğu gevşek yapılı bir örgüt olmaya devam etti. Önder kadrosu, çoğu basın ve eğitim alanlarında aydınlanmacı çerçevede çalışan aydınlardan meydana geliyordu (Swietochowski, 1988: 83). Rus Başbakanı Stolipin'in 1907'de II. Duma'yı dağıtarak çarlığı yeniden despot bir yönetime sürüklenmesinin ardından birçok teşkilat gibi Himmet teşkilatı da kapatıldı. İnkılapçı aydınlar, gazeteciler ve yazarlar tutuklanıp hapse atıldı veya sürgüne gönderildi (Akpınar, 2008: 3). Himmet Partisi, diğer partiler gibi kısa ömürlü olmuştur.

HP'nin dağılmasının ardından bazı üyeler, RSDİP dâhilinde çalışmalarını sürdürdüler. 1911 yılında Bakü şehir dumasına partinin temsilcisi olarak seçilen Azizbekov, dikkate değer bir örnekti; diğerleri de gazetecilik aracılığıyla bölgelerindeki siyasal canlılığı yaşatmaya çalışmışlardır. Azerbaycan sosyalist yayıncılığının gündeme getirme girişimi olarak Yoldaş adlı haftalık bir yayın başlandıysa da baskılar sonucu Eylül 1907'de kapatıldı. Benzer bir şekilde 1911'de Bunyazade, Bakü Hayatı'nı ertesi yıl da edebi bir mizah dergisi olan Arı'yı çıkarmaya başladı ancak her ikisi de kısa ömürlü oldu (Swietochowski, 1988: 84).

3.4.3. Müsavat Partisi

M.E. Resulzade'nin önderliğiyle ilk başlarda Müslüman Gençlik Teşkilatı kurulmuş ve ardından bu teşkilat Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti'ne çevrilmiştir. Gizli bir şekilde teşkilatlanan bu cemiyetin çok üyesi bulunuyordu. Müsavat sözünün manası "eşitlik" anlamına gelir. Bu partinin ideolojisi liberalizm, milliyetçilik, İslamcılık ve en esası da Türkçülüğün bir bireşimi olarak görülebilir. MP'nin üzerinde durduğu en önemli konu Çarlık yönetimi altında olan halkların Ruslar gibi aynı haklara sahip olmasını istemekteydi. MP, Azerbaycan'da kurulan en uzun ömürlü parti olmuştur. Müsavat Partisi'nin diğer örgütlere göre daha çok üyesi vardı. Bu Parti ilk kurulduğu yıllarda Azerbaycan Türklüğüne büyük katkı sağlamıştır.

Müsavat Partisi, 1911 senesinde Azerbaycan'ın burjuvalarından olan Naki Nakioğlu ve Azerbaycan'ın ileri gelenlerinden Abbas Kasımzade, M.E. Resulzade tarafından Bakü'de kurulmuştur. MP'nin kurulmasında Türkiye'nin de etkisi olmuştur. Zira bunu en açık bir şekilde dile getiren Mirza Bala Bey idi. O şöyle söylüyordu:

"Türkiye'de baş veren inkılap ve ilan edilen hürriyet ve meşrutiyet, bütün Rusya Türkleri'nin olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin dahi ümidinî artırmış idi. Fakat Türkiye, o sıralarda arkadan, İtalya tarafından bir darbe yemişti. İtalya, Trablus'a taarruz ederek orasını zabta başlamıştı. İşte, bu günlerde, bu hadiselerin tesiri altında teşekkül eden Müsavat'ın pozisyonunu 1912 hadiseleri bir kat daha takviye etmekte idi. Daha İtalya -Türkiye muharebesi bitmeden Rusya'nın teşviki ve yardımı ile Balkan milletleri Türkiye'ye karşı sefer açmışlardı. Balkan Harbi, Rus liberallerinin de Türklük ve Müslümanlık aleyhinde vaziyet aldıklarını göstermişti. Bu hadise Azerbaycan liberallerini Rus liberallerinden tamamıyla ayırıp inkılâpçı milliyetçilere iltihak ettirmişti" (Şimşir, 2013: 35).

MP'nin ilk işi, partide bulunan aydınların radikal geçmişlerine karşın, toplumsal ve özellikle milliyetçi mevzuları es geçen bir manifesto yayımlamaktı. Bu parti; en çok öğrenciler, tüccarlar, entelektüeller ve iş adamları tarafından büyük destek bulmuştur. Güvenlik dolayısıyla üç kişilik hücreler şeklinde teşkilatlanmıştır. Bu hücreler, bütün Kafkasya coğrafyasına yayılmış ve dahası Güney Azerbaycan'ın en önemli şehirlerini de tesiri altına almıştır. MP, Osmanlıya destek olmak adına Balkan Savaşı'na dair bildiriler yayımlayarak varlığını gösterdi. Müslüman toplumuna seslenerek Rusların, Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan tutumunu kınıyordu. Hilafetin korunmasını ve Türkiye'nin bağımsız olmasını, kendi kurtuluşlarının tek yolu olduğunu savunuyorlardı (Swietochowski, 1988: 107-108). Bağımsız bir Türkiye, diğer Türk dilli devletlerinin de bağımsızlığının yolunu açmış olacaktı. Bunun için Orta Asya'nın merkezinden, Kafkasya'dan, Kırım'dan Türk kardeşlerinin yardımına koşanlarda Türklerden başkası değildi. Parti, ilk başlarda ümmetçi ilkelere önem vermiş ve daha sonra partinin ideolojisi Türkçülük

ilkelerine dönüşecektir. M.E. Resulzade, Müsavat Partisi'nin hem ideolojik hem de bu partinin gelişmesi ve şekillenmesinde büyük rolü olmuştur.

Mirza Bala Mehmetzade, “*Milli Azerbaycan Hareketi*” eserinde şöyle yazıyordu: “Müsavata göre, milletin maneviyatı ve ruhiyat cihetinden maada maddiyet ciheti de var: millet, sınıflardan ibarettir. Fakat ekseriyeti teşkil eden sınıf zahmetkeşler sınıfıdır. Bu itibariyle millet demek, halk (demokrasi) demektir. Hakiki milletperestler, hemen halkperestlerdir. Çünkü milletin kuvveti-halkın kuvveti, halkın kuvveti-milletin kuvveti demektir. Bir milli hükümet ancak o zaman hakiki millet hükümeti olur ki ondaki esaslar havas sınıfı değil, umum cemaati gözsün, onların halini ıslaha yarasın.” Müsavat'ın bu “sınıfçı halkçılığı” Marksistlerin sınıfçılığı ile karıştırılmamalıdır, “Müsavat” burada sınıfı meslek zümre ve halkı da müsavat esasına dayanan umum manasında almıştır. Bu iki sistem arasında farkı Ziya Gökalp Bey, çok muvaffakiyetle izah etmektedir. Tarihi maddecilik ile içtimai mefkûreciliği mukayese eden Z. Gökalp diyor ki: “Marks’a göre halk, yalnız amele sınıfından ibarettir. Binaenaleyh, amele sınıfı, diğer sınıfları ortadan kaldırmaya mecburdu. Halbuki halk (umum) manasına olduğundan, hukukça birbirine müsavi olmayı kabul etmeyen emperyalist, aristokrat, feodal sınıfları halkın haricinde görmek doğrudur” (Mehmetzade, 1991: 57).

Müsavat Partisi, halkın birleşmesinde önemli role sahipti. Parti'nin bir bildirisinde şöyle deniliyordu: “Müsavat Partisi, Müslüman dünyasının dağılmış kuvvetlerini birleştirmek ve Müslümanların ulusal ve insani haklarını müdafaa etmek maksatlı açık mücadele meydanına atılmıştır”. Müsavat Partisi'nin 1912 yılında kaydedilmiş sekiz maddelik programında, Müslüman halkların birliğine, hüviyet ve devletçiliğinin inşasına maddi ve manevi destek gösterilmesi vaat ediliyordu. Hatta Müslümanların birliğine ve terakkisine çalışan partilerle iletişim kurmak gibi müterakki iddialar da göz önünde bulundurulmuştu. Azerbaycan milli mücadele harekâtına rehberlik etmek, esarete olan Türk halkalarını genel düşmana, yani Çarizme karşı mücadele etmek için böyle bir partinin yaratılması zorunlu idi (Vəliyev, 2009: 74). 1913 senesinde İstanbul'dan Azerbaycan'a geri dönen M.E. Resulzade, çevresi tarafından Parti'nin önderliği konumuna yükseltilmiştir. Başa gelir gelmez ilk işi partiyi, Türkçülük ideolojisi ile donatmak oldu. Parti kurulduğu yıllarda, gizli faaliyetlerde bulunulmuş ve 1917 senesine gelindiği zaman Parti, açık şekilde Azerbaycan'ın ulusal bakımdan en büyük partisi haline gelmiştir. Bu sene içerisinde Gence'de kurultay düzenlenmiş ve Müsavat Partisi ile Türk Ademi Merkeziyetçi Parti'nin birleştirilmesi kararı alınmıştır. TAMP'ın MP ile birleştirilmesi kararı,

Muhammed Emin Resulzade ile Yusufbeyli tarafından verilmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin inşasını sağlayan ve devletin temel yapsını oluşturan parti, Türk Ademi Merkeziyeti Milli Müsavat Partisi ismini almıştır. Genel başkanlığıysa M.E. Resulzade atanmıştır. Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'dan geri çekilmesinin ardından İngilizler bölgeye gelerek duruma hâkim olmuştur, İngilizler ve Kazaklar burada olmasına bakılmaksızın, Parti tarafından da ana yurdun özgürlüğü savunulmuş ve mücadele edilmiştir. Fakat MP desteği de uzun sürmemiştir, zira 27 Nisan 1920 Kızıl Ordu'nun işgal faaliyetinden sonra, MP'de ağır bir darbe almıştır. Müsavatçılar, bu durum karşısında mücadelelerinden vazgeçmemiş ve 1923 yılından itibaren farklı ülkelerde Rus işgaline karşı mücadelelerine devam etmişlerdir. Ağırlıklı olarak Polonya, Almanya ve Türkiye'de faaliyetlerde bulunmuşlardır (Şimşir, 2013: 36-37). Müsavat Partisi, 1922 yılında ASSC tarafından yasaklandı. Azerbaycan Devleti 18 Ekim 1991 tarihinde ikinci kez bağımsızlığına kavuştuktan sonra MP, 1992 de yeniden kuruldu ve günümüzde mevcudiyetini korumaktadır.

SONUÇ

Milliyetçilik, çağdaş dünyamızın en önemli sosyal olgularından birini teşkil eder. Milliyetçilik, kuvvetli toplumların siyasal gücü olarak değerlendirilebilir. Yeryüzünün farklı bölgelerinde millî hüviyetin nasıl biçimleneceğini farklı tarihsel süreçler belirlemiş ve belirlemeye devam edecektir. Avrupa coğrafyasında ulus-devletin oluşması sürecinde devamlı genişlemekte olan halkın egemenliği veya ulus egemenliği düşüncesi milliyetçilik nosyonunun oluşması için tesirli bir etken olmuştur. Millî hüviyet ne kadar iyi, sağlam kurulursa bir o kadar uzun ömürlü olur. Temel olarak da herkes ortak üstün kimliğe sahip olmalıdır. O zaman sosyal ve siyasal sistem kusursuz işler.

Literatürde ulus-devlet ve milliyetçiliğin yükselişinin Avrupa kıtasında gerçekleştiği konusunda hem fikir kalınmıştır. Batı Avrupa’da oluşan milliyetçilik, zamanla bütün dünyaya yayılmaya başlamıştır. Zira milliyetçiliğin gelişmesi sonucu çok uluslu imparatorluklar, XIX. yüzyıldan itibaren parçalanma sürecini yaşayacaktır. Rus İmparatorluğu da bundan nasibini almıştır. İlk büyük darbe Rus-Japon Savaşı’nın gerçekleşmesiyle başlamıştır. Zira imparatorluğun işgaline uğramış bulunan devletler, bu yenilgiden sonra imparatorluğun güçlü olduğunu gözlerinde fazlasıyla büyüttüklerinin farkına varmışlardır. En büyük darbe ise Birinci Dünya Harbi’nde müttefiklerden istediği desteği alamayan Rus İmparatorluğu, ülke dahilinde Çar rejiminin politikasından ve yönetim şeklinden rahatsız olan Bolşevikler’in ayaklanmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bu hususta Rusya, savaştan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Savaştan yorgun çıkan Rus İmparatorluğu’nun içten çöküşü de hızlanmıştır. Ekim Devrimi döneminde imparatorluk işgaline uğramış olan devletlerden bazıları, bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Fakat özgürlükleri uzun sürmemiştir. Bolşevikler yeniden bağımsız olan devletleri, kendi yönetimi altına sokarak 1922 senesinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ni kurmuşlardır.

İmparatorlukların devrilme sürecini tek milliyetçilik üzerinden değerlendirmek de yanlış olur, imparatorluklar dâhilinde gerçekleşmiş olan sosyal ve iktisadi evrimler ve kısmen de bu dönemde gün yüzüne çıkmış olan liberalizm ve sosyalizmin de etkisi vardır. Buna örnek olarak Rus İmparatorluğu’nu gösterebiliriz. Zira toplumsal ve ekonomik dengesizlik, Rus Müslümanlarını olumsuz yönden etkilemiştir. Kimliğinden uzaklaştırılmaya çalışılan Türk topluluğu, bu baskı

karşısında kendi hüviyetini korumak adına teşkilatlanma yolunu seçti. Fakat bu hızla değil, yavaş bir şekilde ilerleme göstermiştir. Türk Müslüman camiası, Rusya siyasetine karşı kendilerini savuma yoluna giderek Batıdan da almış oldukları birtakım düşünce faaliyetleri sayesinde kendi düşüncelerini oluşturmaya başlamış ve kendilerini bu konuda reformize etmeye çalışmışlardır.

Türk milliyetçiliğine gelince ilk başlarda, yani XIX. yüzyılın sonlarından itibaren XX. yüzyılın başlarına kadar İslamcılık, Osmancılık ve Batıcılık düşünce akımları arasında önemli yer edinmiştir. Türk milliyetçiliğinden önce ümmetçilik daha önemli bir yere sahipti. Ülkelerde gerçekleşen seküler ilerleme ile birlikte dinî inançlar, devlet işlerinden ayırt edilmeye başlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit yapısı, Avrupa'da yayılan milliyetçiliğin karşısında fazla tutunamadı. Çünkü milliyetçilik akımının tesiri altında kalan azınlıklar ayaklanmaya başlamıştı. Azınlıkların milliyetçiliği karşısında, zaman içerisinde Jön Türkler de kendi milliyetçi ülkülerini savunmaya başlayacak ve Kafkasya, Kırım, Orta Asya Türklerinin milliyetçilik düşüncelerinden de etkileneceklerdir. Zira Rus baskısı sonucu Rus işgali altında bulunan aydınlar, bu baskıları karşısında kardeş ülkeye sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu isimler arasında Osmanlı fikir sistemine tesir eden A. Hüseyinzade, İ. Gasprıralı, A. Ağaoğlu, Y. Akçura gibi önderler sayesinde Türkçülük Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmiştir.

Milliyetçilik ortaya çıktığından beri, yeni ulusal düzenin şekillenmesini sağlamıştır. Çok uluslu büyük imparatorlukların sonunu getirdiği gibi yeni devletlerin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır. Milliyetçilik, daha önce de belirttiğimiz gibi oluştuğu tarihten itibaren farklı şekillere bürünmüştür. Milletin egemenliğine dayanan yeni devletlerin oluşması sonucunda, dünyanın siyasi haritasında büyük değişikliğe neden olmuştur. Milliyetçilik, ortaya çıktığı camianın toplumsal iktisadi ve politik hususlarından etkilenen bir olgu idi. Bu etki sonucunda, milliyetçilik farklı şekiller almaya başlamıştır.

Ulus veya diğer adıyla millet ve milliyetçilik nosyonlarının bilinmesi Azerbaycan'da gerçekleşmiş olan Türk milliyetçiliğinin değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik akımı, Azerbaycan'ı XIX. yüzyılın başlarında tesiri altına almış ve XX. yüzyılın ilk başlarında şekillenmeye başlamıştır. Zira bu dönemde entelektüeller sayesinde toplumsal inşa süreci gerçekleşmiştir.

Her ne kadar milliyetçilik ideolojisinin bu dünya için yararı dokunmuşsa da bir o kadar da dağıtıcı tesiri olmuştur. Romantik milliyetçilik olduğu kadar radikal milliyetçilik de vardır. Kendi devrinde Fransız İhtilali romantik milliyetçilikti ama Rus, İtalyan, Alman vb. güçlü devletlerin

milliyetçiliği radikal çizgide ilerliyordu. Zira radikal milliyetçilikle örtünmüş devletler kendi ırkını, diğer ırklardan daha üstün görüyordu. Panslavizm de radikal milliyetçi tutumda idi. Genellikle Alman, İtalyan milliyetçiliği radikal olarak sınıflandırılrsa da kendi döneminde, bir Fransız, bir İngiliz veya Slav milliyetçiliğin de bundan bir farkı olmamıştır. Güçlü devletlerin saldırgan faaliyetlerine karşı, zayıf devletlerde savunma pozisyonu için bir birlik beraberlik doğrultusunda kendi ideolojilerini oluşturmaya çalışmışlardır. Azerbaycan ve Kırım Türkleri, diğer Asya Türkleri için bir örnek olmuştur. Panslavizm tehdidine karşı Türkçülük ideolojisini oluşturmuşlardır. Genellikle küçük devletler, büyük devletlerin karşısında tutunmak için ırksal veya dinsel olarak birbirine yakınlık göstermiştir. Azerbaycan'ın vermiş olduğu mücadele, romantik milliyetçilikti; Kafkas Türklerinin tek amacı kendi topraklarını, dilini, kültürünü ve medeniyetini korumaktı.

Azerbaycan'da milliyetçiliğin oluşmasına tesir eden diğer etkenlerse, Ceditçilik faaliyetleriyle başlayan muasırlaşmak ve ardından bu hareketin getirmiş olduğu dinî yenileşme ve bir diğer nedense Bakü'de endüstrinin gelişmesi sonucu oluşmuş bulunan rekabet, kapitalist sosyal yapı milliyetçiliği ortaya çıkarmıştır. Milliyetçiliğin genişlemesinde en çok payı olanlar, yerel burjuva sınıfı ve onların sayesinde veya kendi imkânları ile memleketinde ya da yurtdışında eğitim alıp kendi milletinin ülküsü için çaba sarf eden entelektüeller sayesinde olmuştur.

N. Nesibzade'ye göre "Azerbaycan'ın Türk dünyasının kalbi olduğunu akademik süratte kabul etmek mümkündür. Ne için Azerbaycan Türk dünyasının kalbidir? Zira Azerbaycan dil bakımından Türk dünyasının kalbidir. Azerbaycan Türkçesinin en gelişmiş Türkçe olmasının nedeni Azerbaycan'da 5 bin yıl geçmişi olan Türk dilinin çeşitli kollarının bu topraklardan gelip geçmesinin veya orada tespit olmasından ileri gelmektedir. Azerbaycan, kan bakımından Türk dünyasının önemli merkezlerinden biri sayılabilir. Bugün Azerbaycan'ın tarihi bölgelerinde yaşayan Azerbaycan halkının 40 milyon insanının 95%i Türk milletinin farklı boylarına mensup idiler" (Nəsibzadə, 1998: 154). Azerbaycan, coğrafi bakımdan çok önemli bir yere sahiptir. Zira nasıl Türkiye, Balkan ve Avrupa toprakları için bir kapı rolünü oynuyorsa aynıyla Azerbaycan'da Türk dünyasını birleştirmek için önemli bir coğrafya ya sahiptir. Azerbaycan tarih boyu birçok Türk boyuna ev sahipliği yaptı ve büyük mücadelelerin cereyan ettiği bölgelerden birisi idi. Sürekli emperyalist güçlerin gözünde bir değerli maden olarak görünüyordu. Halk dış güçler tarafından ne kadar asimile edilip kimliklerinden uzaklaştırılmaya çalıştırdıysa da bu konuda başarılı olamadılar. Azerbaycan Türkleri kültürünü, medeniyetini, örfünü ve âdetini korudu.

Azerbaycan'ın muasır manada milliyetçilik teşkil etmesi entelijansya sayesinde olmuştur. İlk başlarda Azerbaycan'da ortaya çıkan milliyetçi entelijansya çağdaş anlamda bir milliyetçilik değildi. Fakat edebiyat, kültür ve bilim alanlarında yapmış bulundukları çalışmalar kendilerinden sonra gelecek olan, ulusçuluğu savunan milliyetçilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Zira bu sayede Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Neriman Nerimanov, Mirza Feth-Ali Ahundzade ve Muhammed Emin Resulzade gibi önemli milliyetçiler tarihe isimlerini yazdırmıştır. Kafkasya'da, İran'da yayılan Türk milliyetçiliğinin düşünce isimleri de bunlardı. Azerbaycan'da gelişen sosyalizm, liberalizm ve çağdaşlaşma sayesinde milliyetçilik kavramı hem bu düşünceleri etkilemiş hem de bu düşüncelerin tesiri altında kalmıştır. Bu döngü içerisinde aydınlar sayesinde, vatandaşların şuurunda milliyetçilik bilincinin gelişmesiyle, Türk milliyetçiliği, Rus emperyalizmine karşı verilen mücadelede en önemli örgütlenme biçimi olmuştur. Zira kurulmuş olan Difai, Musavat, Himmet bunun en bariz örnekleri sırasındadır. Sovyetler döneminde her ne kadar milliyetçiliğin önü alınmaya çalışılmışsa da bu hususta daha da ileriye gidilerek arşiv kaynaklarının yok edilmeye çalışılması ve halkın Türk oldukları bilincini yok edip küçük etnik bir grup olarak gösterilmeye çalışılmış, fakat bu hususta başarılı olunamamıştır. Vatandaşların kalbinde milliyetçilik sevdası yaşamaya devam etmiştir. Zira ikinci bağımsızlık mücadelesi zamanında, vatandaşların özgürlük sloganları altında İstiklal Meydanı'na toplanması bunun en büyük örneğidir. Bu halk ki özgürlük için milliyetçilik ülküsünü yaymaya çalışan aydınların, önemli devlet adamlarının, torunlarından başkası değildir. Milli hüviyet uğrunda verilen mücadeleler sonucunda Azerbaycan Türk milliyetçileri sayesinde ulus devleti kurulmuştur. Kısacası bu konuda verilen mücadeleler sonucu devletin oluşum süreci olumlu meyvelerini vermeye başlamıştır. Milletin oluşmasında tarih bilinci çok önemli bir yere sahiptir. Bu hususta Mustafa Kemal Atatürk'ün o güzel meşhur sözü akıllara gelir: "Tarihini bilmeyen milletler, yok olmaya mahkûmdur".

Çarlık Rusya sömürgesinin otoritesi altında yaşamış olan bölge halkları, Bolşevik İhtilalini bağımsızlık için bir umut olarak görmüşlerdir. Kısa süreli de olsa bağımsızlığını ilan eden Kafkasya halkları bu sefer de Bolşevik rejimi tarafından birer birer işgal edildiler. Sovyet Rusyası, Müslüman inançlı halklar ağırlıklı olarak Türklerin birleşmesi korkusuna karşı, Kafkasya'da ve Orta Asya'da bulunan Türk halklarını dilinden, inancından, kimliğinden uzaklaştırma yoluna gitmiştir. Bu hususta birtakım başarılar elde etmiş olsalar da amaçlarında başarılı olamamışlardır.

Türk milliyetçiliği ve Turancılık düşüncesine bakılırsa Türk milletinin yok olma, asimile edilme, kimliğinden veya hüviyetinden uzaklaştırılma tehlikesi altında kaldığı bir devirde, çıkış yolu olarak ortaya atılmış ve ezilen Türk halkı ulusal hürriyet ülküsü olarak kendi içinde şekil bulmuştur. Türk milletinin ideolojisi veya ülküsü, Türkçülük ve Turancılıktır; çağımızda bile gerçekleşmiş bulunan kutuplaşmalar ve sürekli güçler dengesinin değişmesi, Türk milletlerinin bu kutuplaşma karşısında birlik ve beraberlik içerisinde olması gerektiğini ve bu hususta Turan dünyasının kurulmasının önemine vurgu yaparlar. Zira millet lisan, inanç, ahlak, etik, estetik yönüyle ortak olan bireylerin bütünü olduğu için Türk ulusu yerküresinin hangi bölgesinde yaşadığına bakmaksızın esir ve tüm dünya Türklerini kendinde birleştirir. Türk milletinin tek bir ülküsü olarak Turancılık, ilk sırada bütün Türklerin bir millet olma fikrini içerir. Milliyetçilik konsepti Türkçü liderlerin istifade ettiği biçimlerde, yani yalnızca pozitif anlamda istifade edilmiştir. Türkçülük ezilen, hakkı çiğnenen Türk milletlerinin varoluş, millî mübareze temeli olarak ele alınmıştır (Kengerli, 2008: 94).

Millet, en etkin sosyal teşkilatlanma şeklidir ve ulusal devlet de en iyi politik biçimi oluşturur. İhtilaller Devri'nden itibaren kişinin en önemli sadakati millete karşı duyduğu yakınlıktır (Çağla, 2002: 16). Z. Gökalp'ın fikrinde, milli mefkûrenin ve milletlerin oluşumu onların daha evvel bağlı bulundukları dinî toplumu ortadan kaldırmayacağını düşünüyor. Türklerin millilik ve Türklük, inançlarının da İslam dininin esaslarına dayandığına dair vurguda bulunur. Türklük ülküsünün İslam inancıyla arasında bir çatışma için herhangi bir neden görmemekte, fakat politik bir ideoloji ve akım olarak Panislâmizm düşüncesine güvenmemektedir. Gökalp, dine dayanan beynelmilel yerine pozitif ilim, modern kültür ve medeniyete dayalı yeni bir enternasyonalizmin yükseldiğini ve bu hususun medeniyet çevresinin artık sırf bir ümmet çevresi olmaktan çıkardığını ve böylelikle medeniyete dayalı enternasyonalizm çevresi ile dine dayalı ümmet çevresinin birbirinden uzaklaştığını hususiyetle ifade ediyor (Günay, 2010: 37).

Turan ideolojisi, ilk olarak Macaristan'da ana yurt manasında gün yüzüne çıktı. Lewis, Türkçülük ideolojisinin Rusya Türkleri aracılığıyla siyasi bir kuvvete çevrildiği ifade etmektedir. Bu hususta Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Türkçü akımın Türk milliyetçiliğinin büyümesinde oynadığı rolü ifade etmek de gerekir. Türkçülük, Panslavizm tehdidine karşı Macaristan'da 1913 yılından 1970 senesine kadar sürekli basılan Turan adlı bu dergiyle ilgi görmüştür. Macar yönetimi aracılığıyla destek bulmuş olan bu dergi, özlerini Turan soyunun

üyeleri olarak gören Macarlar aracılığıyla yayınlanmaktaydı. Bunların birtakımı, XX. yy'ın başında kurulan Turan topluluğunun üyesiydiler. Turan cemiyeti ve bu camianın yayınları Macarların “düşman” olarak idrak edildikleri çevreleri önünde duydukları kimsesizliği ve müttefik arayışlarını belirtmekteydi. Sovyet baskısına maruz kalan herkes, birbirlerini doğal müttefik olarak görmekteydiler (Tokluoğlu, 2012: 110).

Türkçülük ideolojisi hakkında, olumlu ve olumsuz görüşler de söz konusu idi. Turancılık akımının mahiyeti, onun oluştuğu dönemden başlayarak hakikatten hayli uzak, Türk tehlikesi-Pantürkizm biçiminde takdim edilmiştir. Zira Rus ve İran Devleti gibi yabancı devletlerin bazıları Türkçülüğü kendilerine bir tehdit olarak görmüşlerdir. Avrupa, Rusya, İran ve daha başka yerlerde de Türk karşıtları aracılığıyla yazılan eserlerin düşüncesi bu yöndedir. Bunu millî değerlere karşı düşmanca görüşlerin ve bakışların bir sonucu olarak görebiliriz. Turancılık ülküsü milliyetçilik, vatanseverlik veya milletseverlik Türk ulusunu yüceltmek, vatanına, milletine bağlılık demektir (Kengerli, 2008: 93). Ömer Seyfettin'in fikrinde: “Hiçbir yerde saf bir ırk kalmamıştır. Fakat milletler vardır”. Onun fikrinde, millette dil, terbiye, eğitim ve dinle alakalıdır. Yazar, bu sebeple kan ve ırk konusunun üzerinde çok durulmaması gerektiğinin altını çizer. Bu durumda Türk olmak için Türkçe konuşmak, Türk terbiye ve örfünün içinde yaşamak gereklidir. Bu bağlamda, Anadolu'dan Orta Asya coğrafyasına kadar olan bölgede yaşayan Türkleri anlatmıştır. Dil ve dinî inancı bir olan halkın Rusya ve Çin'in hükümlerine altında olmayacağını ifade etmiştir. Turan ideolojisi için Türkçenin, Türk eğitiminin ve öğretiminin zorunluluğuna atıfta bulunmuştur. Birinci Dünya Harbi'nin millet ve ülkü mücadelesi olması yanında din mücadelesi olduğunu belirtmiştir. O, Turan'da da esir Türk kalmayacağını ifade etmiştir (Yesevi, 2018: 195). Azerbaycan'da Türkçülük bilincinin oluşması daha önce de ifade edildiği gibi ilk aydınların teşebbüsü neticesinde şekillenmeye başlamıştır ve ardından Panslavizm tehdidine karşı millî birliğin oluşturulması öngörülmüştür.

Z. Gökalp'ın fikrinde millî akımlar, hususiyle Doğu camialarında üç farklı evreden geçmektedir. Bunlar kültürel uyanışla başlar ve ardından politik bir harekât evresini alır ve sonunda bir iktisadi düşünceye bağlanırlar. Gökalp, bu düşünceye elverişli biçimde, çağdaş Türk milliyetçiliğinin köklerini Turancılık ismine verdiği kültür ve fikir harekâtında bulmaya çalışmıştır (Heyd, 2010: 118). Rusya işgaline uğramış olan bölgelerde Türk milliyetçiliği, büyük ihtimalle İslam ıslahatıyla Azerbaycan ve Tatar burjuvazisinin yükselmesi neticesinde tesirli bir olgu

haline gelmiştir. Hususiyle tıpkı Osmanlı yönetimiyle iyi geçinen Ortodoksluk, patriklik gibi Çarlık yönetimiyle iyi geçinen dinsel ve geleneksel otoritenin tasfiyesi, bu iki etkenin çağdaş tedrisidir. XIX. yy. başından başlayarak Müslüman halklar arasında aktif şekilde yaygınlaştırmak mümkün olmuştur. Bu sebeple Azerbaycan ve Kazan, en ehemmiyetli iki bölgedir. Azerbaycan, İran ve Osmanlı'nın çağdaşlaşması üstünde tesirli olmuş bir merkezdi (Aydın, 1993: 147).

1905 döneminde Rus İhtilali'nin de etkisiyle Azerbaycan, kültür ve medeniyet konusunda bilinçlenmeye özellikle kendini sosyal ve politik düzeyde belirtmeye başladı. Vatandaşlardan destek gören Azerbaycan milliyetçileri, siyaset sahnesinin esas aktörleri haline geldi. Milliyetçi aydınlar topluluğu aracılığıyla yüceltilen ulusal hüviyet, Batılı ulus-devlet modeli biçiminde kitlelerin gündemine sokarken genel oy, uzlaşma kültürü gibi birtakım esas demokratik uygulamaların hayata geçirilmesini sağladı. Azerbaycan Müslüman devletler arasında ilk laikçilik politikasına uygun ülke kurmuş ve Azerbaycan'ın ilk bağımsızlığı dönemin koşulları da göz önünde bulundurulursa bağımsızlığın kısa bir süre de olsa yaşatılmış olması, bunun büyük nedeninin iyi bilgeli milliyetçi aydınlar ve bu aydınları her konuda desteklemiş olan burjuvaziler sayesinde gerçekleşmiş olmasıdır. İlk defa bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan da ulus-devletinin yaşamının kısa sürmesi nedeni ise çağın enternasyonal güç ilişkilerinin tesiriyle ifade edilebilir (Çağla, 2002: 12-13).

Azerbaycan'daki Türkçülük konusuna bakılırsa. Azerbaycan'da millî düşüncenin meydana çıkmasının tarihsel önemi vardır. Bu uzun devir içerisinde Türkçülük düşünceleri oluşmuştur. Tarihsel süreçte Türk milliyetçiliği, Slav ve Fars milliyetçiliğine karşı savunma harekâtı olmuştur. Bu harekât M.F. Ahundov'dan, H. Zerdabi, A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu ve diğer aydınları da içerisine almış, çağımıza kadar önemliliğini korumuştur. Uzun süre zarfında Türkçülük sayesinde:

- Millî tarihin araştırılması ve bilgilerin yayılması
- Millî bilincin yükselmesi
- Millî medeniyetin gelişmesi
- Eğitim sisteminin millîleştirilmesi
- Türk dili ve Türk milleti isimlerinin resmîleştirilmesi
- Millî dilde yabancı kelimelerin arındırılması ve gelişmesi

– Türk devletleri ve halkları arasında sıkı ilişkilerin oluşması ve Türk halklarının tek alfabesinin benimsenmesi önemliliği üzerinde durulmuş ve ayrıca Türkçülüğü tamamlayan Azerbaycan Türklüğü ise:

- Azerbaycan millî devletçiliğini
- Ülkenin bölünmez bütünlüğünü
- Ülkede yaşayan etnik-millî azınlıkların haklarının korunması ve dikkatte tutmuştur (Nəsimzadə, 1998: 5-6).

H. Cavid'e göre, bir hükümdar olarak Türkçülük veya Turancılık işgal ve muharebeler yolu ile değil, Türk'ü Türk'e dost etmek biçiminde korumalı olduğunu belirtir. Azerbaycan milletinin ülkesini, bağımsızlığını ve manevi irsini savunmak için mücadeleye girdiği aşınadır. Arşiv belgelerinde, bu duruma bir kanıttır, Azerbaycan'da Bolşevikleşmenin ilk beş senesinde altmışa yakın ayaklanma olmuş ve birçok siyasi parti gizli bir şekilde teşkilatlanarak mücadele etme hareketine başlamıştır (Şimşir, 2021: 18).

Sovyetler Dönemi'nde ise Türkçülük konusunda Azerbaycan liderlerinden öne çıkan isimlerden birisi de Ebulfəz Elçibey'di. Elçibey, Türk devletleri arasındaki birlik ve beraberliğin kurulması için ortak alfabenin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Turan dünyası arasında ilişkilerin büyük bir alana yayılmasının sadece ortak alfabe ile gerçekleşeceğini savunmuştur. Turan dünyasının temsilcileri arasında zaman içerisinde felsefe, sanat ve teknik dil olarak Türkçe teşkil edilmeli; bilimde, düşüncede, teknikte ve kültür ile medeniyette bir Turancı atmosferini ortaya çıkarılmasını vurgulamıştır Elçibey, Gaspıralı'nın ülküsünü yorumlayarak günün koşullarına elverişli hale getirmiştir. Ortak alfabe meselesini Elçibey, *“Öyle bir Alfabe hazırlansın ki Azerbaycan ve Anadolu Türkleriyle beraber Türkmen, Kazak, Özbek, Kırgız, Tatar ve tüm Türk dünyası kendi şivelerinde aynı yazı metnini okusunlar. Bazı ses farkları var bu şivelerde. Alfabe bütünlüğü sağlarken, ayrı harf koymadan, mevcut harflere bazı işaretler koyarak bu mesele halledilebilir”* söyleyerek Turan dünyası için ortak bir alfabenin hazırlanması gerekliliğinin altını çizmiştir (Yoska, 2020: 232).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çöküşe doğru ilerlemesi ve Rusların 1980 yılının sonundan başlayarak yönetimi yeniden onarma çabaları, komünist ülkünün egemenliğine son verdi. Kısa bir süre dâhilinde, hususiyetle beşeri bilim sahalarında, aynı süreçte edebiyat alanında Marksist-Leninist dünya fikri ulusal konseptlerle yer değiştirdi. Millî değerlere Sovyet

imparatorluk açısından değil, millî konumdan önem verilmeye başlandı. Yetmiş yıl süre içerisinde romantizmi daha çok milletçiliğine, Turancılığına göre günahkar gösterme zorunluluğunda kalan tanınmış aydınlardan, E. Mirahmedov ve K. Talibzade öz yanlışlarını itiraf etmişler fakat yetmiş senelik temelsiz veya esassız kıymetlendirmeler, entelektüellerin değil; onlara baskı yapan bir yönetimin dayatması olarak tarihe geçmiştir (Kengerli, 2008: 59).

Eski Sovyet alanındaki Türkler, çağımızda süratle millet, ulus ve ülke yaratılması devrini yaşamaktalar. Bu devirde, kusursuz ve hakiki tarih şuurunun oluşması çok önemlidir. Bu şuurun biçimlenmesinde, SSCB devrinde idrakının da bir hayli etkisi vardır. SSCB’den miras kalmış bulunan resmî tarihçilik, Sovyet devrinin Türklerin geride kalmışlığını ortadan kaldırdığı bir devir, onlar için başarı seneler olduğunu iddia etmekteydi. Türklerin toplumsal ve kültür hayatında büyük ilerlemelerin yer aldığı da vurgulanan bir düşünceydi. Şuan bu argümanlar, okul dersliklerinde ara sıra gösterilmektedir. Bugün bile orta ve yaşlı kuşağın şuurunda bu düşünceler halen öz yerini almaktadır. Rusya Türklerinin politik muhacereti ve şu anlık millî demokratik muhalefet, Sovyet devrini eski Çarlık yönetiminin devamı olarak kıymetlendirmişlerdir (Nesibli, 2021: 363).

Öneriler- Türk Milliyetçiliği dersi oluşturulmalı ve tüm maarif kademelerinde zorunlu ders olarak okutulmalıdır. Her birey için vatan severlik ön planda olmalıdır. Vatan severlikte millet sevgisinden başlar. Millet vatanın toprak sınırları içerisinde yaşayan tüm halktır. Millet inancına saygı duyulmalı, etnik ayrımından uzak durulmalıdır. Bunun için Türk devletleri içinde Türk milliyetçiliği dersinin zorunlu ders olması büyük önem taşır. Milliyetçilik kavramı bir çok devletin esasını oluşturmuştur. Milliyetçilik ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti’nin temelini de oluşturmuştur.

Romantik milliyetçiliğe dair Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin oluşum süreci örnek olarak gösterilebilir.

KAYNAKÇA

Açıkkaya, S. (2010). “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Genel Dinamikleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(28): 403-420.

Ağaoğulları, M. A., Zabcı, F. Ç. ve Ergün, R. (2005). *Kral Devletten Ulus Devlete*. İmge Kitabevi, Ankara.

Ahmedov, H. (2016). “Üsul-ı Cedid Okullarının Azerbaycan’da Yaygınlaşması Üzerine”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(37): 566-574.

Akarşlan, Z. (2019). “Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın”. *Avrasya İncelemeler Dergisi*, 8(1): 1-22.

Akgün, S. ve Abbasov, A. (2020). “Ekim 1917 Bolşevik İhtilalini Hazırlayan Süreç ve Rus Olmayan Azınlıkların Durumu”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(1): 1-17.

Akın, Ü. (2018). “Çarlık Dönemi Rus Azerbaycanı’nda Eğitim”. *Uluslararası Toplum Araştırmalar Dergisi*, 8(15). 2193-2215

Akıncı, V. (2019). ”Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite, Ulus, Millet İlişkisi”. *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, 6(21): 413-430.

Akifoğlu, V. (2017). “Azerbaycan’da Milli Direniş 1917-1930”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 57(2): 776-795.

Akpınar, Y. (2008). “Resulzade Mehmed Emin”. *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 35(0): 2-5.

Akpınar, Y. ve Ağca, F. (2018). *Çağdaş Türk Edebiyatı*. TC Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.

Akpınar, Y. (2020). “Bayraklaşan Şahsiyet Mehmet Emin Resulzade”. G. Ö. Çakır (Ed.), *Mehmet Emin Resulzade Seçme Eserler 1*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 13-54.

Aksakal, E. (2015). “Modernist Milliyetçi Kuramlar Işığında Türk Milliyetçiliğine Bakış”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(54): 203-221.

Aksoy, D. ve Arslantaş, H. A. (2010). “Ulus, Ulusçuluk ve Ulus Devlet”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 0(28): 31-39.

Akyol, T. (1993). “Cedidcilik”. *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 7(0): 211-213.

Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler*. (Çev. İ. Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul.

Arıkan, M. (2004). “Gaspıralı’nın Türk Dünyası’na Tesirleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 0(17): 69-76.

Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*. (Çev. A. Taghiyev), Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı.

Atar, Z ve Demirkol, K. (2015). “Azerbaycan Topraklarında Rus Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses Difai Fırkası”. *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, 0(45): 167-180.

Attar, A. (2008). “Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü Difai”. *Belleten Dergisi*, 72(263): 175-192.

Aydın, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Gündoğan Yayınları, Ankara.

Bakan, S. ve Tuncel, G. (2012). “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkisi”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1): 51-66.

Balayev, A. (2019). *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Qürbətdə Vətən Davası 1922-1943*, (Çev. A. Taghiyev), Pergament, Bakı.

Balcı, E. (2011). “Türkiye’deki Milliyetçilik Söylemleriyle Kıyaslamalı Olarak Erol Güngör’ün Sosyolojik Milliyetçilik Anlayışı”. *Sosyoloji Araştırmalar Dergisi*, 14(1): 1-28.

Bayrakdar, B. (2018). “Alman Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri Işığında İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Sovyetler Coğrafyasında Ukrayna Kafkasya ve Türkistan’a Yönelik Pantürkizm Panislamizm Faaliyetleri ve Türkiye”. Y. Koç ve M. Cengiz (Ed.), *100 Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara. 163-183.

Benner, E. (2014). “Marx ve Engels’te Milliyetçilik ve Milli Kimlik Bir Yeniden Değerlendirme”. (Çev. U. Alak), *Mülkiye Dergisi*, 38(1): 167-193.

Bölükbaşı, Y. Z. (2018). “Etnisite, Kimlik ve Dış Politika: Türkiye’nin Suriye Türkmenleri Politikası”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1): 105-123.

Budak, A. (2018). “Müsavat Partisinin 1911-1922 Yılları Arasındaki Faaliyetler”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2): 333-343.

Buran, A. ve Alkaya, E. (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I*. T.C Anadolu Üniveristesi Yayını, Eskişehir.

Carr, E. H. (1999). *Milliyetçilik ve Sonrası*. (Çev. O. Akhınhay), İletişim Yayınları, İstanbul.

Celilova, V. (2012). *Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycandaki Liselerde Dil ve Edebiyat Öğretimi*, Yayımlanmış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Chatterjee, P. (1996). *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*. (Çev. S. Oğuz), İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Çağırkan, B. (2018). “Modernizm ve Postmodernizm Bağlamında Milliyetçiliğin Aidiyet Algısı Üzerine Etkisi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(33): 379-393.

Çağın, S. (2020). “Asrımızın Siyavuş’u”. G. Ö. Çakır (Ed.), *Mehmet Emin Resulzade Seçme Eserler 1*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 248-293.

Çağın, S. (2020). “Kafkasya Türkleri”. G. Ö. Çakır (Ed.), *Mehmet Emin Resulzade Seçme Eserler 1*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 351-432.

Çağla, C. (2002). *Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

Çam, E. (2002). *Siyaset Bilimine Giriş*. Der Yayınevi, İstanbul.

Çelik, D. (1996). “XIX ve XX Yüzyıllarda Azerbaycan”. *Bilig*, 0(3): 60-79.

Çelik, N. (2013). “Max Weber’de Etnisite Kavramı”. *Sosyoloji Dergisi*, 0(29): 23-38.

Çiftçi, K. (2018). “Westphalia Sistemi’ne Karşı Millet Sistemi Söylemi ve Soğuk Savaş Sonrası’nda Uluslararası Siyaset”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19): 685-705.

Damla, A. ve Anar, G. (2017). “Safevi Şahlarının Benliği Üzerine Bir Değerlendirme”. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(1): 117-143.

Dieckhoff, A. ve Jaffrelot, C. (2010). *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek*. (Çev. D. Çetinkasap), İletişim Yayınları, İstanbul.

Durgun, G. (2019). *Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci ve Türk Milliyetçiliğinin İdealleri Bağlamında Cumuhriyet İlanı*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Erol, A. (2018). “İhtilal-Edebiyat İlişkisi ve Romantik Tavır Azerbaycan Edebiyatı”. Y. Koç ve M. Cengiz (Ed.), *100 Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara. 553-563.

Əfəndiyev, O. (2017). *Azerbaycan Tarixi*. (Çev. A. Taghiyev), Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı.

Ganbarov, A. (2016). *Azerbaycan`da Din Siyaset ve Laiklik*, Yayımlanmış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Garamanlı, N. (2019). “Stalin Döneminde Sönen Hayatlar Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatları”. *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 0(19): 165-179.

Garaşova, S. (2004). “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade’nin Yeri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 0(16): 297-314.

Gellner, E. (2018). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (Çev. B. Erşanlı ve G. G. Özdoğan), Hil Yayın, İstanbul.

Giritli, İ. (1989). “Fransız İhtilali ve Etkileri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5(15): 539-550.

Göl, H. (2016). “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1): 153-170.

Gulusoy, İ. (2019). *Neriman Nerimanov Türk Azerbaycan Dilinin Muhtasar Sarf Nahivi*. Sonçağ Akademik Yayınları, Ankara.

Günay, Ü. (2010). “Gökalp, Milli Kimlik ve Din”. H. Develi (Ed.), *Türk Kimliğinin Yeniden İnşası Bağlamında Ziya Gökalp*. Kesit Yayınları, İstanbul, 9-58.

Güngör, E. (2006). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Habermas, J. (2004). *Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak*. (Çev. İ. Aka), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Hague, R ve Harrop, M. (2016). *Siyaset Bilimi ve Karşılaştırmalı Bir Giriş*. (Çev. İ. Yıldız ve S. Torlak), Dipnot Yayınları, Ankara.

Hajiyeva, S. (2017). “Azerbaycan Türk Şairi Abdullah Şaik ve Hakkındaki Yayınlar Üzerine”. *Türk Uluslararası Dil ve Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(11): 420-436.

Halaman, M. K. (2021). “Milliyetçilik Bağlamında E. Gellner ve B. Anderson Karşılaştırması”. *Artibilim Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1): 20-40.

Hayes, C. J. H. (1995). *Milliyetçilik Bir Din*. (Çev. M. Çiftkaya), İz Yayıncılık, İstanbul.

Heyd, U. (2010). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*. (Çev. G. Bozkurt), İlgı Kültür Sanat Yayıncılığı, İstanbul.

Heywood, A. (2004). *Siyaset Teorisine Giriş*. (Çev. H. M. Köşe), Küre Yayınları, İstanbul.

Heywood, A. (2007). *Siyaset*. (Çev. B. Şahin), Adres Yayınları, Ankara

Heywood, A. (2011). *Küresel Siyaset*. (Çev. N. Uslu), Adres Yayınları, Ankara.

Heywood, A. (2013). *Siyasi İdeolojiler*. (Çev. H. İnaç), Adres Yayınları, Ankara.

Heywood, A. (2020). *Siyaset*. (Çev. F. Bakırcı), Felix Kitap Yayınları, Ankara.

Heywood, A. (2020). *Siyasi İdeolojiler*. (Çev. L. Köker), Felix Kitap Yayınları, Ankara.

Hobsbawm, E. J. (1993). *Milletler ve Milliyetçilik*. (Çev. O. Akınhay), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.

Hobsbawm, E. J. (1998). *Devrim Çağı*. (Çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Hobsbawm, E. J. (2000). *Milletler ve Milliyetçilik*. (Çev. O. Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Hoffer, E. (1995). *Kesin İnançlılar*. (Çev. E. Günur), İm Yayın Tasarım, İstanbul.

İmıl, M. (2019). “Modernizm Sonrası Ulus Kimlik ve Bileşenleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(48): 61-72.

İbrahimli, F. (2010). “Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan’da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”. Q. Şükürov ve V. Qafarov (Ed.), *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. 274-282.

İbrahimli, X. (2012). *Politologiya*, (Çev. A. Taghiyev). Azerbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Elmi Metodika Şurasının Sosial Siyasi bölməsi, Bakı.

İmanbeyli, V. (2020). “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9 (2): 227-245.

İmanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.

- İsmailov, M. (2014). *Azerbaycan Tarihi*. (Çev. V. Kurban), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- İsmayılov, M. (2007). *Azerbaycan Tarixi*. (Çev. A. Taghiyev), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı.
- Kafkasyalı, A. (2006). “XIX ve XX Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansıması”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(25):165-208.
- Kara, H. ve Çatma, B. (2017). “Modern Türk Kimliğinin Oluşumunda Türk Kimdir Tartışmaları ve Türk Ocağı Kurultayı 1924”. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2): 339-360.
- Karadağ, A. ve Yaman, H. (2018). “Üç Farklı Milliyetçilik”. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(2): 84-108.
- Karadeniz, Y. (2014).”Safevi Devletinin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(3): 53-67.
- Karaduman, S. (2010). “Modernizimden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü”. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*. 5(17): 2886-2899.
- Kengerli, A. A. (2008). *Azerbaycan`da Romantik Türkçülük*. (Çev. M. Özarslan), Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Keskin, M. (1998). “Atatürk`e Göre Millet ve Türk Milliyetçiliği”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14(41): 360-378.
- Kılıçoğlu, M. E, (2019). “Çarlık Rusyasında Ceditçilik Yeni Usul Hareketi”. *Journal of Awareness*, 4(1): 65-90.
- Kışlalı, A. T. (1995). *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kimya, O. (2018). “Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasibetleri ile ilgili Türkiye`de Yapılan Akademik Çalışmalar”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(14): 47-68.
- Kiş, E. (2020). “21 Yüzyılın İlk Çeyreğinde Sosyo-Politik Arka Planı ile Millet ve Milliyetçilik”. *Van YYÜ İİBF Dergisi*, 5(9): 9-57.
- Koç, H. ve Tarcan, B. H. (2020). “19 Yüzyıldan Günümüze Ermenistan Azerbaycan İlişkileri”, *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmalar Dergisi*, 3(2): 87-116.

Köseoğlu, T. (2018). “Türkistan Milli-Siyasi Hareket Tarihi’nde İlk Adım Türkistan (Hokand) Muhtariyeti 1917-1918”. Y. Koç ve M. Cengiz (Ed.), *100 Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara. 90-111.

Kurban, V. (2012). *Neriman Nerimanov ve Türkiye Politikası*. Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm, Bakü.

Kurbanov, B. O. (1997). “XIX ve XX Asrın Başlarından Azerbaycan’da Estetik Fikir”. *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Üstütüsü Dergisi*, 0(7): 21-34.

Kymlicka, W. (2006). *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*. (Çev. E. Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Lenin, V. İ. (2013). *Karl Marx ve Marksizm Üzerine*. (Çev. M. Beyhan), İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Lipson, L. (2005). *Siyasetin Temel Sorunları*. (Çev. F. Yavuz), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Locke, J. (2021). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*. (Çev. F. Bakırcı), Serbest Kitaplar, Ankara.

Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

Memmedova, A. (2020). “Azerbaycanın Türk Dünyasındaki Mevkiine Tarihsel Bakış”. *Milli Kültür Araştırmalar Dergisi*, 4(1): 69-79.

Meyer, H. J. (2021). *İmparatorluklar Arası Türkler*. (Çev. R. Akman), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Mövsümlü, C. (2021). *19 Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Milli Fikriyatın Gelişimi*, Yayınlanmış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Musalı, N. (2018). “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Mesleleri Üzerine”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4): 131-171

Mustafayev, B. (2013). “Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları 1918-1920”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2(2): 205-231.

Mürselov, C. (2013). *Azerbaycan`da Yaygın İslam Dili Eğitimi Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur`an Kursları Örneği*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

N, Nəşibzadə. (1998). *Azərbaycanda Türkcülük və Azərbaycan Problemləri*. (Çev. A. Taghiyev), Ay Ulduz Nəşriyyatı, Bakı.

Namlı, T. (2007). “Millet, Milliyetçilik, Ulusalcılık”. *Eski Yeni Dergisi*, 0(6): 55-65.

Nesibli, L. N. (2021). *Azerbaycan`ın Çağdaş Meseleleri*. Akademik Bilim Yayınları, İstanbul.

Nesibli, N. L. (2021). *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset*. Altınordu Yayınları, Ankara.

Özcan, U. (1996). *İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu'nun 1869-1939 Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri*. Yayımlanmış Dotor Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özcan, U. (2010). *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*. Kitabevi yayınları, İstanbul.

Selçuk, S. ve Özçelik, M. H. (2020). “Gaspıralı İsmail Bey ve Modern Eğitim Anlayışı”. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 6(1): 71-84.

Özdemir, Y., Özdemir, E. ve Aktaş, U. (2010). “Postmodernite ve Etnisite”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2): 325-336.

Özel, M. (2014).”Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2): 99-122.

Özer, M. A., Ayhan, U. ve İrdem, İ. (2018). “Liberal Milliyetçilik ve Türk Milliyetçiliği Bir Dikotomi`mi Yoksa Uygulanabilir Bir Arguman`mı”. *TESAM Akademi Dergisi*, 5(1): 35-62.

Özkan. A. (2008). “Millet Milliyetçilik Milli Tarih Bağlamında Türk Yurdu Dergisi’nde Milli Tarih Oluşturma Çabaları 1911-1918”. *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 15(37): 289-309.

Öztekin, A. (2007). *Siyaset Bilimine Giriş*. Siyasal Kitabevi, Ankara.

Öztekin, H. (2018). “1944 Irkçılık Turancılık Davası ve Basınındaki Tartışmalar”. *Selçuk İletişim*, 11(1): 212-236.

Öztürki, E. (2021). “Kaçar Hanedanı Döneminde (XX.Yüzyıla Kadar) Osmanlı-İran Münasibetlerine Dair Türkiye’de Akademik Çalışmalar”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(1): 262-288.

- Özyurt, H. (2020). "Millet Kavramının Anlamı Alanı ve Teorik Çerçevesi". *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 1(2): 91-135.
- Rocker, R. (2019). *Milliyetçilik ve Kültür*. (Çev. Çakıroğlu), Kaos Yayınları, İstanbul.
- Rosen, M. ve Wolff, J. (2006). *Siyasal Düşünce*. (Çev. S. Çalışkan ve H. Çalışkan), Dost Kitabevi Yayınları.
- Saklı, A. R. (2016). "Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım". *Akademik Bakış Dergisi*, 0(53): 265-271.
- Sarıcı, M. (1996). *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Saygılı, H. (2012). *1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna etkileri*. Yayımlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Sayyid, S. (2016). "Sekülerizm". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2(4): 213-229.
- Schlesinger, P. (1994). *Medya Devlet Ulus*. (Çev. M. Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Smith, A. D. (2013). *Milliyetçilik*. (Çev. Ü. H. Yolsal), Atıf Yayınları, Ankara.
- Smith, A. D. (2017). *Milli Kimlik*. (Çev. B. S. Şeker), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sür, B. (2020). "Ulus Nedir". *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 155-160.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. (Çev. N. Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Şen, A. (2018). "Müfredata Hakimiyet Mücadelesi Seküler Milliyetçiliğe Karşı Muhafazakar Milliyetçilik". *Mülkiye Dergisi*, 42(3): 321-345.
- Şimşir, S. (2013). *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Şimşir, S. (2021). *Stalin ve Turancılar*. Post Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Tağıyev, K. (2013). "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28): 380-389.
- Torkluoğlu, C. (2012). "Ziya Gökalp Turancılıktan Türkçülüğe". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26(84): 104-143.
- Turan, R. (2018). "Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(61): 429-451.
- Türe, F. ve Aghaazizov, N. (2019). "Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan'da Siyasal Yapı". *International Social Sciences Studies Journal*, 5(46): 5435-5450.
- Türköne, M. (2013). *Siyaset*. Etkileşim Yayınları, İstanbul.

- Uca, A. (1996). "Türkçülük Fikrinin Abide Şahsiyetlerinden Hüseyinzade Ali Bey". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(5): 159-188.
- Uluçay, C. (1967). "Milliyetçilik ve Milli Ekonomi". *İslam Medeniyet Dergisi*, 1(2): 29-30.
- Uzunçarşılı, H. İ. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vahapova, E. (2016). "К 135 Летию со Дня Рождения Азербайджанского Просветителя Абдуллы Мустафа Оглы Талыбзаде". (Çev. K. Taghiyev), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3(9): 49-58.
- Veliyev, A. (2014). *Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi*. Yayımlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, Ankara.
- Vəliyev, T.T. (2009). "XX Əsır Azərbaycan Tarixi". (Çev. A. Taghiyev), Təhsil, Bakı.
- Weber, M. (1998). *Sosyoloji Yazılar*. (Çev.T. Parla), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yahşi, F. (2017). "Modernleşme Kavramı Çerçevesinde Ernest Gellner'in Milliyetçilik Kuramına Bakış". *21 Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6 (18) : 699-710.
- Yakar, Ü. (2018). "1920-1930 Yıllarında Azerbaycan'ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti". *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, 3(1): 306-325.
- Yanık, C. (2013). "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi". *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 0(20): 225-237.
- Yayla, A. (2002). *Siyaset Teorisine Giriş*. Liberte Yayınları, Ankara.
- Yaqublu, N. (2010). "Mehmed Emin Resulzade". Q. Şükürov ve V. Qafarov (Ed.), *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. 398-403.
- Yesevi, Ç. G. (2018). *Türk Milliyetçiliği*. Kripto Yayın Evi, Ankara.
- Yeşilot, O. (2008). "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *A.Ü Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi* 14(36): 187-199.
- Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Yıldırım, E (2016). "Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar ve Sınıflandırmanın Ötesinde Yeni Bir Model Önerisi". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(28): 123-141.

- Yıldırım, E. (2014). “Modernite ve Milliyetçilik Kuramları Üzerine”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6): 23-37.
- Yıldırım, Y. (2019). “Fransız Devrimi’nde Yurttaşlık ve Ekilerine Dair Bir Değerlendirme”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(0): 251-271.
- Yılmaz, A. (2003). *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Vadi Yayınları, Ankara.
- Yoska, E. (2020). “Ebulfez Elçibey’in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı”. *Journal of Universal History Studies*, 3(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue): 216-237.
- Yücebaş, F. (2020). “İsmail Gaspralı’nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 124(245): 395-404.
- Yüce, N. (2008). “Hüseyin Cavid ve Türkiye”. *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 38 (38): 219-229.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı ve SOYADI	Ali TAGHIYEV
Eğitim Durumu	
Lisans Diploması	Iğdır Üniversitesi, Tarih Bölümü, 2020
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Tez Konusu	Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci Üzerine Genel Değerlendirmeler
Burslar:	
Yabancı Dil / Diller	Azerbaycan’ca (Ana dili), Rusça (A1), İngilizce (B1), Türkçe (C1), Özbekçe (B2)
İş Deneyimi	
Stajlar	
Çalıştığı Kurumlar	Prestij Şirketinde (Makine Sorumlusu) Nahçıvan, Azerbaycan, 2014. Nekşicahan Restaurant (Müdür Mavini) Nahçıvan, Azerbaycan, 2020.